

**UNIVERZA
V LJUBLJANI**

FF

**Filozofska
fakulteta**

Sašo Jerše

Slovenski narod

Plurale tantum. – Diskurzi.

Ljubljana 2026

*V spomin na deklico, ki ji je dragi ji sorodnik, liberalec,
z njene praznje oblekice snel kokardo Kongresa
Kristusa Kralja in ji mirno rekel: »To pa ne.«*

Ne gre mi toliko za pravičnost kot za kompletnost vizije.

Vitomil Zupan Edvardu Kocbeku, septembra 1970

Mi? – Ja, mi. – In kdo je mišljen s tem »mi«? – Kako naj vem? Vsekakor sem to razumel kot »mi«. In za kratek trenutek je videl: To je bilo nanj naloženo in tudi vanj že odtisnjeno. – To? – Ja, to. – In?

Peter Handke, *Balada zadnjega gosta*, 2023

Kazalo

Prolog I	11
Prolog II	17
I.	33
II.	43
III.	95
IV.	119
V.	155
VI.	183
VII.	213
<i>Résumé</i>	217
Bibliografija	225
Imensko kazalo	237

Prolog I

Ideja svobode ima osrednje, sveto, sakralno mesto v vseh slovenskih nacionalnih diskurzih. Takšno visoko, slovesno dejstvo sicer ni slovenska nacionalna posebnost, ni posebnost slovenskega nacionalnega diskurza. Sta pa slovenski spominski diskurz in slovenski nacionalni diskurz kar najtesneje povezana, kar najgosteje sta prepletena, in tako skozi ves svoj čas nastajanja in svojega postoja vse do danes, in družijo ju, med drugim, prav ideja svobode, naj tudi to spoznanje izdamo vnaprej.¹ Naj se posvetimo slovenskemu nacionalnemu diskurzu, naj si ogledamo njegovo genealogijo, naj skušamo protokolirati stoletno razpravo ob vprašanju, kaj je slovenski narod.

Kaj je torej slovenski narod? Katere so njegove idejne narativne prvine? Kje so njegovi izvori, kakšen je njegov razvoj? Ali rečeno drugače, kakšna je genealogija slovenskega nacionalnega diskurza? Kakšna je njegova resnica? »Diskurz,« je v svojem inavguralnem predavanju na Collège de France pred dobrimi petdesetimi leti, decembra 1970, kasneje objavljenem pod naslovom *Red diskurza*, govoril Michel Foucault, »ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.«² In nadalje je še govoril.

1 Gl. Sašo Jerše (ur.), *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire* (Ljubljana 2025). – Cf. Pierre Nora, *Présent, nation, mémoire* (Paris 2011).

2 Michel Foucault, *Red diskurza, Vednost – oblast – subjekt* (Ljubljana 2006) 25.

»Diskurz se na videz izdaja za nekaj nepomembnega, a prepovedi, ki ga zadenejo, odkrijejo zelo zgodaj, zelo hitro njegovo zvezo z željo in oblastjo. In v tem ni nič osupljivega. Kajti diskurz, kot nam je pokazala psihoanaliza, ni le preprosto to, kar kaže željo (ali jo skriva), tudi sam je predmet želje; kajti, kot nam ne neha kazati zgodovina, ni enostavno le, kar prevaja boje ali sisteme dominacije, ampak je, s čimer in za kar se bojujemo, oblast je, ki se je želimo polastiti.

[Š]e pri grških poetih 6. stoletja pr. n. št. je resnični diskurz, v močnem in privzdignjenem pomenu besede, deležen spoštovanja in strahu, podvreči se mu je bilo treba, saj je vladal, govoril ga je nekdo, ki je imel pravico do tega, in govoril je skladno z zahtevanim ritualom; to je bil diskurz pravičnosti in vsakomur je odredil svoj delež. [...] A že stoletje kasneje najvišja resnica ni več domovala v tem, kar je diskurz *bil* ali *delal*, domovala je v tem, kar je *rekel*: prišel je dan, ko se je resnica premestila od ritualnega akta izjavljanja, učinkovitega in pravičnega, k sami izjavi o resnici: k njenemu smislu, njeni formi, objektu, njenemu odnosu do reference.«³

Ko govorimo o narodu, torej govorimo o diskurzu, in ko govorimo o diskurzu, govorimo o boju za oblast. Govorimo o dvojnem, dvakratnem boju za oblast, tj. o boju za narod – in naj se pod tem pojmom razume, kar koli naj se že – in o boju za diskurz o narodu. In ko govorimo o narodu in diskurzu in boju za oblast se v svojem razpravljanju ne moremo resnicoljubni izogniti dejstvu, da je pri tem vselej na delu nasilje v mislih, besedah in dejanjih, kar pa »ni bestialno ne iracionalno,« kot je nekoč že opozorila Hannah Arendt, temveč

3 Foucault, Red diskurza, kot v op. 2, 9, 11. – Poudarki so Michela Foucaulta.

profondément človeško: »Poanta je, da je pod določenimi pogoji nasilje – nepreračunljivo delovanje brez argumenta ali govora – edini način, kako umeriti tehtnico pravice na pravo mero,« je pisala v svojem drobnem, a nadvse pomembnem in dragocenem delu *O nasilju* iz leta 1969.⁴ Nasilje pa je tudi, kot že moramo dodati, pod določenimi ali nedoločljivimi pogoji vedno način, kako tehtnico pravice vreči iz prave mere. Prav prava mera, namreč, tj. pravica ali, natančneje, pravičnost je poleg svobode druga svetinja nacionalnega diskurza vobče, tudi slovenskega nacionalnega diskurza posebej.

Ne da bi mogli zanikovati nekatere izmed stvarnih prvin naroda oziroma stvarne prvine naroda, ki pri narodu vobče in posebej veljajo za takšne, namreč, denimo, jezika, vere, toka rek in smeri gorstev, če se navežemo na misel prve izmed velikih korifej proučevanj naroda, francoskega učenjaka Ernesta Renana,⁵ so si raziskovalci problematike naroda in nacionalizmov dandanašnji večidel ubrano soglasni vsaj v tem, da je narod najprej, rečeno še enkrat s Foucaultom, »zrcaljenje neke resnice« o narodu, kot se poraja v očeh tistih, ki so narod oziroma se zanj imajo, je red diskurza o narodu torej, je narodni oziroma, bolje, nacionalni diskurz.

In v tem diskurzu, kot sicer v diskurzih, je mnogo surrealnega, mnogo nadrealističnega, mnogo je zamišljenega.⁶ Še več, je trdil Benedict Anderson v svojem najvplivnejšem delu *Zamišljene skupnosti – O izvoru in širjenju nacionalizma* iz leta 1991, v »antropološkem duhu« je narod »zamišljena skupnost – zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren.«⁷ Zamišljen je narod, saj se

4 Hannah Arendt, *O nasilju* (Ljubljana 2013) 52–53.

5 Ernest Renan, »Kaj je narod«, *Napredna misel* – *Časopis za napredno kulturo*, II/3 (1914) 110–125.

6 Gl. npr. Sašo Jerše, *Angelus novus. O sedanjih preteklostih*. – *Prihodnosti*. (Ljubljana 2023), poglavje O zgodovini, preteklosti in spominu – Dvanajstero korolarij.

7 Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti – O izvoru in širjenju nacionalizma* (Ljubljana 2007) 22 sl. – Cf. Aleida Assmann, *Die Wiedererfindung der Nation – Warum wir sie fürchten und warum wir sie brauchen?* (München 2020); Joep Leerssen, *National Thought in Europe – A Cultural History* (Amsterdam 2010); E. J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780 – Programme, myth, reality* (Cambridge 2010).

vsi pripadniki naroda med seboj seveda ne poznajo in ne morejo poznati in vendar vsak izmed njih nosi v sebi, je trdil Anderson, svojo predstavo, svoje mišljenje o povezanosti svoje skupnosti v narod, predstavo oziroma mišljenje, v katero je naroden ali, rečeno, z Louisom Althusserjem, interpeliran.⁸

Omejen je narod, je nadalje trdil Anderson, kajti tudi največji med narodi imajo »končne, četudi spremenljive meje, za katerimi bivajo drugi narodi«, in meje, naj dodamo, nikakor niso le geografske, meje so tudi meje mišljenja, duha, te meje še najprej. In suveren je narod, slednjič, »saj rojstvo pojma naroda sega v čas, ko sta razsvetljenstvo in revolucija razbijala legitimnost božjega reda in hierarhijo dinastičnega kraljestva«. In še, »narodi sanjajo o svobodi, ki naj bo, če je že odvisna od boga, vsaj brez posrednikov. Zagotovilo in emblema te svobode je suverena država,« je pisal Benedict Anderson.

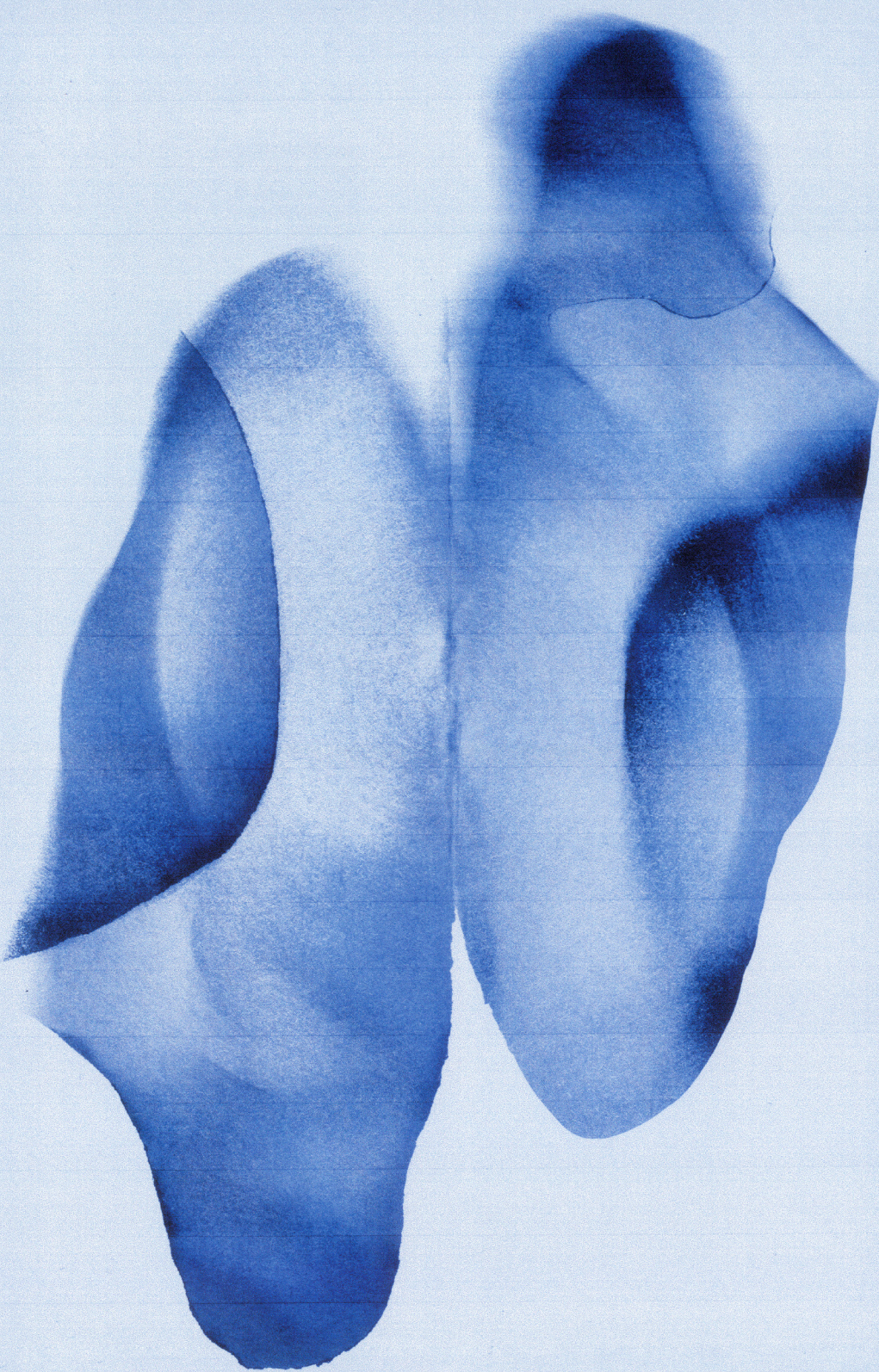
»Naposled si narod predstavljajmo kot skupnost, saj se ne glede na neenakost in izkoriščanje, ki nemara vladata v njem, vedno poraja kot globoko, horizontalno tovarištvo. Prav to bratstvo je tisto, kar omogoča, da je v zadnjih dveh stoletjih toliko ljudi pripravljeno ubijati, a še bolj umirati v imenu teh omejenih predstav.«⁹

In čeravno so Andersonova razmišljanja dragocena in jih cenimo, mu moramo ob slednjem vendarle ugovarjati, saj predstave o narodu vendarle niso omejene. Prav nasprotno, predstave o narodu so brez meja, svojevrstne miselne igre brez meja so, neomejene so, v dobrem in slabem. So, kot sicer izhaja tudi iz njegovih izjavanj

8 Gl. Louis Althusser, *Ideologija in ideološki aparati države*, 1970, *Opomba k ideološkemu aparatu države*, 1976, *Izbrani spisi* (Ljubljana 2000) 53–110. – Cf. Rastko Močnik, *3 teorije – Ideologija, nacija, institucija* (Ljubljana 1999).

9 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, kot v op. 7, 24.

in nam sicer kažeta zgodovina nacionalnih diskurzov in zgodovina narodov, zdaj sladke kot materino mleko, zdaj grenke kot pelin plod duha.

Prolog II

Kot plod duha je narod sicer opredelil že Ernest Renan, ki smo ga že omenili, v svojem čez stoletja pomembnem in vplivnem predavanju *Kaj je narod?*, ki ga je imel na Sorboni 11. marca 1882. V slovenskem prevodu je njegovo predavanje izšlo leta 1914 v reviji *Napredna misel – Časopis za napredno kulturo*.

»Narod je duša, duhoven princip. Dve stvari, ki sta pravzaprav le ena, tvorita to dušo, ta duhovni princip: ena v preteklosti, druga pa v sedanjosti. Ena je v posesti skupne bogate oporoke spominov, druga pa je sedanje soglasje, želja živeti skupaj, volja, da se še nadalje dobro izkorišča dediščina, ki je bila dobljena nerazdeljeno.

Gospoda moja, človek se ne improvizira! Narod je kakor posameznik končni rezultat dolge preteklosti, polne truda in žrtev. Češčenje prednikov je prav posebej upravičeno, kajti predniki so iz nas naredili, kar smo. Junaška preteklost, veliki možje, slava – mislim tu resnično – to je socialni kapital, na katerega se postavlja narodnostna ideja. Če ima ljudstvo skupno slavo v preteklosti, skupno voljo v sedanjosti, če je izvršilo skupno velike čine in jih hoče še izvrševati, to

je bistveni pogoj, da je – en narod. Spartanski spev: ‘Smo, kar ste bili, bodemo, kar ste’ je v svoji preprostosti skrajšana himna vsake domovine.

[...] Hočem na kratko ponoviti: Človek ni suženj ne svoje rase, ne svojega jezika, ne svoje vere, ne toka rek, niti smeri gospostev. Velika skupina ljudi, ki ima zdravo pamet in vroče srce, ustvarja нравno zavest, ki se imenuje narod. Dokler preizkuša ta нравna zavest svojo moč v žrtvah, ki je terja odpoved posameznika v korist celote, je pravična, ter ima pravico do ekzistence.«¹

Renanova razmišljanja so zaznamovala potihem, kot je mogoče vsaj slutiti, tudi slovenski nacionalni diskurz, ki je svojo celostno podobo, svoje izoblikovane poglede in svoje povsem svojstvene pomene, v kakršnih ga poznamo do danes, začel zadobivati v tridesetih letih 20. stoletja.

Njegove prve klice so sicer slabih sto petdeset let starejše, vzgajene so bile ob koncu 18. stoletja v krogu ljubljanskega razsvetljenškega učenjaka barona Žige Zoisa. Postavljeni so bili tedaj, kot piše zgodovinar Jernej Kosi v *Temeljih slovenstva*, uvodu v slovensko nacionalno zgodovino iz leta 2021 povsem svoje vrste, temeljni postulati »moderne ideje slovenstva, ki še danes tvori osrednje jedro slovenske nacionalne identitete in uradnega zgodovinskega spomina«. Ideje osrednje jedro pa sta bila, še piše Kosi, in ostajata do danes, naj dodamo, pojma in fenomena »Slovenec« in »slovenski jezik«.

»Nova opredelitev izrazov *slovenski jezik* in *Slovenec* je temeljila na izvirni klasifikaciji slovanskih ljudstev, ki jo je skonstruiral Jernej Kopitar na osnovi prejšnjih zgodovinopisnih dognanj Antona Tomaža Linharta,

1 Ernest Renan, »Kaj je narod«, *Napredna misel – Časopis za napredno kulturo*, II/3 (1914) 123–124.

oprla pa se je na zgodnjenovoveška protestantska književna prizadevanja v slovenskem jeziku. Protestanski književni opus so namreč začeli na današnjem slovenskem ozemlju na novo odkrivati in reinterpreterirati prav v Zoisovem krogu. V zaokroženi obliki je Kopitar svoj pogled na členitev slovanskih jezikov prvič priobčil v znameniti slovnici *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1808).²

Vzgojene so bile tedaj s tem klice slovenskega nacionalnega diskurza, ki je, sprva omejen na krog izobražencev, v prihodnjih desetletjih pronical skozi kronске dežele habsburškega avstrijskega cesarstva Kranjsko, Koroško in Štajersko in se prav posebej skrbno gojil v »laboratoriju slovenskega nacionalizma«, tj. *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, ki so začele izhajati v Ljubljani 1843 in jih je urejal Janez Bleiweis, umrl kot baron Trsteniški.

In prav v tem osrednjem slovenskem časniku tistega časa, ki postavljaj temelje slovenstva, tj. temelje slovenskega nacionalnega diskurza, sta leta 1848 izšli dve njegovi najprej ustanovni, nato pa kani-nski besedili. Najprej je 29. marca 1848 celovski stolni kaplan Matija Majar Ziljski, mož krepke in krepčilne slovenske besede, objavil besedilo z naslovom *Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudém dobrega serca*.³ Majarjev slovenski *Te Deum* je nastal v zanosu navdušenja nad obljubo avstrijskega cesarja Ferdinanda I., da v pomiritev revolucionarnih nemirov, ki so tedaj pretresali monarhijo, le-tej podari »Constitution des Vaterlandes«, tj. ustavo očetnjave, in s tem obljubo političnega zastopništva kronskih dežel pri cesarski oblasti. Cesar Ferdinand je sicer le nekaj zatem prestol prepustil svojemu nečaku Francu Jožefu, ki je obljubo vsled dogajanj tistega revolucionarnega

2 Peter Štih, Luka Vidmar, Jernej Kosi, Aleš Gabrič, *Temelji slovenstva*, ur. Aljoša Harlamov, Nina Žitko Pucer (Ljubljana 2021) 181 sl.

3 Matija Majar Ziljski, »Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudém dobrega serca!«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 29. marec 1948, VI/3 (1848) 50.

leta t. i. pomladi narodov izpolnil, cesarsko-kraljevo oblast pa vzlic vseh dogajanj desetletij, ki so sledila, obdržal do svoje smrtne postelje, ki je tedaj tudi že bila smrtna postelja monarhije.

»Kaj je to ustava? To je zlat, prav cesarski dar,« je v svojem drugem besedilu z naslovom *Kaj Slovenci terjamo?*, objavljenem kot priloga *Kmetijskih in rokodelskih novicah* dober mesec kasneje, 10. maja 1848, razlagal Majar.⁴ In še prej je v svojem tedeumu klical takole.

»Berž ko bodejo [cesar] ukazali, morajo vsi narodi našega cesarstva, zato tudi mi Slovenci nekoliko poslanikov na Dunaj poslati. Tam bode velik – veličanstven zbor, in za nas Slavene neizmerno imeniten.

Vsaki narod mora svojim poslanikam odkritoserčno naročiti vse kar želi, da bi se v deželi upeljalo, poravnalo in spremenilo. Zdaj – ne samo da smemo, temoč mi moramo odkritoserčno vse govoriti in povedati, kar za svoj narod – za svoje Slovence na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem, v Istrii in sicer po slovenskih deželah želimo. Zdaj se more začeti sreča našega naroda zdaj moremo stopiti, kakor sloboden narod med druge slobodne narode – mi vsim slobodnim narodam enaki; zdaj smo k temu očitno in javno povabljeni: presvitli Cesar sami so ukazali! Naj imenitnejši iz med vsega je sadaj da se iskreni domorodci in verli vlastenci z zborom deželskim in pa k velikemu zboru na Dunaj pošljejo, kateri naš materni jezik in ves naš narod ljubijo, da se bojo za nas serčno potegnili. Takim veliko čast skažimo; oni so podporniki naše sreče.«⁵

4 Matija Majar Ziljski, »Kaj Slovenci terjamo?«, *Kmetijske in rokodelske novice*, priloga, 10. maj 1848, VI/19 (1848).

5 Kot v op. 3.

V omenjenem spisu *Kaj Slovenci terjamo?* je oblikoval zahteve, ki so se kasneje v zgodovino pisje dopolnjene zapisale kot program *Zedinjena Slovenija*.⁶ Šlo je, rečeno kar najbolj na kratko, za program slovenske svobode. Šlo je za politični program, še več, šlo je za ustavno utopijo, v katero naj se poveže ves slovenski narod in se ji podvrže.

Vročično srce te ustavne utopije je bil slovenski jezik. Takole je tedaj pisal Matija Majar Ziljski.

»Slavenska [tj. slovenska] narodnost (Nationalität) in slavenski [tj. slovenski] jezik! To je za nas: conditio sine qua non! to se pravi: ali se mi oglasimo, kakor svobodni narod in ako svoj jezik ne ubranimo – smo muha, smo kakor riba brez vode, kakor ptica brez perut[,] [...] za nas je djano [tj. po nas je]. Ako pa mi le samo svojo narodnost in svoj jezik zdaj ubranimo, je vse dobro; ako bi se nam nobena druga želja spolnila kakor leta [tj. le-ta] – je toliko, kakor da bi že vse druge naše želje spolnjene bile.«⁷

Med obema Majarjevima spisoma, 26. aprila 1848, pa je bila v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* objavljena tudi *Zdravica* Franceta Prešerna, visoka pesem slovenskega naroda, visoka pesem slovenskega nacionalnega diskurza.⁸ Pesem je sicer nastajala že nekaj let prej, leta 1846 je že bila pripravljena za objavo v *Poeziji*, a so cenzorski posegi Frana Miklošiča Franceta Prešerna odvrnili od njene objave. Zazvenela je torej slovenska zdravica šele v slavnem letu pomladi narodov.

6 Štuh idr., *Temelji slovenstva*, kot v op. 2, 186 sl.

7 Kot v op. 4.

8 Dr. Prešeren [France Prešeren], *Zdravljica, Kmetijske in rokodelske novice*, 26. aprila 1948, VI/17 (1848) 69–70.

Žive naj vsi narodi,
Ki hrepene dočakat dan,
Da koder sonce hodi,
Prepir iz sveta bo pregnan,
Da rojak,
Prost bo vsak,
Ne vrag, le sosed bo mejak.

Zamišljena je bila tako slovenska nacionalna skupnost v smislu, o kakršnem smo pisali zgoraj ob svojem branju Benedicta Andersona, zamišljen je bil slovenski narod in omejen in suveren. Omejenost naroda je bila, kot so v zadregi, ki je niso mogli prikriti, in z žarečo rdečico v licu ugotavljali sodobniki, vsakršna, jezika matere, toka rek, meja polj, vrhov vršacev in kmečkih hiš duha, suverenost naroda pa sta tedaj in še do stotih let kasneje vzpostavljala dva svojevrstna cerkvena zvonika, kot smo sicer že videli, a tega ne moremo dovolj poudariti, želja po svobodi Slovencev in slovenski jezik, vse je bilo tedaj namreč skoz in skoz klerikalno.⁹ Ali povedano drugače, s Foucaultom, svoboda Slovencev in slovenski jezik sta bila in sta vseskozi ostajala in ostajata do danes sakralna, sveta resnica slovenskega nacionalnega diskurza.

A prihodnost, ki je sledila tem vznemirjenja in zanosa, pa tudi vsakršne zadrege polnim poročinam slovenskega naroda, detinski slovenski resnici ni bila naklonjena. Ustavno življenje v avstrijski monarhiji in slednjič njen propad in nato ustanovitve treh novih držav na habsburškem pogorišču, ki so si sledile ena za drugo,

9 Gl. npr. Ivan Cankar, *Kako sem postal socialist in drugi spisi*, ur. Primož Vitez (Ljubljana 2018); Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja – Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju* (Zagreb 1982). – Gl. tudi Alenka Puhar, »Svet zaskrbljenih malih ljudi«, *Stojan Kerbler – Retrospektiva*, Moderna Galerija, Ljubljana, 25. 10. 2018–27. 1. 2019, katalog razstave, ur. Lara Štrumej (Ljubljana 2018); Vasko Simoniti, »O položaju, vlogi in pomenu kmeta v zadnjih petsto letih – Ob obletnici kmečkega upora 1515«, *Leukbup! Kmečko upornišтво v obdobju predmoderne – Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana, Brežice 2017) 22–29.

najprej Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in slednjič Kraljevine Jugoslavije, slovenske nacionalne resnice niso mogli zares pripoznati in tako niso pripomogli k uresničitvi slovenske nacionalne utopije.¹⁰ Prej je bilo povsem nasprotno, prav povsod, kjer je hodilo slovensko sonce, je vladal prepir narodov in prepir v narodu, vrag ni le zlovešče čepel v narodovi živi meji, vrag je zloobsedal narod sam.

Leta 1937 sta Pia in Pino Mlakar, koreografa tedaj že svetovne slave, na oder ljubljanske Opere postavila slovensko praižvedbo baleta *Vrag na vasi* na glasbo hrvaškega skladatelja, rojenega na Češkem, Frana Lhotke. Balet je, podobno kot predtem v Zürichu in Zagrebu, doživel velikanski uspeh in ostaja do danes v kanonu slovenske dramatične plesne umetnosti. Zgodba je preprosta, a nedoumljiva. Jela in Mirko sta spletena skupaj v najčistejši radostni ljubezni na svoji vasi, ki je kot nekakšna vsa radostna veža raja. A njuni srci naenkrat loči vrag, tuje, skrivnostno, nedoumljivo zlo, in raj je preč. Srci Jele in Mirka se slednjič vendarle spet najmeta in na vas se spet vrnejo radost, smeh in ples, a vražje delo ostaja skrivnost, tako kot zlo vedno ostaja nedoumljivo.

A prav to nedoumljivost je bilo tako lahko doumeti, zato je balet *Vrag na vasi* nagovarjal občinstvo ljubljanskega glasbenega gledališča, beri narod, skozi generacije.

Narod je namreč bil, kot so se strinjali menda prav vsi tedanji kronisti narodovega življenja in premišljevalci njegove usode, globoko zlopogreznjen v nedoumljivo gmotno bedo in duhovno uboštvo, med vsakršne nepravčnosti in nečednosti in podivjanoosti, na krušno milost in pisanomaterinsko nemilost izpostavljen vsakršnemu političnemu vetrnjaštvu klerikalcev. Dragocene so v tej zvezi besede Rudolfa Golouha, tržaškega Slovenca, pisatelja in novinarja, enega prvih slovenskih socialistov, ki nam jih je ohranil njegov tržaški rojak Lavo Čermelj. Njegove besede so namreč

10 Gl. npr. Štih idr., *Temelji slovenstva*, kot v op. 2, 233 sl.; Štih Peter idr. (ur.), *Na obeh straneh Alp – Slovensko-avstrijska zgodovina* (Ljubljana 2025) ... /.

v svoji obupani razočaranosti do kraja izpovedne. Potem ko se je Golouh kmalu po koncu prve svetovne vojne zatekel v Ljubljano, ga je Čermelj vprašal, kako mu kaj gre v novem okolju, kako se kaj počuti, kako mu je kaj na Kranjskem, saj se prišleki, četudi so Slovenci, tam menda le nelagodno počutijo, nadležni so vsem, še samim sebi. Golouh mu je kratko odgovoril: »Tu je vse enolično. Klerikalci so klerikalci, liberalci so klerikalci, socialisti so klerikalci. Vsi so klerikalci.«¹¹

Tako je bilo v začetku dvajsetih let 20. stoletja, tako je bilo še dve desetletji, ki sta jim sledili, in tako je bilo v tistih, ki so jim predhodila. Besede oziroma njihovo trezno, streznitveno sporočilo ne sme presenečati. Nad nacionalizmi ali, bolje, vse glasneje blebetavimi in prepirljivo gobezdavimi nacionalnimi diskurzi avstrijske monarhije – tekli so namreč večinoma v nizkih in robatih pogovornih legah – se je pelo liturgično nebo črnožolttega nacionalizma, ki je bilo napeto na štiri lesena pozlačena držala, tj. dogmatičnost Katoliške cerkve, jožefinsko pojmovanje države ter vojsko in dinastijo Hiše Habsburg.¹² Ta nacionalizem je imel svoj praznik, telovo, praznik svetega rešnjega telesa in krvi, ko so se po mestih in vaseh in čez polja v vročem poletnem soncu monarhije v dolžnem stanovskem redu vile procesije in slavile Boga in monarhijo: najprej bandera, nato moški, nato zbori, nato vojaštvo, bratovščine, duhovščina, nato Najsvetejše, nato otroci, slednjič ženske. In imel je ta nacionalizem svojo ceno. Bila je to cena velikanske bede in uboštva in do kraja monarhije še prav fevdalno izkoriščane večine prebivalstva. Razpad cesarstva in čas držav naslednic ne v redu stvari ne v diskurzu reda stvari nista zares prinesla večjih sprememb. Vsepovsod, kjer je hodilo slovensko sonce, je svetilo večidel le na revne in uboge, lačne in bose, pijane, posiljene in pohabljene, če že, komaj

11 Cit. Marta Verginella, *Meja drugih – Primorsko vprašanje in slovenski spomin* (Ljubljana 2019) 88.

12 Cf. Ernst Hanisch, *Der lange Schatten des Staates – Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Österreichische Geschichte 1890–1990*, ur. Herwig Wolfram (Wien 1994) 24–29.

pismene, a skoz in skoz pobožne na obe koleni. Sovražili so drug drugega do skrajnih meja lastne vzdržnosti, najprej so sovražili sami sebe. Vsepovsod, kjer je hodilo slovensko sonce, je bil, rečeno z besedami Ivana Cankarja, en sam tragični, pretresljivi, velikan-ski, beri veličastni bankrot, ki je človeka, kot je bil, denimo, Ivan Cankar, naredil nekako čudovito živčnega. Takole je pisal Cankar svojemu prijatelju, zdravniku Alojzu Kraigherju, poleti leta 1900, pisal mu je z Dunaja, pisal mu je v istem pismu, v katerem mu je poročal o svojem velikem zadovoljstvu z dramo *Za narodov blagor*, ki mu je, je pisal, tako zelo uspela.

»Ali še nekaj drugega mi ne da miru in kadar mi pride na um, me napravi čudovito nervoznega. Predno se lotim te stvari, pojdem za nekaj časa v domovino, na Dolenjsko in Notranjsko. Pisati hočem kmečko dramo; tisti žalostni vsesplošni bankerot našega ljudstva, posebno po dolenjskih vaseh je nekaj tragičnega; vrši se počasi in komaj vidno, ali zato je še pretresljiveje. In malokdo vidi, koliko dramatičnega je v tem propadanju, ta strašna pasivnost je nekaj velikanskega. Mislil si boš morda, da pretiravam; ali meni se zdi, da vidim stvari dobro. Pomisli n. pr. – ali nismo mi vsi – ti, Zupančič [tj. Oton Župančič] in jaz sinovi bankrotiranih ljudi?«¹³

Nad ves bankrot, nad vso bedo in vsakršno uboštvo so se visoko dvigala čudovita platna slovenskih impresionistov ter še prej prav tako čudovita platna Ivane Kobilce in Ferda Vesela denimo, ki so slikala dotlej nevidene kot da sanjske podobe, ter dvigala se je dotlej v slovenskem jeziku neslišana rahločutnost slovenskih modernističnih pesnikov. In nad slovensko bedo in slovenskim uboštvom sta

13 Ivan Cankar Alojzu Kraigherju, Dunaj, 19. 8. 1900. Izidor Cankar (ur.), *Pisma Ivana Cankarja – Drugi del*, št. 585 (Ljubljana 1948) 313–314.

visoko stali Slovenska matica, ustanovljena leta 1864, in ljubljanska univerza, ustanovljena leta 1919.

Bila so to torej leta, ko se je čez globoko bedo slovenske stvarnosti pelo visoko nebo slovenskega ideala. Ljubljanski župan Ivan Hribar, denimo, je 1. maja 1899 pisal Ivani Kobilci, naj za mestno hišo naslika »alegorično sliko, katera naj predstavlja, kako vsi Slovenci, porazdeljeni na različna upravna telesa, težijo k beli Ljubljani in kako poleg Slovencev iz Kranjske še bratje iz Štajerske, Koroške in Primorske priznavajo njej svoje narodno in kulturno žarišče, od koder prihaja njih pomoč in rešitev«. ¹⁴ Ideja za poslikavo sicer ni bila Hribarjeva, temveč Josipa Juraja Strossmayerja, hrvaškega nacionalnega heroja, sicer škofa škofije Đakovo-Osijek in apostolskega administratorja škofije Beograd-Smederevo, ki je skupaj z libretom za sliko Hribarju poslal tudi že vsoto, ki naj bi zadoščala za njeno izdelavo. Ivana Kobilca je Hribarjevo povabilo oziroma naročilo sprejela in štiri leta kasneje, tj. leta 1903, je bila ljubljanskemu rotovžu v diko in slavo freska *Slovenija se klanja Ljubljani. Slovenski narod*, tedaj eno osrednjih glasil slovenskega prostora, jo je opisal takole.

»Ljubljana, mlada, lepa plavolasa deva v beli halji, sedi pod košato lipo na kamnitem prestolu na desni strani podobe. Pred njo so se razprostrli različni darovani ji domači poljski pridelki in cvetlice. Mlad kmet je spoštljivo pokleknil pred tronom. Za njim prinaša Kranjica z avbo na glavi krožnik z ribami; kmet je pripeljal visoko naložen voz z žitnim klasjem. Tudi zastopniki slovenskih dežel niso zaostali; od vseh strani prihajajo k Ljubljani, noseči grbe svojih rodni dežel in trobojnice. [...] Spredej poleg Ljubljane pa se je vsedla Klio, ki zapisuje v svoje anale

14 Cit. Tomaž Brejc, *Slovenska umetnost 1880–1918 – Čas prebujenja* (Ljubljana 2022) 95.

zgodovino ljubljanskega mesta. Nad tem pesniško navdahnjenim in svečanim prizorom se razpenja sije pomladno nebo, in iz daljave nas pozdravlja ljubljanski grad.«¹⁵

Kritiške ocene *Apoteoza slovenstva* Ivane Kobilca, kot bi njeno delo še najbolj prav poimenovali, so bile tudi sicer afirmativne, a slikarka sama s svojim delom ni bila prav nič zadovoljna, prej nasprotno, freska ji je bila v breme in opomin. Njeno pezo nezadovoljstva s samo sabo je lahko razumeti. Ivana Kobilca je bila velika umetnica. Svoji sestri je pisala, da se ne bo nikoli več lotila takšnega dela, v delu da ni prav nič uživala niti ni umetniško napredovala, podoba ji je ostala deklarativna, nekako otrpla, manjkalo da ji je notranjega ritma in življenjskosti, kot bi se zataknila v preteklosti.¹⁶

Podobe, ki kot da so iz vselej radostne nenehne, nikoli minljive preteklosti, a ki so ustvarjene v hipni radostni sedanjosti zato, da bi ostajale v spominu za radostnejšo prihodnost, pa je tedaj že ustvarjal Maksim Gaspari. *Vesna* je bilo ime klubu slovenskih, pa tudi hrvaških študentov na Dunaju, ki so si dali za poslanstvo, da poiščejo slovensko narodno umetnost in ji pomagajo do njene polne veljave, Gaspari je bil njegov član, skupaj s Sašo Šantelom, Gvidom Birollo, Hinkom Smrekarjem in mnogimi drugimi. Našli so jo in dvignili v slovenski umetniški kanon. Slovenski narodni motiv so vsak po svoje nekaj desetletij kasneje iskali tudi še oblikovalci Albert Franc Sič, Jože Karlovšek in Oton Grebenc.¹⁷ Ustvarili so slovenski nacionalni motiv, kakršnega poznamo do danes. A Gaspari je slovenski motiv znal najbolj priljudno, prikupno in pristrčno narisati v vseh letnih časih in vseh prilikah. Njegove podobe običajev od rojstva

15 Cit. Brejc, *Slovenska umetnost*, kot v op. 14, 95–96.

16 Brejc, *Slovenska umetnost*, kot v op. 14, 96.

17 Gl. npr. Bojana Rogelj Škafar, *Ljudska umetnost med domom in svetom – Zbirki slovenske ljudske umetnosti SEM in ljudske umetnosti državljanov NSK skupine Irwin* (Ljubljana 2021).

do smrti, ki jih je imel za ljudske in slovenske, so se kot z jedkanjem vtisnile v slovensko nacionalno pomnjenje in mišljenje. Njegova je praznja podoba slovenskih narodnih noš, njegove preštevilne razglednice s slovenskimi podobami so kot da brezčasne, vse njegove podobe so vse praznje.¹⁸

A slovenski nacionalni diskurz je bil v drugi polovici 19. in prvih desetletij 20. stoletja vendarle vsej prej kot v praznji noši, vse drugačen je bil kot ves praznično radosten in prazničnega upa ves poln. Vse prej ga je zaznamoval glasni jok in stok pol malega kmeta, pol kramarja na drobno, pol malega meščana ter tihi jok krčmaric brez računa, ki so, vsi, svoj stok in jok skušali najprej ali prikriti ali prepeti ali prekričati ali prepiti ali premoliti in ju slednjič pozabiti v živahnem življenju društev in bratovščin kot da brez števila. Svoje menda najpretnostnejše, pa tudi na svoj način najlepše literarne opise sta stok in jok, pa tudi molitev in ljubezen, dobili v spisih Josipa Jurčiča in Ivana Tavčarja.¹⁹ In sčela odmisli je bilo jok in stok in molitev nemara mogoče ob nežnih spisih in lepih pesmih Luize Pesjakove in čudovito melodičnih, kot ptičje petje na gregorjevo milozvočnih razigranih milih skladbah Josipine Urbančič Toman, Josipine Turnograjske, in se tedaj vsaj za hip prepustiti svežim rahlim sapicam nežne ženske ljubezni.²⁰

In vendar je človeku vsak dan na novo bilo, je v svojem uvodnem literarnem eseju »Spomladanska noč«, objavljenem leta 1901 v *Knjigi za labkomiselne ljudi*, pisal Ivan Cankar, da bi zaprl okno »in bil bi osamljen in žalosten kljub vsemu svojemu veličastnemu

18 Gl. npr. Robert Kužnik, *Maksim Gaspari – Iz naroda za narod* (Cerknica 2022); Bojana Rogelj Škafar, *Ustvarjanje podobe naroda – Maksim Gaspari (1883–1980)* (Ljubljana 2025).

19 Urška Perenič, *Josip Jurčič (1844–1881) – Pripovednik svojega in našega časa* (Ljubljana 2021); ista, *Ivan Tavčar (1851–1923) – Na valovih življenja* (Ljubljana 2023).

20 Urška Perenič, *Luize Pesjakove pesmi za slovensko mladost v zrcalu bidermajerja* (Celje 2022); Mira Delavec, *Josipina Urbančič Turnograjska – Prva slovenska pesnica, pisateljica in skladateljica* (Gradec, Potrna 2012); ista (ur.), *Ogledalo slovenskega srca – Josipina Urbančič Turnograjska – Zbrano delo* (Mače pri Preddivoru 2024).

človečanstvu«. In takole je nadalje pojasnjeval in upal proti upanju, silil se je vanj.

Osamljen bi bil in žalosten, zakaj spoznal sem vso dolgočasnost in protinaravnost tega življenja, urejena s skrbno umetelnostjo tekom stoletij. S toliko plotovi so ogradili hrepenečo dušo, da si lomi peroti ter pada v blato nazaj, kadar ji pride na misel, da bi se vzdignila nad umetelne ograje. Ali ona ne obupa; komaj so rane zaceljene se vzdigne z novo močjo ter skuša zdrobiti tisočere železne plotove.

Nekaj lepega in veličastnega je v tem tragičnem upanju.²¹

Cankarjevo upanje je bilo upanje domovine, slovenske domovine, ki pa jo je videl stran od avstrijske monarhije, videl jo je v jugoslovanski republiki. »Mi, kar nas je,« je govoril 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu, danes Šentjakobskem gledališču, »mi vsi smo te misli, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko.« In dodal je tudi, naj »pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku«.²²

Tako so vsaj poročali policijski ovaduhi, s katerimi je bilo prešpikano Cankarjevo navdušeno občinstvo v Mestnem domu, na sodnem procesu, ki se ga je Cankarju držalo koncem poletja tistega leta zastran tega njegovega predavanja. Velik je bil v očeh avstrijskih zakonov njegov ustavni delikt. Odpovedal se je tedaj Ivan Cankar avstrijski monarhiji, je epohalnost tega slavnega predavanja

21 Ivan Cankar, Spomladanska noč, *Knjiga za labkomiselne ljudi* (Ljubljana 1926) 3–15, tu 9.

22 Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani, *Zbrano delo*, 25. knjiga, ur. Anton Ocvirk, knjigo pripravila in opombe napisala Dušan Voglar in Dušan Moravec (Ljubljana 1976) 228–238, 374–400. – Cf. Igor Grdina, Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani, *Slovenska kronika XX. stoletja*, ur. Marjan Drnovšek, Drago Bajt (Ljubljana 1995) 135.

z naslovom *Slovenci in Jugoslovani* razlagal literarni in kulturni zgodovinar Igor Grdina. Odpovedal se je Avstriji kot »aksiomu« slovenske usode in slovenskega bivanja. »Dal je vedeti, da je Arhimedova točka našega [tj. slovenskega] življenja v nas samih [tj. v Slovencih],« je pisal Grdina.²³ Cankarjevo naziranje je bilo torej republikansko, bilo pa je tudi jugoslovansko, a slednje je imelo svojo jasno mejo. Postavljala sta mu jo slovenski svetinji, tj. slovenski jezik in slovenska svoboda. Tako je tedaj govoril Cankar *apropos* jugoslovanski ideji.

»Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu. Bodi tega kriva zgodovina, bodi kriv kdorkoli – jaz, ki dejstvo konstatiram, ga čisto gotovo nisem zakrivil.«²⁴

In *apropos* slovenskemu jeziku in slovenski kulturi je govoril.

»Najbolj gnusni, res – gnusni! – pa se mi zde tisti ljudje, ki čisto brez pravega vzroka in povoda spravljajo v zvezo s političnim jugoslovanskim vprašanjem še slovenski jezik. Kar ponujajo ga, kar mečejo ga čez mejo, še ne vprašajo, kdo bi več zanj dal. Tako smo siti svoje kulture, da nam je že odveč in bi jo najrajši kar vrgli čez plot.«²⁵

Predavanje je Cankarju prineslo teden dni zapora in narodno mučenje. Ko je avgusta tistega leta po procesu, na katerem je bil

23 Grdina, Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, kot v op. 22, 135.

24 Cankar, *Zbrano delo*, ur. Ocvirk, kot v op. 22, 235.

25 Cankar, *Zbrano delo*, ur. Ocvirk, kot v op. 22, 238.

inkriminiran svojega predavanja, odhajal iz sodne dvorane, je v sa-moironiji vkliknil: »No, zdaj sem pa mučenik!«

Onkraj vsake ironije pa je bil preostanek njegovega žalostnega, tragičnega, od stanja stvari sveta mučenega in slednjič od njegovega lastnega sveta izmučenega življenja. Kot da ni mogel verjeti – o tem čudenju pričajo sicer vsi njegovi spisi in drame –, da je »narodov blagor« le podoba iz njegovih sanj, sicer pa je zgolj mastno mašilo v govorjenju tistih, ki, kot je pisal v že omenjenem pismu prijatelju pred uprizoritvijo svoje drame *Za narodov blagor* leta 1900, »mislijo, da so narod, a niso drugega nego svinje«.

»Pisal sem rezko in tako razločno kakor še nikoli. Naperjena je stvar proti tistim veljakom slovenskim, ki imajo v svojih rokah 'narodov' blagor, diktirajo temu imaginarnemu 'narodu' različne ideale in sve-tinje, ki so nedotakljive, a za katere se prav za prav živa duša ne meni, – proti tistim ljudem namreč, ki mislijo, da so narod, a niso drugega nego svinje. Proti frazerjem in frazam je naperjena ta komedija; imenu-je se 'Za narodov blagor'. – Ali je sitnost!«²⁶

Umrli je osamljen in žalosten, okno, o katerem smo pisali zgoraj, je bilo zaprto, domovina, slovenska domovina, mu je lahko ostajala le slutnja, ali pa še to le komaj, ali pa sploh ne. V kratkem literarnem eseju z naslovom »Lepa naša domovina« iz leta 1909, devet let pred smrtjo, je sicer še pisal o svoji slutnji domovine.

Jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo. Kar so nam siloma vzeli, za kar so nas ogoljufali in opeharili, bomo dobili povrnjeno in poplačano s sto-terimi obrestmi! Naša domovina je boj in prihodnost;

26 Cankar (ur.), *Pisma Ivana Cankarja – Drugi del*, kot v op. 13, 312.

ta domovina je vredna najžlahtnejše krvi in najboljšega življenja. Iz muke trpljenja in suženjstva nešteti milijonov bo vzrasla naša domovina: vsa ta lepa zemlja z vsem svojim neizmernim bogastvom.

Tedaj bodo le še grenak in grd spomin te gosposke domovine, na suženjstvu zidane, s krvjo in solzami gnojene, sramota človeštvu, zasmeh pravici. [...] Drugačno melodijo bo dobila pesem o »lepi naši domovini«²⁷.

27 Cankar, *Zbrano delo*, ur. Ocvirk, kot v op. 22, 89–93, tu 92–93, 310–311.

I.

A drugačna melodija le ni in ni hotela zazveneti. Slovenska domovina je bila vse bolj in bolj le boj v obupu brez upa in vse manj in manj prihodnost, tj. slovenska prihodnost, vse bolj in bolj je bila utesnjena, vse bolj in bolj se je čutila kot takšna, vse manj in manj se je v njej – smejalo.

Septembra 1932 je Oton Župančič, že zaživa čislan kot ena največjih slovenskih pesniških korifej, v liberalnem listu *Ljubljanski zvon* objavil esej z naslovom »Adamič in slovenstvo«.¹ V njem pripoveduje, kako sta mu nedavno na vrata potrkala najprej Nace Župančič okoli božiča in nato na pomlad Louis Adamič, oba že davno »Amerikanca«. Prvi, daljni sorodnik, preprost mož, mornar, ki je preplul vsa morja in dolgi čas, ki na ladijskih plovbah pač vlada, izkoristil za branje knjig, ki si jih je bil cele za boje nakupil po pristaniščih. »Tolstoj, Dostojevski, Gorki, Kant, Schopenhauer, Nietzsche (izgovori Niči) in ne vem več koliko drugih, meni neznanih današnjih pisateljev angleškega jezika. In on jih neverjetno bistro sodi in razvršča po idejah in odtenkih svetovnega nazora. Izkaže se, da je prečital in videl na odru vsega Shakespeareja, da pozna in odklanja Spenglerja. Kmetiški fant iz

1 Oton Župančič, »Adamič in slovenstvo«, *Ljubljanski zvon*, 52/8 (1932) 513–520. – O okoliščinah nastanka eseja, njegovem literarno-zgodovinskem pomenu in njegovi sočasni recepciji gl. Oton Župančič, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, besedilo pripravil in opombe napisal Joža Mahnič (Ljubljana 1984) 290–302.

Višjih Sel! Da je ostal doma, kje bi bil duševni svet, vse to bogastvo, ki ga nosi v sebi?«

In nato Louis Adamič. Nace Župančič, je sodil Oton Župančič, ni imel pisateljskega daru, a Adamič ga je imel najboljšega, najfinejšega, in imel je vse, kar je imel tudi Nace, imel je slovenskega daru in slovenskega smeha. Knjiga, ki jo je, kot piše pesnik, Adamič prinesel pod pazduho, *Laughing in the Jungle – The Autobiography of an Immigrant in America*, tj. Smeh sredi džungle – Avtobiografija priseljence v Ameriko,² ki je izšla prav tistega 1932. leta – leto zatem je knjiga izšla tudi že v slovenskem prevodu Stanka Lebna pod naslovom *Smeh v džungli* in še enkrat pod istim naslovom, a brez podnaslova, v novem prevodu Rape Šuklje petdeset let zatem –, pesnika posebej navdušuje. V njej Adamič opisuje svojo ameriško pot, na katero je stopil kot petnajstletni fant iz neke obubožane slovenske vasi, kjer so po gostilnah viseli plakati parnikov za Ameriko, o kateri je sanjal že kot osemletni otrok. Njegova ameriška pot ga je pripeljala do statusa uglednega novinarja in urednika in priznanega in nagrajenega pisatelja: »Kronist in slikar naših izseljencev,« to je Adamič, je pisal Župančič, »njihov in naš genij. Velik pisatelj svetovne mere, tak, ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena vprašanja.« Župančiča je navduševala Adamičeva človeška milina, človekoljubnost, – »vsako osebo objema s simpatijo«, je pisal –, navduševali sta ga njegova pisateljska nežnost, že pesniška intimističnost.

»En primer, kako nežen je in kako ume ustvariti brez dosti besed najintimnejšo vez med človekom in človekom – seveda je to vez med materjo in sinom: 'Mati se je temu smejala. In jaz sem se smejal z njo. Ona in jaz sva se pogosto skupaj smejala.' Nič več. In to je dosti. To je vse.«

2 Louis Adamic, *Laughing in the Jungle – The Autobiography of an Immigrant in America* (New York, London 1932).

»– ojoj joje in prejoj! –«, nadaljuje Župančič, kako da je na Slovenskem vse drugače. Že zdavnaj je zamrl smeh, ki ga ima, tudi tega, Adamič obilo, zamrl je vsepovsod, tudi v slovenski pisani besedi, tu prav posebej povsem.

»V našo večno slovensko žalost in revo zazveni nena-
doma smeh! Slovenski smeh iz Amerike, Adamičev
sme. Ali bi si ga bil ohranil, da je ostal doma? Ne
vem. Težko. Meni se je zdela včasih vsa ta naša litera-
tura kakor stokanje nadložnega starca, ki se premeta-
va po škripajočem ležišču in mu ni na nobeni strani
bolje. Tisti osebenik, ki je ležal na smrtni postelji,
se je vsaj spomnil: 'Nak, na levi strani pa že ne bom
umrl!', se obrnil na desno in izdihnil.«

Adamičev *Smeh sredi džungle* ni sicer prav nič ne smešna ne zabav-
na knjiga, prej je vsa žalostna, knjiga razočarane streznitve je. Njen
pisec s treznim očesom opazuje življenje slovanskih, predvsem
slovenskih priseljencev v Ameriko, ki jo imenuje torej »the jun-
gle«, džungla, in priseljence žalosten, razočaran vidi kot »dung«,
gnoj, gnojilo, kot se jim je tedaj reklo, ki Ameriki boljša tla: »All
of which, on top of what I had previously heard and thought of
America, tended to bewilder me,« je priznaval.³

In vendar Adamič vseskozi ohranja smeh, kot tudi piše, v
nekem uredništvu, kjer je začel svoje ameriško življenje, v ame-
riški vojski, kamor je stopil med prvo svetovno vojno, na svojih
žurnalističnih potovanjih k rojakom vseprek po Ameriki, vsepov-
sod. Smeh mu je opora pri preživetju in njegov upor je in nje-
gov spomin na mater in mater domovino. Dokaz je slovenske
svobode, je Adamičev smeh tolmačil Župančič, znak je sloven-
stva, veselega, prostega, razigranega, kratka, živega, a prav doma

3 Adamič, *Laughing in the Jungle*, kot v op. 2, 19–20.

vsega utesnjenega, zato nestrpnega, v duhovni in še kakšen incest potisnjenega.

»Kako radi to ubogo slovenstvo utesnjujemo. Vsakdo ga hoče prikrojiti po svoje in mu določiti pravi pristni slovenski tir. Nekaterim je slovenstvo katolicizem, drugim naprednjaštvo, onemu otožnost, liričnost in ne vem, kaj še. Tako nas hočejo opredeliti in utesniti za vse večne čase. [...]

V večnem strahu za slovenstvo ga ože in ože in potiskajo na tisto deščico, na kateri sami stoje. Resnično slovenstvo pa živi po svoje in uhaja na vse strani iz umetno postavljenih pregraj. [...] In tako je slovenski človek vsepovsod, kjer se orje in žanje in kosi, kjer se koplje ruda iz zemlje, pri strojih v tovarnah, pri stavbah, na vseh frontah človeške borbe, telesne in duševne, navdušen ali potr, [...] na tej in oni poluti sveta moli in kolne, medli in veseljači, dela in lenari, pomaga in slepari – živi.«

In nato, zoper budne slovenske stražarje krmežljave slovenske reve in žalosti, je Župančič nadalje pisal.

»Res, v tem budnem stražarstvu vidim jaz nevarnost za našo miselnost, da naj se družijo in spajajo in plode naše ideje po nekakem duševnem incestu, ki nas utegne dovesti v osamelost in ozkosrčnost, da se bomo smatrali kakor Izraelci za izvoljeno ljudstvo in vse, kar ni prebilo preizkušnje pred stražarji, za nečisto in zavrženo. Svet bi nam moral vračati in nas izločiti iz vseobčnosti. Jaz vsaj čutim, kakor je to pojmovanje slovenstva nestrpno in megalomansko, o, in kako jalovo. Daleč od poštene

samozavesti, rojeno iz strahopetstva in precenjevanja samega sebe.«

V osnutku eseja je pesnik še slikovito silnejši.

»[Tenosrčni Slovenci so] v večnem strahu za svoje slovenstvo in ga od vseh strani omejujejo, dokler ni tako ozko kot deščica, na kateri sami stojе. [...] Ako ne bo tega utesnjevanja kmalu konec, bo naše duševno obzorje kaj hitro še ožje, nego je naša krajevna razprostrtost. Ali ni v naši hiši dovolj prostora za nas in za vse, ki se oglase pri nas z dobro mislijo in s poštenim obrazom? Ali nam je zaman napisan Krst pri Savici? Še sedaj? Da še ne razumemo, kako je naš narod iskal poti v bodočnost in si tisto, kar mu je bilo kdaj magari vsiljeno, prisvojil in vnano silo pretvoril v svojo voljo? Če bi bili ti naši tenosrčneži stari Slovani, bi Slovenci še sedaj častili Triglava, boginjo Živo, črte in bogove nad oblaki. S tako miselnostjo je zaprta vsa bodočnost, tisto, kamor vse živo trdovratno stremlje preko vse navlake preteklosti.«⁴

O razmerju med preteklostjo in prihodnostjo je pesnik razmišljal že leta prej v eseju z naslovom »Narodnost in historizem«, objavljenem 1917 v *Ljubljanskem zvonu*, v katerem pravi takole.

»Ali je zgodovina zaključena s tem hipom, ko jaz to pišem, razvoj naroda presekana s trenutkom, ko ti to čitaš? Ali mari ne teče brez konca dalje, se ne ustvarja sprti iz naših misli, sanj, želja, naporov, zmag in porazov, žrtev in dejanj? Slovincu, ki se v ljuti borbi za

4 Župančič, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, kot v op. 1, 293.

svoj narodni obstoj ni mogel opirati na preteklost, je vcepila dolgotrajna izkušnja trdno in žlahtno prepričanje, da je preteklost samo en del, žalostni del njegove historije, in da je prav bodočnost ona polovica, do katere ima sam še moči in vpliva. Kakor je bila nekoč vsa pretekla historija – bodočnost, ki jo je bilo treba šele ostvarjati, tako se nam kaže tudi danes zgodovina našega naroda v obliki teženj, hotenja in ciljev, bolj ali manj jasno očrtanih, s smerjo v bodočnost. Historizem v smislu preteklosti more zadovoljiti samo nasičene narode, ki se jim ni več treba boriti za svojo usodo, ali otopele, ki so izgubili vero v svoje ideale. Mi pa gledamo v bodočnosti veseli in častitljivi del svoje historije.«⁵

Ivan Prijatelj je Otonu Župančiču sicer že leta prej, 1904, pisal: »Mali narodi sploh nimajo preteklosti, in to je dobro, ker imajo zato živo, od preteklosti nezavirano sedanjost.«⁶ A skozi leta kot da so se Župančiču bodočnosti rožice, ki so poganjale iz njegovega upa – iz »nezavirane sedanjosti« pognale so menda le redko in če že, le stežka, in še tedaj le za trenutek in tudi tedaj le kot golobosi up –, vse osule.

Narod moj je mlad boriček, / kot sem videl ga nekoč / na peščenem strmeh robu: / komaj se pognal je v rast, / že ga je srobot zaskočil, / mu z vrvmi povezal deblo, / s kačami ovil mu veje, / mu potlačil vrh košati / in sesal mu žive soke, / da je hiral in umiral. / [V meni je velika žalost / v meni je obup in groza –].

5 Župančič, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, kot v op. 1, 27.

6 Župančič, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, kot v op. 1, 280.

Gre za kratko pesem ali, morda bolje, epigram, ki ga je Dušan Pirjevec našel v pesnikovi zapuščini in ga uvrstil v cikel pesmi *Med ostrnicami*, ki je Župančiču nastajal nekako v istem času, ko je nastal pesnikov esej o slovenstvu.⁷ Epigramu je pesnik najbrž vsaj malo kasneje pripisal še svoj brezupni vzdih o žalosti, obupu in – grozi.

Če torej drži, da je drobni, resignirani epigram nastal v istem času kot mogočni, samozavestni esej *Adamič in slovenstvo*, potem imamo v istem času pred sabo razklanega pesnika, razklanega med javnim, širokoprsnim upanjem na eni strani in intimnim, skrušenim obupom na drugi strani. V takšni ne le pesniku samemu in njegovi strašni, nevzdržni razklanosti bomo Otona Župančiča spet morali videti dobro desetletje kasneje.

»– ojoje joje in prejoj! –«, si je moral spet in spet vzklikati Oton Župančič, ko je pisal svoj esej. Pisal ga je, v tem so si poznavalci njegovega opusa edini, v odgovor na drobno knjižico komparativista, prevajalca, esejista in dramaturga Josipa Vidmarja z naslovom *Kulturni problem slovenstva*, ki je izšla pomladi istega leta 1932.

Vidmar, ki je že tedaj skrbno in kasneje še skrbneje negoval svoj status *arbiter elegantiae* vsega, kar je bilo zapisano v slovenskem jeziku, se je z njo vzpostavil kot »budni stražar«, če uporabimo Župančičevo oznako, slovenskega duha. *Kulturni problem slovenstva* je, kot je svoje pisanje označil Vidmar sam, »lirično-meditativen esej o nacionalnem vprašanju«. Predvsem pa je esej skoz in skoz renanovski. Enako kot Ernest Renan, kot smo videli, ki je narod videl kot »dušo« in »duhovni princip« in mu pripisoval »vroče srce« in »nравno zavest«, je tudi Vidmarju narod najprej poseben duhovni prostor, še več, »duhovno svojstvo« in njegov smisel, tj. smisel naroda, kultura, njena osrednja postulata, njeni svetinji pa sta jezik in prostost duha, torej svoboda.

7 Gl. Oton Župančič, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, ur. Josip Vidmar, Dušan Pirjevec, opombe napisal Dušan Pirjevec (Ljubljana 1959) 267, 563.

»Osnova vsakega naroda je poseben človeški lik, posebna notranja urejenost, posebni človeški osnutek, ki je vtisnjen v vse člane iste narodnosti in ki daje vsemu življenju naroda pečat neke nedvomne, četudi morda neopredeljive enotnosti. Narodnost ali narodni značaj je nekaka temeljna in apriorna bitnost, je čista čud ali čista nprav pripadnikov istega naroda, iz katere potekajo kakor zavest o skupnosti in oddeljenosti od drugih, tako tudi jeziki narodov, njihove državne tvorbe in vse, kar še obsega pojem narodnega življenja.«⁸

Slovenci, je pisal Vidmar, izkazujejo, na ramenih velikanov slovenskega naroda, Trubarja, Prešerna, Cankarja in drugih, svojo narodno svojskost: Naj nam je, Slovincem, vseč ali ne, in mnogo je razlogov, da nam ni, naša je slovenska narava poudarjeno lirična. Prav posebej je takšna v jeziku, slovenščini, v kateri se izraža »očitna volja pišočih: 'pripadati eni in isti jezikovni skupnosti'. Je torej jezik, kakor vsi drugi narodni jeziki in ljudstvo, ki ga govori, je potemtakem narod v našem kulturnotvornem, slovenskem pomenu te besede.« In še je pisal.

»Slovenci smo narod, to se pravi smo skupina ljudi ali ljudstvo, v katerem je nastala in živi posebna in svojska duhovna struktura, ki je pogoj in povod za svojsko in samosvoje kulturno življenje in ki nam daje pravico in dolžnost zgraditi lastno kulturo. [...]

Komur je za kulturo, komur je za državo, mu mora biti za moralno zdravje, tega pa ni, kjer ni ponosne narodne zavesti in ponosnega narodnega življenja. [...]

8 Josip Vidmar, *Kulturni problem slovenstva* (Ljubljana 1932) 49.

Prišel bo čas, ko se bomo do kraja zavedeli svoje naloge, pričeli bomo z veliko vnemo in vestnostjo delati zanjo. Slovenija bo postala, kar je po svoji prelepi naravi – hram lepote in duha. Strnili bomo v svojih umetnostih najdragocenejša umetniška dognanja svojih sosedov in jih prekvasili s svojo duhovnostjo, kakor je to storil Prešeren v liriki. Ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Florenco.«⁹

Da sta si bila tedaj pesnik Župančič ter komparativist in literarni kritik in dramaturg Vidmar tako vsak k sebi, se mora današnjemu bralcu njunih spisov zdeti vsaj nekako čudno, če že ne presenetljivo. A zlahka je njuno nasprotje razumeti v scenski postavitvi, v kateri so se tedaj že skorajda stoletje uprizarjale razprave o slovenskem narodu in ki, scena, do danes ostaja postavljena slovenskemu nacionalnemu diskurzu: vsak proti vsakemu in vsem, vsi proti vsakemu in vsemu, vsi v svoji veri zase in za ped svojih, a zares za nikogar, klerikalci proti klerikalcem, klerikalci proti liberalcem klerikalcem in liberalcem, ti proti liberalcem liberalcem in liberalcem klerikalcem, vsi komunisti in vsi socialisti proti vsem drugim, obenem proti sebi in prav posebej že proti komu in tako dalje vse kot do nikdar popolne izčrpanosti, a vsi še tedaj za »narodov blagor«.

»– ojoje joje in prejoj! –«.

9 Vidmar, *Kulturni problem slovenstva*, kot v op. 8, 49, 88, 92.

II.

»– ojoje joje in prejoj! –«. »Trg je izhodišče vseh nacionalnih bojev,« je bila teza, ki jo je v svojem nadrobnem razrezu Vidmarjevih razmišljanj, objavljenem v šestih delih pod naslovom »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje« v reviji *Književnost – Mesečnik za umetnost in znanost* ob koncu leta 1932 in skozi leto 1933, zagovarjal Tone Brodar,¹ kakor se je tedaj podpisal s psevdonimom Edvard Kardelj, eden prvih slovenskih stalinistov, ki se je sicer želel imeti za komunista, marksista, v svojem marksizmu za znanstvenika, kot govori naslov njegovih oholih in grobih kritičskih pisanj o *Kulturnem problemu slovenstva*.

»Trg je izhodišče vseh nacionalnih bojev. [...] Nastajanje nacionalnih držav je bilo čestokrat teritorialno rušenje trga, toda padli bi v eno najtežjih napak, če bi gledali na ta pojav le s te strani. Trg ni teritorij, marveč je abstrakten pojem, ki označuje odnos med produkcijo in konzumcijo (proizvodnjo in potrošnjo). Če govorimo torej o širjenju trga, tedaj ne mislimo pri tem samo na teritorialno, marveč tudi na kvalitativno širjenje, ki se izraža v dvigu konzumcije na

1 Tone Brodar [Edvard Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, *Književnost – Mesečnik za umetnost in znanost*, 1 (1932), 2–7 (1933).

istem teritoriju. To pa se je moglo zgoditi predvsem z razrušitvijo fevdalnega družbenega reda, ki je držal kmeta v zaostalosti in ga tako izločal iz objema rastoče kapitalistične proizvodnje in zmanjševal njegovo kupno moč. [...] Ideja Zedinjene Slovenije [...] je objektivno za slovensko meščanstvo predstavljala širitev trga, ker ji je zagotovila dominanten položaj na teritoriju Zedinjene Slovenije. Borba zatiranega slovenskega naroda se je tako vršila v dve smeri: na eni strani proti gospodarski hegemoniji vladajočega nemškega naroda, na drugi strani pa z geslom 'Za Zedinjeno Slovenijo' tudi proti fevdalni raztrganosti, za dvig notranjega trga. Končni cilj je bil torej pri obeh isti: razširjenje trga. [...]

Že od vsega začetka so postale množični nosilec nacionalnih bojov kmečke množice, ki so se bile v okviru narodnih zahtev za svoje razredne interese, tako da je postalo nacionalno vprašanje v bistvu kmečko vprašanje. [...] Toda, najsi je tudi množni nosilec nacionalnega boja kmet, njega hegemon je meščanstvo. Njegova gospodarska baza je boj proti gospodarski hegemoniji vladajočega naroda, z drugimi besedami – konkurenca. Kultura, ki je izgledala v nacionalnem boju navidez najvažnejša, je le sekundarnega pomena. Kulturne zahteve niso glavni cilj nacionalnih bojov, niti glavna vsebina naroda nasplo, kakor ugotavlja Vidmar, marveč so le bojovno sredstvo teh bojov ali, če hočete, orožje nacionalnih borb. [...]

Za Vidmarja je narod absolutum, ki obstoji od vekomaj do vekomaj. Tudi v bodočnosti bo imel po njegovem mnenju dominantno vlogo, saj je 'organ za kulturo'. Mi pa smo videli, da je narod nastal in se

razvijal. Zato ta pojav za nas ni nikakšen absolutum, marveč le eden izmed mnogih atributov meščanske družbe. [...]

Tendenca življenja gre v smer pretopitve vseh narodov sveta v celoto. Narodno kulturo bo sedaj – v nasprotju z Vidmarjevim mnenjem, nadomestila internacionala – vsečloveška kultura. [...]

Marksisti smo na stališču, da ima vsak narod pravico do samostojnega življenja, toda tako svobodo je mogoče pribojevati le z vztrajno borbo delovnega ljudstva, kajti kakor smo videli nacionalni problem v svojem jedru ni kulturni problem, marveč socialni. Zato se kot hegemon v tem boju vedno bolj uveljavlja proletariat. In tako bo ostala vsa pisarija okoli tega problema le dokument oportunitizma slovenskega malomeščanstva.«²

Vloga Brodarja-Kardelja v zgodovini slovenskega prostora v drugi polovici 20. stoletja bo sicer in velikanska in majhna in strašljiva. Vloga bo to brezobzirnega intelektualizunskega malčka velikanških oblastnih strahot. Vse velike ideje, nad katerimi se je zaletavo navduševal, kot se znajo nad velikimi idejami navduševati in se vanje zaletavati le malčki, je znal le pomanjšati do golega nasilja. In jih s tem uničiti.³ Nobena njegovih prisvojenih velikih idej, pomanjšanih na golo silo, ni preživela njegovega časa, kar velja tudi za njegovo t. i. »znanstveno vprašanje o narodu«. Brodar-Kardelj je razmišljanja Josipa Vidmarja in sicer tedanje razprave o slovenskem narodu zavrnil kot »plehka« in »prazna«, »filistrska«, »malomeščanska« – »besedo malomeščan uporabljam v razrednem smislu kot ime za neko družbeno razredno formacijo«, je pisal –,

2 Brodar [Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, kot v op. 1, 5 (1933) 163–165, 167, 7 (1933) 243.

3 Gl. npr. Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana 2011) 373–468, 595–613.

»slovensko-literatska«, »neživljenska«, »statična«, skratka, »neznanstvena«, »metafizična«, obenem je v slovensko razpravo o umetnosti in znanosti – razpravljanja so bila objavljena v listu za umetnosti in znanosti, kot je stalo v njegovem naslovu –, vnesel raven in ton navzdol, ki ga prej nista poznali.

»Za Vidmarja je kapitalistično-imperialistični red večin! Ni vsaka politična pesem – grda, g. Vidmar, ampak ta Vaša politična pesem je grda, ker poje opravičilo obstoju nečesa, kar kmalu zares ne bo več 'v skladu s človeško naravo'.«⁴

Vnesel pa je tudi nov pojem, tj. »razredni karakter resnice«, ki je temelj njegove znanosti.⁵ Njegova znanost ne teži k spoznanju, ki je le delček resnice, kot jo moremo razumeti, temveč vnaprejšnjo resnico, ki ne potrebuje spoznanja, potrjuje in se ji zavezuje onkraj razuma. Britanski filozof Bertrand Russell je v svoji 1920. leta izdani knjigi *The Practice and Theory of Bolshevism* takšno znanost označil takole: »Pravi komunist je človek, ki sprejema določeno število dogmatskih prepričanj – kot je denimo filozofski materializem –, ki so morda resnična, vendar jih znanstveno ni mogoče potrditi kot takšna. Takšno držo stroge prepričanosti o objektivno dvomljivih stvareh je svet od renesanse naprej postopno opuščal in sprejemal držo konstruktivnega in plodnega skepticizma, ki predstavlja znanstveno stališče. Menim, da je znanstveno stališče neizmerno pomembno za človeški rod.«⁶ V znanosti in svetu, katerima se je zapisal in na katera je prisegal

4 Brodar [Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, kot v op. 1, 4 (1933) 136.

5 Brodar [Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, kot v op. 1, 1 (1932) 7.

6 Cit. Milovan Đilas, *Novi razred – Analiza komunističnega sistema* (Ljubljana 2014) 153–154. – Cf. Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism* (London 1920) 9–10.

Brodar-Kardelj, za skepticizem ni bilo prostora, prav krvavo nasprotno je bilo res. Njegova znanost in svet, je mnogo kasneje v svojem neprizanesljivem obračunu z nekdanjimi tovariši z naslovom *Novi razred – Analiza komunističnega sistema* iz leta 1957 pisal Milovan Đilas, sta sistem, zasnovan na izključnosti ene same filozofije, beri resnice, in tako izrazito protifilozofski, beri ne-resnični.⁷ Ali povedano drugače, njihova ne-resnica je za komuniste vsa resnica – tako vsaj na diskurzivni ravni – in naj si bo kar koli že, vsa druga pota raziskovanj in spoznanj zanje niso nič, pa naj so kar koli že, še več, ne sme jih biti. »Zgodovina bo komunistom marsikaj oprostila in ugotovila, da so jih v mnoga surova dejanja prisilile razmere in potreba po obrambi svojega obstoja. Toda dušenje vsake drugačne misli, izključni monopol nad razmišljanjem zaradi obrambe njihovih osebnih interesov, bo pribilo komuniste na sramotilni steber zgodovine,« je še pisal Đilas.⁸

Motil se je, ni jih pribilo, zgodovina se do danes ni končala. Njegova ocena je bila pretirana, a ne mogla bi biti točnejša, ko je šlo za resnico o komunistični oblasti. V obnebu komunistične oblasti je bila dovoljena pač le ena, komunistična resnica. In ta je bila povezana z resnico o narodu, z njo sta si bili eno. Ali rečeno drugače, diskurz resnice o oblasti in nacionalni diskurz sta si bila pod komunisti in eno in isto. »Končni cilj tega razmišljanja je enkrat za vselej dognati, ali smo Slovenci narod ali nismo. Vprašanje je postavljeno absolutno. Rešitev je po njem ena, ker je absolutna resnica,« je pisal v prvem delu svoje svojevrstne slovenske nacionalne sedmine – delov njegovih razmišljanj je sicer šest, a iztečejo se v napoved razpustitve slovenskega naroda, kot smo videli, – Brodar-Kardelj.⁹ Njegova absolutna resnica o narodu vobče je sicer bila naslednja.

7 Đilas, *Novi razred*, kot v op. 6, 150 sl.

8 Đilas, *Novi razred*, kot v op. 6, 177.

9 Brodar [Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, kot v op. 1, 1 (1932) 7–8.

»[Gledano z našega tj. marksističnega stališča je narod] zgodovinsko nastala edinica jezika, ekonomske povezanosti, teritorija in enotne psihične konstitucije, ki se kaže v specifičnosti kulture.«¹⁰

Resnica ni bila, kot je nakazoval Brodar-Kardelj, zares marksistična, zares je bila stalinistična oziroma, natančneje, Stalinova.¹¹ Slovenski stalinisti in komunisti so ji ostajali dosledno zvesti, niso je prepričevali, le izlagali so jo in pod njenim obodom razlagali slovensko nacionalno vprašanje in sicer družbene in kulturne probleme na Slovenskem, potrjevali slovenski narod kot fenomen malega kapitala malomeščanstva in si že zamišljali, kot smo videli, njegov konec, njegovo razpustitev v »tendenci življenja«, »vsečloveški kulturi«.¹²

Temu je bila posvečena vrsta razprav v reviji *Sodobnost*, ki je izhajala med letoma 1933 in 1941, celovito obravnavo pa je komunistični koncept slovenskega naroda dobil s knjigo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki jo je leta 1939, tedaj pod psevdonimom Sperans, izdal Edvard Kardelj.¹³ Od izlaganj iz svoje ocene Vidmarjevega dela *Kulturni problem slovenstva* izpred slabih sedmih let ni odstopal, jih je pa obširneje tolmačil. Knjiga je bila v desetletjih, ki

10 Brodar [Kardelj], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, kot v op. 1, 3 (1933) 79. – »Rasa je antropološka kategorija. Zanj pridejo v poštev predvsem telesne posebnosti, ki se dedno prenašajo. Ljudstvo je etnografska kategorija. Razvija se na rasni osnovi, je torej v temelju prirodni pojem. Označuje ga jezik in psihična konstitucija kot produkt rasno biološke konstitucije in skupnosti socialnih razmer. Narod je zgodovinski pojav, produkt nastajanja kapitalizma.«

11 Gl. npr. Joseph Stalin, *Marxism and the National and the Colonial Question* (New York 1935). Delo je bilo prvič objavljeno 1913, prvi angleški prevod je sledil dvainvajset let kasneje.

12 Gl. zgoraj op. 2. – Cf. Janko Pleterški, »Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige,« *Edvard Kardelj - Sperans in slovensko zgodovino-pisje*, ur. Vasilij Melik, Janez Stergar, Miroslav Stiplovšek (Ljubljana 1980) 5–16; Jurij Perovšek, »Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50/2 (2010) 5–66.

13 Sperans [Edvard Kardelj], *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana 1939).

so sledila komunistični zmagi v njihovi revoluciji, večkrat ponatisnjena, skupaj jo je nanese za pet slovenskih izdaj, prevedena je bila v tuje jezike.

Ob štiridesetletnici njene prve izdaje in le tri tedne po Kardeljevi smrti, torej posthumno, marca 1979, je *Zgodovinsko društvo za Slovenijo* Edvarda Kardelja - Speransa izvolilo za svojega častnega člana, in sicer, kot so tedaj zapisali slovenski zgodovinarji, zbrani na svojem izrednem občnem zboru, »zaradi pomena, ki ga je njegova knjiga imela za uveljavljanje marksistične metode v slovenskem zgodovinopisju, in sicer njenega izjemnega pomena v najnovejši zgodovini«. ¹⁴ Diplom o častnem članstvu, svojevrstno mrliško spričevalo *magna cum laude*, je delegacija društva v začetku aprila izročila vdovi Kardelja-Speransa. Videle so lahko tedaj in slepe in motne oči, da je bil komunistični koncept slovenskega naroda dokončno utrjen, potrdilo ga je namreč tudi slovensko zgodovinopisje.

A zares bilo je drugače. Zgodovinarji so se tedaj namreč le še enkrat izkazali za le vse preveč površne mrliške oglednike. Mrliško spričevalo, ki so ga izdali Speransu, je bilo v svoji utemeljitvi namreč napačno. Marksistična metoda se v slovenskem zgodovinopisju namreč ni ne zares uveljavljala ne uveljavila, pomen Speransove knjige za slovensko zgodovinopisje je bil tako le kar najmanjši. In tako je bilo še najboljše, saj je bila knjiga prešpikana s toliko napakami, da sta si ob korekturah, ki so jima bile naložene kmalu po drugi svetovni vojni, zgodovinarja Fran Zwitter in Dušan Kermavner polomila svoja pisalna stroja, nakar je Kardelj dejal, da naj delo pač ostane takšno, kot je, tj. dokument časa, v katerem in za katerega je nastalo, razvezal da bo za prihodnje izdaje le, kot se je izrazil, ezopovski jezik knjige, ki da mu ga je vsilila starojugoslovanska cenzura. ¹⁵

14 Melik idr. (ur.), *Edvard Kardelj - Sperans in slovensko zgodovinopisje*, kot v op. 12, 18.

15 Bogo Grafenauer, »Ob štirih izdajah Speransa (Primerjalna študija)«, *Edvard Kardelj - Sperans*, ur. Melik idr., kot v op. 12, 31–37. – Gl. tudi Janko Pleterski, »Zgodovinska misel slovenskih marksistov«, prav tam; Metod Mikuž, »Časovni okvir nastanka Speransove knjige«, prav tam, 19–23; France Filipič, »Okoliščine in potek nastajanja 'Speransa'«, prav tam, 25–30.

In nato so si sledile izdaja za izdajo, vsaka tu pa tam zdaj dopolnjena, zdaj le malo spremenjena, vsaka naslednja vse bolj in bolj ezopovsko fabulativna od prejšnje. Kardelja se je zgodovinoписje njegovega časa, ki se je ukvarjalo s proučevanjem nacionalizma, na daleč izognilo. In on se je izognil njega. Bogo Grafenauer, doajen slovenskega povojnega zgodovinoписja, ki je vse te izdaje pozorno spremljal, je ob peti, zadnji, posthumni izdaji zapisal, da so razmerja med izdajami tako zamotana, da bi bila potrebna, če bi jih želeli rešiti, »(ne zelo preprost[a]) 'kritičn[a]' izdaj[a] knjige, kakršne pa poznamo doslej seveda le ob različnih literarnih delih.«¹⁶ Grafenauerjev zapis, priobčen kot opomba pod črto, je bil sufizanten. Bil je svojevrstno maščevanje z brco v mrtvega konja, za kar je imel Grafenauer lahko marsikateri razlog, k čemur se bomo v nadaljevanju še vrnili.

Imel pa je Kardelj-Speransov *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* vendarle izjemen pomen v svojem času, in sicer kot najboljši, najnazornejši šolski primer komunističnega oblastnega nacionalnega diskurza. S svojim *Razvojem* kot Sperans in še prej s svojim *Znanstvenim vprašanjem* kot Brodar je Kardelj opredelil komunistični pojem slovenskega naroda, oblastni pojem skozi in skozi, kot se je nato v diskurzu slovenske komunistične oblasti ohranjal vse do njegovega razpada štiri desetletja kasneje, a se v sodobnem slovenskem nacionalnem diskurzu sem ter tja in ne vedno pri polni zavesti ohranja do danes.

A tega, gledano analitično in skozi prepričljivost argumenta, ni storil najbolje. Veliko bolje je to storil Dragotin Gustinčič v svojem delu *Das nationale Problem der Slowenen*, tj. Problem naroda pri Slovencih, ki ga je končal leta 1932, torej v letu izida Vidmarjevega *Kulturnega problema*, in ga naslednje leto predložil vodstvu Komunistične partije Jugoslavije in Balkanskemu sekretariatu Kominterne.¹⁷ Delo je bilo napisano v nemščini, da bi ga mogel nekoč

16 Grafenauer, »Ob štirih izdajah Speransa«, kot v op. 15, 31, op. 1.

17 Dragotin Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen* (Moskva 1933). – Prepis dela, ki ga je šestdeset let po njegovem nastanku, tj. 1993, opravil sin Draguti-

ob priliki predložiti mednarodni javnosti, kot je pisal Gustinčič. Vse to se je zgodilo v Moskvi, kamor se je Gustinčič pred preganjanjem »velikosrbskega fašizma«, kot se je izrazil, zatekel. Dragotin Gustinčič je bil namreč enako kot Edvard Kardelj eden izmed nosilcev slovenske oziroma jugoslovanske komunistične oziroma stalinistične spomenice, a njuni usodi sta si bili slednjič kar najbolj različni. Usoda slednjega je bila usoda položenega v grobnico narodnih herojev s partizanskim imenom Krištof, usoda prvega pa usoda izgubljenca v času, Golootočana, prvega je slovenska stalinokomunistična oblast grobo poteptala, drugi je bil do gróba gróba peta te oblasti. Ločili sta se njuni poti že tedaj v Moskvi. Kardelj je namreč Gustinčičevo delo odklonil – razlogi za to so bili oblastni oziroma razlogi politične pragme, študioznemu delu v stvarnem smislu njegovi prvi bralci niso vedeli oponesti ničesar –, enako tudi drugi, ki so o njem večkrat razpravljali. In slednjič so Gustinčičevo delo »dali na varno«, kot mu je v enem svojih pisem pisal kasneje čislani otroški pisatelj Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. A Kuharjeve besede so bile, se bo kasneje spominjal Dragotin Gustinčič, »samo zvižajna tolažba meni. V resnici pa ni bilo nobenega namena, da se [delo] izda.«¹⁸ Delo do danes ni izšlo.

Da ni izšlo v svojem času, ne sme presenečati. Gustinčič se je namreč za t. i. rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja zavzemal v skupnem okviru komunističnih partij Jugoslavije, Avstrije in Italije, tj. držav, v katerih so živeli Slovenci. In menil je, da je to mogoče le, med vsem drugim grobim, v prvi vrsti z oboroženim bojem proti »klerikalizmu«, »velikosrbskemu fašizmu« in tedaj na Slovenskem vsemogočni Slovenski ljudski stranki pod vodstvom Antona Korošca, duhovnika, granda politike, večkratnega jugoslovanskega ministra spremenljive kronske sreče, ki je na vrhuncu svoje slave in

na Gustinčiča, Ilija Gustinčič, hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani. AS, 1667, t. e. 1. Prvo zgodovinsko analizo Gustinčičevega *chef-d'oeuvre* ter okoliščin njegovega nastanka in njegove usode je opravil Jurij Perovšek. Perovšek, »Slovenski komunisti«, kot v op. 11.

18 Perovšek, »Slovenski komunisti«, kot v op. 12, 38.

vpliva Slovence, kjer koli se je že pojavil, lahko videl le še v praznjih narodnih nošah s klobuki in šopki, vrženimi visoko v zrak, in jih slišal klicati: »Živel! Živel! Živel!«, tako zelo so ga čislali. »Nur bei einer vollstaendigen Niederwerfung dieser Partei,« je pisal v svojem *Problemu* Gustinčič, »bei einer Niederwerfung mit den Waffen in der Hand seitens der slowenischen Arbeiter und Bauern, kann Slowenien seine volle Freicheit erlangen,« tj. Le ob porazu te stranke, ki ga z orožjem v roki dosežejo slovenski delavci in kmetje, lahko Slovenija doseže polno svobodo.¹⁹ In nadaljeval je: »Sie muesen gnadenlos bekaempft werden.«, tj. Brez milosti se je proti njim boriti.²⁰

Dragotin Gustinčič se je torej odkrito zavzemal za revolucijo in ni si delal utvar, da je njene cilje mogoče doseči drugače kakor z brezobzirnim revolucionarnim nasiljem. Mnenje so delili tudi njegovi moskovski in ljubljanski tovariši in bili so, kot bo še pokazal čas, nanj, tj. na revolucionarno nasilje, bolj pripravljeni, kot si je mogel misliti Gustinčič. Tudi Kardelj-Sperans je v svojem *Razvoju* nekaj let kasneje pisal o »temnih letih naše zgodovine«, ki da jih Slovenci živijo v »klerofašističnem prijemu« »reakcije«, »grobarjev napredka«, »ki mora propasti« – vse grozljive razsežnosti teh besed bo razgalil kruti čas –, a prostodušno razglašena revolucionarna vnema in agenda se mu tedaj le niso zdeli smiselni, nasprotno, grožnja so bili revoluciji, stavil je torej raje, kot je tedaj pisal, na demokracijo: »Jasno je [...], da se narodnega vprašanja in njegove rešitve ne da postaviti drugače kakor v zvezi z demokracijo. Nič zato, če je ta beseda na tako slabem glasu.« Kakšna bo videti kardeljanska demokracija in kakšen bo njen glas, tudi to bo pokazal čas, odločilna bo, je še pisal Kardelj-Sperans, »subjektivna pripravljenost Slovencev samih [nanjo].«²¹ Kaj naj bi slednje pomenilo, ne vemo – pripravljena subjektivnost v pluralu

19 Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, kot v op. 17, 191.

20 Prav tam.

21 Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, kot v op. 13, 233 sl.

je gotovo nekaj maničnega, pripravljeni plural kot subjektivnost gotovo nekaj parternega, to je že, kar lahko vemo – vemo pa, da sta si bila z Gustinčičem v tem enotna, enako kot tudi v končnem cilju slovenskega narodnega boja, ki naj je, je pisal Gustinčič, »samostojna in enotna slovenska republika delavcev in kmetov, ki se lahko pridruži tistim ljudskim konfederacijam, ki najbolj ustrezajo njenim ekonomskim in kulturnim potrebam«. ²² To je edina rešitev slovenskega narodnega vprašanja, je poudaril večkrat, nobene druge komunisti ne bodo priznali, pa naj se slovensko ljudstvo do stotih odstotkov odloči, kakor koli hoče drugače že hoče, se je pridušal. ²³

Skratka, tako Kardelj-Sperans kakor Dragotin Gustinčič sta menila, da slovenski narod more svobodno zaživeti šele po zmagoviti revoluciji, a vanjo sta se odpravljala vsak po svoji poti, prvi po poti brezobzirne revolucionarne oblastne zvijače, drugi po poti zanesene revolucionarne vneme, oba opremljena z grobostjo brez milosti in priziva. Na prav enak način različna sta si morala biti tudi njuna pogleda na Gustinčičevo opredelitev slovenskega naroda, kot jo je oblikoval v svojem *Problemu*. Ko gre za našo temo, tj. slovenski nacionalni diskurz, moramo Gustinčičevo opredelitev imeti za antološko. Izhajal je sicer enako kot slovenski komunisti iz Stalinove opredelitve pojma narod, a opredelitev je preveril, v slovenskem prevodu se njegova preverba glasi takole.

22 Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, kot v op. 17, 189. – »In dieser neuen Phase der slowenischen nationalen Frage und im gegenwaertigen Moment der Weltpolitik, wo im jeden Augenblick ein Krieg vom Weltmasse ausbrechen kann, reicht unsere allgemeine Formel: Selbstbestimmungsrecht bis zur Lostrennung[,] nicht mehr aus.

Dem slowenischen Volke muss im gegenwaertigen Moment die Hoffnung auf Erfuellung seiner alten Forderung eines 'geeinigten Slowenien' [tj. Zedinjena Slovenija] unsererseits sichergestellt werden. Zu diesem Ende muss unsere erste Parole in Slowenien die folgende seine: Eine selbststaendige vereinigte slowenische Arbeiter[-] und Bauernrepublik, die sich derjenigen Voelkerfoederation wird freiwillig anschliessen koennen, die ihren oekonomischen und kulturellen Beduerfnissen am besten entsprechen wird.«

23 Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, kot v op. 17, 135.

»Pa preverimo, ali so Slovenci narod po tej teoriji!

Imajo Slovenci svoj lastni jezik? Da. Imajo skupno strnjeno ozemlje? *Jawohl*, imajo neprekinjeno strnjeno ozemlje. Imajo svoje lastno ekonomsko življenje? Dolga leta so ga imeli, a jim je bilo raztrgano v vojnah. Imajo svoj lastni psihološki ustroj? Da, imajo lastni psihološki ustroj, ki jih loči od vseh drugih južnih Slovanov. In slednjič, imajo svojo lastno enkratno kulturo, ki so jo skozi stoletja samostojno razvili, samostojno seveda v tisti meri, v kateri se lahko razvije katera koli kultura na zemeljski krogli.

Imajo torej Slovenci pravico, da oblikujejo svojo lastno državo, imajo pravico, da se zanjo izrečejo, imajo pravico do samoodločbe?

Samo po sebi se razume, da imajo vse te pravice. In vsaka komunistična stranka jim mora jasno in glasno pojasniti, da jim te pravice brez zadržkov priznava. Brez zadržkov v toliko, seveda, v kolikor nacionalno gibanje Slovencev ne bo reakcionarno in proletarski revoluciji ne bo nosilo ne nobene škode ne nobene nevarnosti.«²⁴

24 Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, kot v op. 17, 132. – »Nun ueberpruefen wir ob die Slowenen nach dieser Theorie eine Nation sind!

Haben die Slowenen eine eigene Sprache? Ja. Haben sie ein gemeinsames, zusammenhaengendes Territorium? Jawohl, sie haben ein ununterbrochenen zusammenhaengendes Territorium. Haben sie ein gemeinsames oekonomisches Leben? Sie haben es durch lange Jahre hindurch gehabt und sind in den Kriegen auseinander gerissen worden. Haben sie ihre eigene psychologische Verfassung? Ja, sie haben eine eigene psychologische Verfassung, die sie von allen uebrigen Suedslawen scheidet. Und schliesslich haben sie auch ihre eigene eigenartige Kultur, die sie durch Jahrhunderte hindurch selbststaendig entwickelt haben. Selbststaendig freilich in dem Masse als irgendwelche Kultur auf der Erdkugel ueberhaupt selbststaendig entwickelt werden kann.

Haben sohin die Slowenen das Recht, ihr eigene Staatswesen aufzubauen, haben sie das Recht, sich frei fuer ein solches auszusprechen, stehen [*recte*, steht] ihnen das Recht der Selbstbestimmung zu?

Selbstverstaendlich haben sie alle diese Rechte. Und jede beteiligte kommunistische Parte muss ihnen klipp und klar erklaren, dass ihnen diese Rechte vorbehaltlos zuerkennt. Vorbehaltlos insoferne die nationale Bewegung der

Koncept naroda pri slovenskih komunistih je imel torej revolucionarno klavzulo, tj. slovenskemu ljudstvu gredo pravice naroda, če bo ljudstvo v spregi s proletarsko oziroma komunistično revolucijo, sicer ne bo milosti. Nihče pred Gustinčičem ni problema naroda pri Slovencih opredelil jasneje, bolj odkrito, bolj zavezujoče, vse to tako v sedanjiku kakor tudi v prihodnjiški rabi sedanjika.

Problem naroda pri Slovencih Dragotina Gustinčiča je izjemen dokument slovenske komunistične misli, je rdeči dragulj slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza. Z njim so slovenski komunisti stopili v drugo svetovno vojno, v katere dotlej nevidenih podivjanih viharjih so na Slovenskem dotlej nepojmljivo divjali boj proti okupatorjem oziroma narodnoosvobodilni boj partizanov, obenem pa tudi državljanska vojna, ki jo je izzvala komunistična revolucionarna agenda. Bila je to trikrat trojna slovenska tragika. Nobeden izmed teh oboroženih angažmajev, v katerih so njihovi udeleženci tvegali in dajali svoja življenja in življenja svojcev, namreč ni dosegel svojih zastavljenih oziroma deklariranih ciljev. A tisto, kar moramo za našo temo posebej poudariti, je, da ta trikrat trojna tragika ni bila najprej le neusmiljeno soočenje različnih, nasprotnih in nepomirljivih političnih oziroma oblastnih nazorov, temveč je bila najprej soočenje različnih konceptov naroda oziroma nacionalnih diskurzov. V tem soočenju je zmagal komunistični koncept naroda oziroma revolucionarni nacionalni diskurz, zmagal je in nato se je z uporabo vseh razpoložljivih ideoloških in represivnih aparatov oblasti ohranjal skozi desetletja *ut paret mundus*, in če naj propade svet, kar se je slednjič svetu slovenskih komunistov tudi zgodilo, delu slovenskega sveta že mnogo prej, delu pa nikdar. Komunistični nacionalni diskurz je bil pač le »meglenica«, če uporabimo izraz enega izmed komunističnih grandov, Josipa Vidmarja, prav tistega, o katerem smo že pisali, izraz je bil očitek, ki ga je Vidmar v svoji prislovični jedkosti

Slowenen keine reaktionäre, der proletarischen Allgemeinheit, der proletarischen Revolution keinen Schaden und keine Gefahr bringt. «

namenil enemu izmed tvorcev nekega drugega slovenskega nacionalnega diskurza, Edvardu Kocbeku.

Najmogočnejši oblastni in najsijajnejši umetniški izraz slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza je *Spomenik revolucije*, postavljen ob trideseti obletnici zmage revolucije, torej 1975. leta, na Trg revolucije v Ljubljani.²⁵ Skozi šestdeseta in vse do zgodnjih osemdesetih let so v nekdanjih vrtovih samostana ljubljanskih uršulink po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja urejali novo osrednjo ploščad prestolnice z vladnim in gospodarskim oziroma finančnim centrom ter trgovskim in kulturnim centrom, urejali so, skratka, nekakšen forum svoje vrste. Razpiral naj se je forum pred poslopjem palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, danes državnega zbora, parlamenta, ki je bila dograjena že leta 1959. po načrtih arhitekta Vinka Glanza.²⁶

Modernistično palačo krasita dve v svoji izpovednosti prav tako imenitni umetniški deli. V notranjščini je to freska Slavka Pengova v preddverju velike dvorane, dolga slabih sedemdeset metrov in visoka slab meter in pol. Freska prikazuje zgodovino Slovencev od poslednje sodbe časa nad svetom Rima do časa stvarjenja novega, socialističnega sveta z že odprtim rajskim vrtom komunističnega sveta. Ikonološko predlogo sta slikarju predložila – tako so tedaj hotele govorice, vemo pa zares ne – zgodovinarja Vasilij Melik in Jože Maček, nad izdelavo freske je sicer pozorno bedel Ivan Maček s partizanskim imenom Matija, tedaj minister za gradnje, sicer pa *bras de fer* slovenske komunistične oblasti ves čas po vojni.

25 Gl. npr. Jure Mikuž, *Spomenik revolucije Draga Tršarja* (Ljubljana 2010). – Gl. tudi Marko Jenko (ur.), *Monument – Drago Tršar – Monumentalnost in možica – Pregledna razstava monumentalnega kiparstva*, Moderna Galerija, Ljubljana, 14. junij–30. september 2018, katalog razstave (Ljubljana 2018).

26 Obširno, pozorno študijo o nastanku palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, njenih naročnikih in njihovih namenih in slednjič njenih ikonografskih oziroma ikonoloških pomenih je predložila umetnostna zgodovinarica Katarina Mohar. Katarina Mohar, *Likovna oprema Ljudske skupščine Ljudske Republike Slovenije – Umetnostno naročilo in njegov kontekst*, doktorska disertacija (Ljubljana 2015).

Zgodovina Slovencev se torej razteza čez enaindvajset fantazijsko fraziranih zgodovinskih prizorov (i) propada Emone ter prihoda in naselitve Slovanov, (ii) Samove plemenske zveze in ustoličevanja karantanskih knezov, (iii) podreditve bavarski nadoblasti in pokristjanjevanja, (iv) delitve fevdov, tlačanstva, ogrskih in turških vpadov, (v) kmečkih puntov, (vi) fevdalnega izkoriščanja, (vii) Primoža Trubarja in Janez Vajkarda Valvazorja, (viii) Zoisovega kroga in Metternichove restavracije, (ix) Franceta Prešerna in sopotnikov, leta 1848 in Avstro-Ogrske, (x) čitalniškega in tabornega gibanja in gibanja Združena Slovenija, (xi) delavskih protestov, gesla »Narod si bo pisal sodbo sam«, ustanovitve socialne demokracije in Ivana Cankarja, (xii) prve svetovne vojne, razpada monarhije in po njej ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, (xiii) Rudolfa Maistra in soborcev, (xiv) duha ruske revolucije, *nota bene*, (xv) starojugoslovanskega nasilja nad delavskimi uporniki in ustanovitve Komunistične partije Slovenije, (xvi) okupacije, ustanovitve Osvobodilne fronte (OF) in ljudskega upora, (xvii) boja proti okupatorju in njegovega junaštva in njegovih žrtev, (xviii) Kočevskega zбора in 2. zasedanja Avnoja, (xix) volitev po vojni, (xx) osvoboditve oziroma osvojitve Trsta in združitve slovenskih pokrajin od Prekmurja do Primorske in Istre, (xxi) agrarne reforme, obnove in industrializacije. *Zgodovina Slovencev* se slednjič zaključuje s prizorom do pasu golih dečkov v zlatnem žitu z ramo ob rami v kremenitem koraku, *Zgodovina Slovencev* se zaključuje s fantazemskim prizorom komunističnega raja.

In impresiven je bronasti portal palače, delo kiparjev Karla Putriha in Zdenka Kalina, ki uokvirja štiri enake vhode v palačo, delo arhitekta Vinka Glanza. Figuralika socialnega realizma v kiparskih figurah in minimalizem modernizma v arhitekturi stojita v tem portalu trdno z moško roko v moški roki. Portal sestavlja pet pilastrov in timpanon oziroma, bolje, preklada, na slednji, enako kot na pilastrih, so razvrščene gole figure žena, otrok in mož. Friz na prekladi, delo Zdenka Kalina, prikazuje zavzeto opravljanje

različnih poklicev oziroma poklicanosti od vzgoje otrok, industrijskih in kmetijskih panog, vse do ribištva. »Delo v svobodi!«, « je svoje delo razlagal kipar: »Ni bila zastoj ta svoboda! Na obeh koncih sta postavljeni skupini moških in ženskih likov, ki s sklenjenimi rokami nenehno obujajo spomin na pretekli upor, borbo in zmago. Sredi med tema branikoma bratskih rok, ki pojo o svobodi, pa se mirno odvija vsakdanje človeško delo.«²⁷

Braniki republike so postavljeni tudi na skrajna pilastra, kjer sta tudi figuri prestrašenih dečkov, povsem spodaj, in žalujočih žena, povsem zgoraj, svoboda republike je torej, je hotelo sporočilo v teh plastikah, vselej ogrožena. In vendar je to republika umetnosti in znanosti, na kar kažejo štiri personifikacije le-teh, pa tudi vrt brezskrbne otroške igre, kot kažeta še dva prizora. Nosilna os portala je osrednji pilaster, kjer se od spodaj navzgor zvrstijo najprej moški, ki fantka uči hoje, nad njim je personifikacija izobilja in nad njo miru in prav na vrhu dečka z lovorovim vencem zmage. Figure na pilastrih so delo Karla Putriha.

Zmagovita dečka, za katera se zdi, da sta pravkar naredila svoje prve korake, venec zmage kot da podajata ženskima figurama, postavljenima prav v sredino friza, tj. personifikaciji pravičnosti in personifikaciji harmonije. Ženski se držita za roki. Prva drži v rokah tehcnico, njen pogled je samozavestno, pogumno in ponosno uprt v daljavo. In druga drži v rokah liktorski snop, *fascies*, simbol nosilcev oblasti. Le z močno in odločno oblastjo, je hotelo sporočilo portala, je mogoče med državljani različnih poklicev in poklicanosti ustvariti harmonijo, ki temelji na pravičnosti, ki gre jasnega pogleda z roko v roki z oblastjo. Ob tem bi mogli pogrešati personifikacijo pravice, a to bi bil le naš pogled. Pogled sporočila portala je drugačen: na Slovenskem vladata revolucionarna oblast in revolucionarna pravičnost. Pravica, dama zavita v senatorsko togo in s prevezanimi očmi, kot je sicer upodabljana v lepih umetnostih, bi

27 Cit. Mohar, *Likovna oprema Ljudske skupščine*, kot v op. 26, 116, op. 401.

motila oblastno normo revolucionarne estetike golote: Pred revolucijo ali, bolje, Revolucijo, smo vsi brez sramu goli in le tako vsi dobri in lepi in svobodni.

Portal nazorno, živo, sugestivno, še več, kongenialno upodablja republiko delavcev in kmetov, o kateri je v svojem že davno »na varno« pospravljenem delu *Problem naroda pri Slovencih* pisal Dragotin Gustinčič, ki so ga tedaj že davno zapustili vsi tovariši revolucionarji, zapustili pa so ga, povsem zlomljenega, tudi že davno vsi dobri duhovi. Portal je nazorna upodobitev alegorije dobre vladavine socialistične oziroma komunistične republike, vladavine, vzpostavljene na zmagoviti revoluciji. Katarina Mohar, umetnostna zgodovinarica, ki se je v svoji doktorski disertaciji posvetila likovni opremi skupščinske palače, je svoja raziskovanja freske in portala povzela z besedami: »Najobširnejša in najbolj ambiciozna upodobitev slovenske zgodovine v slovenski umetnosti je naslikana v skladu z uradno, političnim ciljem podrejeno historiografijo. Izpostavljeni so motivi novejše zgodovine, zlasti NOB, ki je upodobljen kot prelom, ob katerem je po stoletjih neprekinjenega boja zatirani narod naposled uresničil svoja prizadevanja, zaživel v svobodi in postal gospodar svoje prihodnosti. Tako kot na portalu so Slovenci tudi na freski upodobljeni kot enotna, nediferencirana, vztrajno proti cilju pomikajoča se množica. [...] Portretov političnih likov je malo, pomembni dogodki pa so upodobljeni z vidika njihovega učinka na ljudstvo, ki je tako še dodatno poudarjeno kot nosilec družbenih sprememb.«²⁸

Če bi iskali zgodnejših zgledov in najodličnejših vzporednic s fresko in portalom, bi jih našli pri *Alegoriji dobre vladavine* Ambrogia Lorenzettija iz zgodnjega 14. stoletja, naslikane v Palazzo

28 Mohar, *Likovna oprema Ljudske skupščine*, kot v op. 26, 221. – »Nacionalni aspekt je še posebej naglašen z izpostavljanjem slovenske kulture (portreti velikih kulturnikov) in s posameznimi zgodovinskimi motivi, s katerimi je naročnik, skladno z uradno, političnim ciljem podrejeno historiografijo skozi reprezentacijo narodne zgodovine opozoril tudi na sočasni slovenski realnosti močno prisoten občutek zapostavljenosti znotraj skupne države (Trst).«

publico v Sieni. A vzporednice bi lahko potegnili le do polovice. Lorenzetti, namreč, je *Alegoriji dobre vladavine* nasproti postavil *Alegorijo slabe vladavine*, ki so si jo imeli v opomin in opozorilo pred očmi tudi držati sienski oblastniki.²⁹ Da bi dali sebi in svojemu ljudstvu naslikati alegorijo svoje slabe vladavine, je komunističnim oblastnikom vendarle manjkalo, naj tvegamo to trditev, samozavesti, vere vase in v svojo vladavino oziroma se je alegorija slabe komunistične vladavine s svojo despotsko grozovitostjo in tiransko pošastnostjo upirala tako naročniku kot umetniku. Komunistični *Tyrannides* do danes ni dobil svoje umetniške likovne upodobitve. Dobil bo svojo gledališko, dramatično upodobitev, kot bomo še videli.

Freska *Zgodovina Slovencev* in portal skupščinske palače sta, skratka, kongenialno povzemala slovensko zgodovinsko pripoved komunistične oblasti, kakršna je bila kot v skalo zapisana v šolske učbenike in šolske in študijske kurikule in s tem v slovenski spominski diskurz. Tako je bilo na eni, notranji strani. Na drugi, frontalni strani pa je povzemala pripoved o dobri vladi v republiki delavcev in kmetov, vestni skrbnici zgodovinskih dosežkov, dosežene svobode in gospodarice narodove prihodnosti. Slovenski komunistični spominski diskurz in slovenski komunistični nacionalni diskurz sta v obeh umetniških delih zlita eden z drugim.

Vrnimo se sedaj na trg. Pred skupščinsko palačo naj se je razpiral Trg revolucije in nanj naj je bil postavljen *Spomenik revolucije*. Natečaj za spomenik je bil razpisan že leta 1961, nanj je prišlo devetintrideset predlogov od povsod iz komunistične Jugoslavije. Izbran je bil predlog pod šifro *Forum*, ki sta ga predložila kipar Drago Tršar in arhitekt Vladimir Braco Mušič. Izbran je bil drugonagrajeni predlog, prve nagrade natečajna komisija, sestavljena večinoma iz revolucionarjev, namreč ni podelila, saj je prav nobeden izmed

29 Gl. npr. Sašo Jerše, *Sociodiceja predmoderne – Ustvarjanje družbenega smisla v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (Ljubljana 2022), poglavje *La santa virtù* – Sveta krepost.

predlogov ni zares prepričal. Čez tri leta je bila Tršarjeva plastika že pripravljena za vlivanje v bron, spomenik naj bi namreč postavili ob dvajseti obletnici zmage revolucije, a so gospodarske težave in finančne stiske, ki so udarile socialistično republiko, to preprečile. Spomenik je bil torej postavljen šele deset let kasneje, odkrit je bil 10. maja 1975 in do danes ostaja ena največjih bronastih plastik na Slovenskem. Njegove dimenzije so velikanske, v višino meri namreč enajst metrov, v širino šestnajst, tehta devetnajst ton, skupaj s podstavkom in ploščadjo se njegova višina enači s širino. In vendar deluje majhno, subtilno, celo intimistično. Njegov avtor, Drago Tršar, ga je »intimno«, kot se je izrazil, imenoval *Drevo življenja*.³⁰ Tako na eni strani, obenem pa ga je, na drugi strani, pomensko povsem zavezal željam naročnika, tj. komunistične oblasti.

»Bistvo mojega spomenika je kontinuiteta revolucionarnega gibanja in dela slovenskega ljudstva, povezanega prek revolucije z današnjim časom. To predvojno revolucionarno delo je zajeto v levem krilu skulpture, kjer so figure bolj organizirane mirne in urejene [...]. Drugi del spomenika je nad tem delom zgoraj in predstavlja borbeni del revolucije. Tu sem poskušal zajeti vse kipenje, željo, stremljenje in zagnanost proti svetlobi, svobodi [...]. V središču obeh [...] pa je poudarjena množičnost – glava do glave.«³¹

In eden slovenskih časnikov je ob odkritju spomenika podal naslednjo njegovo ikonološko razlago.

»Leva stran prikazuje usodo naroda skozi njegovo trpko zgodovino zatiranja. To nakazuje zgornja

30 Mikuž, *Spomenik revolucije*, kot v op. 25, 55.

31 Cit. Mikuž, *Spomenik revolucije*, kot v op. 25, 35.

vodoravnica, iz katere se dvigajo le posamezne glave upornikov in izstopajoče konture nekaterih pomembnejših dogodkov.

Vendar ta leta niso bila izgubljena. Vedno močnejši lok kaže narast nacionalne substance, ki postaja vedno silnejša. In nato sledi veliki trenutek – eruptivni izbruh revolucije, ki vse horizontale narodove ponižnosti in boguvdanosti prelomi v vertikale, ki se navzgor širijo in z dvignjenimi konicami nakazujejo skoraj genetično občuteno rast naroda, njegovo uporno dviganje iz anonimnosti krivične zgodovine in njegovo sproščeno voljo po revolucionarni izpolnitvi svojih naravnih pravic.«³²

Ob spomenik sta na njegovo levo stran postavljena še dva arhitekturna elementa, namreč *patera*, skleda iz brona, v kateri naj je gorela plamenica revolucije, in pa kuboid iz marmorja, svojevrstni žrtveni oltar revolucije, na katerem sta na čelni in hrbtni strani z bronastimi črkami izpisana citata, kot piše, iz slovenske ustave iz leta 1974.

V ustavo smo zapisali,

da so delavci, kmetje in delovna inteligenca ter vsi napredni ljudje Slovenije, združeni v vseljudsko organizacijo Osvobodilne fronte s komunistično partijo na čelu, s svojim bojem v narodnoosvobodilni vojni in socialistični revoluciji zrušili stari družbeni red, ki je temeljil na izkoriščanju, političnem zatiranju in nacionalni neenakopravnosti in začeli ustvarjati družbo, v kateri bosta človek in njegovo delo osvobojena izkoriščanja in samovolje in v kateri

32 Cit. Mikuž, *Spomenik revolucije*, kot v op. 25, 35.

bodo ustvarjeni pogoji za svoboden in vsestranski razvoj slovenskega naroda.

Tako pravi napis na strani oltarja, obrnjeni proti trgu, napis na strani, obrnjeni v gaj za spomenikom, pa pravi tako.

V ustavo smo zapisali,

da je slovenski narod v svojem narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji, neločljivo povezan z drugimi narodi in narodnostmi Jugoslavije, z zmago nad silami fašistične agresije in notranje reakcije prvič v zgodovini po tisočletnem zatiranju ustvaril svojo lastno državo, ki temelji na njegovi suverenosti in na oblasti ter samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi in ki je v sestavi Zvezne države socialistične federativne republike Jugoslavije kot državne skupnosti prostovoljno združenih narodov in narodnosti.

Leta 1981 so lučaj stran v desno, gledano z očišča spomenika, oziroma v levo, gledano z očišča s trga, Spomeniku revolucije dodali še spomenik avtorju teh ustavnih vrstic, Edvardu Kardelju, ki je umrl dve leti prej. Tudi ta bronasta plastika je delo Draga Tršarja. Tudi ta je izvrstno delo, delo je narativna variacija njegove skulpture *Manifestanti* iz leta 1957, ki je kiparju prinesla svetovno slavo. Gre za skupino ljudi, revolucionarjev in komunistov, ki heroično stopajo iz gozda preteklosti naprej na svetlo prazno čistino sedanjosti – za spomenikom je manjši gaj, pred njimi se odpira na široko prazno svetlo polje ploščadi trga –, v kateri so, kot je pisalo v ustavi, »ustvarjeni pogoji za svoboden in vsestranski razvoj slovenskega naroda«. Iz skupine sicer brezimnih, a ne brezobličnih herojskih figur izstopa v prvem koraku Edvard Kardelj, edina figura, ki jo je mogoče prepoznati. Revolucija ne pokopava svojih mrtvih, tako bi

se lahko glasilo sporočilo spomenika, ne konča se nikoli, nikoli se ne sme končati, revolucija temelji na svojih herojih in svojih žrtvah ali, bolje, žrtvovanjih iz včeraj v danes za jutri.

Opazovalcu se na Trgu revolucije razpira torej svojstvena apoteoza komunističnega slovenskega nacionalnega diskurza, naslikana na krvavordeče nebo revolucionarne oblasti. A nebo kot da je moralo biti dodatno podprto s svojevrstnimi kontraforti, podpornimi stebri, kakršne sicer poznamo z zunanjih strani gotških katedral. Trg revolucije namreč v njegovem zunanjem obroču bližnje okolice podpira pet spomenikov, posvečenih slovenskemu partizanskemu boju. Na desni strani skupščinske palače je grobnica narodnih herojev, delo akademskega kiparja Zdenka Kalina in arhitekta Eda Mihevca, postavljena leta 1949. Gre za kamnit sarkofag z bronastima reliefoma s prizori izmučenih partizanov, vseh preizkušanih v bojih, na gornjem robu sarkofaga se vijejo verzji Otona Župančiča.³³

Domovina je ena nam vsem dodeljena, in eno življenje
in ena smrt. / Svobodi udani za borbo smo zbrani, in
kaj je življenje in kaj je smrt? / Bodočnost je vera, kdor
zanjo umira, se vzdigne v življenje, ko pade v smrt.

Prva vrstica se je več kot šestdeset let kasneje ponovila na spomeniku žrtev vseh vojn, postavljenem na ljubljanskem Kongresnem trgu, a naj se ob tem plastičnem spevu slovenske žalne liturgije iz 20. stoletja v 21. stoletju ustavimo nekoliko kasneje.

V Rožni dolini stoji nato kip talcem, torzo mladega moža, ki brez strahu uporno razgalja junaške prsi, delo kiparja Ivana Štreklja in arhitekta Nikolaja Bežka, postavljen leta 1952, in na njem napis.

33 Lirična izpovednost kot da večnih, vseh presežnih verzov današnjega dne sta kot da v vselej nepremostljivem velikanskem razkoraku z njihovo kot da vso le profano epsko, efemerno, vsakokratno vsakodnevno rabo. – Cf. Alenka in Matej Župančič, »Edo Mihevc in Oton Župančič – Nastanek in usoda pesmi Domovina je ena«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 50 (2014) 221–231.

Kdor mimo greš[,] / ne toži[,] nisem mrtev[,] / v
vsem[,] kar živiš[,] / kar prost zdaj smeš[,] / za rod
gradiš[,] / sem jaz[,] je moja žrtev.

Topovski strel čez mesto stoji nadalje kip Majdi Vrhovnik, mladi komunistki, ki jo je le nekaj dni pred svobodo, v začetku maja 1945, do smrti mučil celovski gestapo. Njenega groba niso nikoli našli, takoj je bila razglašena za narodno heroinjo, kip ji je 1961 ustvaril kipar Stojan Batič. In strel ostrostrelca stran, na ploščadi med vladno palačo in Trgom revolucije, stoji 1974. postavljen kip Borisa Kidriča, delo kiparja Zdenka Kalina in arhitekta Borisa Kobeta. Bronasti kip v nadnaravni velikosti, v višino meri štiri metre, imponira s svojo gromko pojavnostjo. Velikanska figura s pestmi v bokih gromkega krika strmi v daljavo, krik groze v grozi groze. Boris Kidrič je bil ena osrednjih osebnosti slovenskih komunistov in osrednja osebnost slovenskega partizanskega gibanja.

In le strel s samostrelom čez Trg revolucije stoji slednjič spomenik partizanskemu poveljniku Francu Rozmanu - Stanetu, tudi narodnemu heroju, delo kiparja Janeza Pirnata in arhitekta Vladimirja Braca Mušiča. Drzno poznomodernistično skulpturo sestavljajo tri granitne plošče, ki jih nosijo kovinski nosilci, na njih so upodobjeni relief izmučenih partizanov, relief herojskih partizanskih komandantov in zmaga, ki se dviga iz sanj speče partizanke. Spomenik je bil odkrit 9. maja 1975, ob trideseti obletnici zmage v drugi svetovni vojni ter v državljanski vojni in revoluciji.

Trg revolucije in nad njim razpeto nebo revolucije z apoteozo komunističnega revolucionarnega nacionalnega diskurza kot da je torej potreboval zunanjo diskurzivno oporo, spominsko legitimacijo, ki mu jo je dajal partizanski narodnoosvobodilni boj in ki se je v spominu »mesta heroj«, kakor se je v letih po vojni poimenovalo mesto Ljubljana, ohranjal z omenjenimi spomeniki prvega reda, pa tudi s številnimi drugimi spominskimi obeležji, razpršeni mi po mestu, postavljenimi v spomin partizanskemu uporništvu in

uporništvu Osvobodilne fronte. S takšnimi obeležji je bil sicer in ostaja do danes spominsko na gosto označen ves slovenski prostor.³⁴ Če se vrnemo k naši primerjavi z gotskimi katedralami, videti jih je kot sklepnike stropa gotске katedrale, sklepnike katedrale slovenskega uporništva in v njem junaštva do žrtve lastnega življenja.

Naj izmed zares mnogih primerov omenimo le tri, preproste, odlične, pretresljive. Na enem izmed portalov Rdeče hiše na Poljanski cesti v Ljubljani je skromno, subtilno marmornato obeležje z dvanajstimi imeni žrtev NOB. Na njem stoji napis.

Vklesana v kamen trajnega spomina / imena vaša so
za ves naš rod[,] / ki ve[,] da žrtev sila je edina[,] / ki
narodom odpre v svobodo pot.

In v skromen gaj pred železniško postajo na Jesenicah je postavljen *Spomenik NOB*, delo kiparja Borisa Kalina in arhitekta Edvarda Ravnikarja iz leta 1960. V odprt pentagon iz kamna so v njegovo notranjost umeščeni bronasti reliefni prizori partizanske borbe in žrtvovanj, prvi prizor slavi delavsko uporništvo še iz časa pred vojno. Desno stranico pentagona, redkega primera sublimnega modernističnega minimalizma na Slovenskem, zaključuje obelisk, na katerem stoji zaobljuba spominu.

Vas, / ki z žrtvami / ste zajezili / uničujoči plaz[,] /
nikoli[,] / dokler / ljudstvo / bo živelo[,] / ne zagrne
/ s pozabo / čas.

In v majhni vasi Sveti Duh, vasi na Sorškem polju, tam blizu Škofje Loke, je spomenik padlim partizanom, po rodu iz vasi in sosednjih

34 Gl. npr. Marko Jenko, Beti Žerovc (ur.), *Življenja spomenikov – Druga svetovna vojna in javni spomeniki v Sloveniji 1945–1980 – Študentska dokumentarna razstava*, Moderna galerija, 17. 6.–31. 12. 2017 (Ljubljana 2018); Sanja Horvatinčič, Beti Žerovc (ur.), *Shaping Revolutionary Memory – The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia* (Berlin 2023).

vasi, njihova imena so napisana na preprostem, minimalističnem, marmornatem stebru v štirih kote, dobra dva metra visokem in dvakrat prelomljenem, ob stebru je postavljen manjši kuboid iz istega marmorja in na njem stoji verz.

Junaku umreti ni mogoče, / v narodu je večno živ, / naj
žena, sestra, sin mu joče, / kot mož je padel neumrljiv.

Tovrstna spominska obeležja, redoma pospremljena s stih, so raztresena po vsem slovenskem prostoru, menda ga ni ne mesta, ne trga, ne ulice, ne vasi, ne jase, kjer bi takšne spomenike morali pogrešati. To so kraji spomina, *lieux de mémoire*, v katerih se, enako kot to velja za *Spomenik revolucije*, materialnost spomina, tj. spomin na heroje upora, prekriva z njegovo metaforičnostjo, tj. s spominskim herojskim narodnim narativom upora, oboje je posvečeno revoluciji.

A raztreseni so po Slovenskem tudi vse drugačni spomeniki, ki jih na praznik revolucije ni bilo videti, a so bili in ostajajo vsepovsod in vseprisotni, kakor da je ni pedi slovenske zemlje, kamor bi človek ne zasadil lopate in jih ne našel, so kot da brez števila in mrtvoživo živijo v slovenskem spominu, namreč grobišča žrtev nasprotnikov revolucije ali pa le nesluteno nesrečnih žrtev, do kraja tragično izgubljenih v času. Bili so in ostajajo grozljiv krik v lažnem sprenevedavem molku in s tem ne le v njihovo nebo vpijoča kot da neminljiva revolucionarna krutost. Neizprosna brutalnost revolucije, naj še enkrat potegnemo vzporednico z gotško katedralo, je bila z enajstimi zidovi zazidana v kripto katedrale revolucije.³⁵ In vendar je kričala do neba in, natančneje, obzirneje do žrtev

35 Gl. npr. Jože Dežman (ur.), *Pravica do groba – Republika Slovenija in vojni grobovi*, 5. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (Ljubljana 2021); isti (ur.), *3.450 umorjenih – Bratomor v Jami pod Macenovno Gorico*, 6. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (Ljubljana 2024). – Gl. tudi Mitja Ferenc, »Zamolčani kraji smrti – zamolčani spomini«, *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2025) 159–170.

revolucije, krščanskih nebes. Tako je bilo tudi v omenjeni vasi Sveti Duh ob spomeniku z verzom »Junaku umreti ni mogoče, / v narodu je večno živ« vsakokrat ob dnevu mrtvih oziroma na praznik vseh svetih, tj. 1. novembra. Tedaj se je na glas spominjalo padlih partizanov. Spominjali so se z otroškim in moškim pevskim zborom, s partijskim govorcem in z deklamiranjem partizanskih pesmi oziroma pesmi, ki so jih na partizansko temo napisali šoloobvezni otroci. A po tistem so se spominjali tudi vsi drugi padli tam okoli v tistih vojnih letih. Okolica vasi, gozdovi okoli Škofje Loke, so posejani z nepokopanimi mrtveci. Srečevala sta se tedaj ob tistem spomeniku, dvakrat prelomljenem, dva spomina, torej, in dva naroda, kot bomo še spet in spet videli.

In tako je bilo tudi ob odprtju Spomenika revolucije, 10. maja 1975.³⁶

Bila je to sobota, praznovanje se je sicer začelo že dan prej, ko je bil odkrit že omenjeni spomenik komandantu Stanetu in je zvečer po hribih, gričih in vršacih na široko po deželi zagorelo tisoče kresov. Praznovanje v soboto je teklo na zvokih promenadnih koncertov partizanskih pesmi z opernimi solisti in odmevih narodnozabavne glasbe, ob branju partizanskih pesmi v interpretacijah dramskih igralcev, na filmskih projekcijah slovenskih partizanskih klasikov *Dolina miru*, *Peta zaseda*, *Balada o trobenti in oblaku*, *Ne joči, Peter* in drugih ter filmske novitete *Čudoviti prah* Milana Ljubića, prikazana sta bila tudi filmska dokumentarca *Jugoslavija danes* in *Film o Titu*. Vsebinsko praznovanja praznika revolucije je dajalo torej spominjanje na partizanski boj, in sicer partizanščino, in med njima je bil potrjen praznično slavnostni, festivalni enačaj. In vendar partizanski boj in revolucija nista bila ne eno ne eno in isto, kot vemo, in kar so tudi tedaj vedeli vsi, ki so kaj vedeli oziroma le kaj želeli vedeti.

Vitomil Zupan, pesnik, pisatelj, dramatik, scenarist, ikonična figura slovenskega partizanstva, nato pa komunistični zavrženec, na

36 *Delo*, XVII/107, petek, 9. 5. 1975; *Delo*, XVII/108, sobota, 10. 5. 1975; *Delo*, XVII/109, ponedeljek, 12. 5. 1975.

tla pobiti junak, a do danes galionska figura slovenske literarne besede, je nekaj let prej, septembra 1970, v pismu Edvardu Kocbeku pisal: »Res je, da sem spravil v partizane najmanj kakšnih 150 ljudi iz tki. levih sokolskih vrst. A ti bi se prijel za glavo, kako preprosta je bila prepričevalna metoda (narodno-osvobodilna, antiklerikalna in roza antikapitalistična).« In dodal je: »Zgodovina je zanje [tj. komuniste] nekaj izmišljenega.«³⁷ In ker je bilo tako, je bilo tako lahko spomin na partizanski boj in sicer na partizanstvo splesti ali, prej, vpreči v spominski revolucionarni nacionalni diskurz slovenske komunistične vrhuške.

Na revolucijo, kot si jo je v svojem prisiljenem, kot bomo še videli, prazničnem razpoloženju tiste spominske festivalske sobote želela pričarati komunistična oblast, sta na praznovanju spomnila zares le vrhunca praznovanja, ki pa sta oba zadobila fellinijevske surrealistične poteze. Prvi vrhunec je bilo petje *Internationale* iz tisočih grl združenih pevskih zborov vse dežele, pred katerimi sta stala dva – dva – dirigenta, Pavle Brzulja, kapelnik ljubljanskega vojaškega orkestra, in Franc Hriberšek, kapelnik policijskega, nobeden izmed njiju ni bil zborovodja, ki pa nista bila obrnjena k pevcem, temveč k poslušalcem, množici kot da brez števila, zbrani na Trgu revolucije, ki naj je k petju *Internationale* hoté ali nehoté pritegnila. In je.

In drugi vrhunec je bilo odkritje Spomenika revolucije. A tedaj na obrazih slavljenec v prvih vrstah, revolucionarjev in komunističnih oblastnikov, nista bila izrisana ponos nad dosežki revolucije in pogum v socialistični sedanjosti in samozavest lice na lice s komunistično prihodnostjo, kot jih oznanjata napol lorenzettijska portal in freska *Zgodovina Slovencev* palače Ljudske skupščine, temveč so se na njihovih obrazih izrisovali mrk in mrak in mrgod in zmrzal. In stali so v zadregi.

Zakaj je moralo biti tako?

37 Vitomil Zupan Edvardu Kocbeku, septembra 1970. NUK [ZAL] 546. Zapuščina Vitomila Zupana, 1/14.

Zgodaj spomladi 1975. je v Trstu izšla knjižica z naslovom *Edvard Kocbek – Pričevalec našega časa*,³⁸ ki sta jo ob pesnikovem jubileju uredila in mu jo podarila pisatelja Boris Pahor in Alojz Rebula: »Edvardu Kocbeku, / ki je skozi viharji vek / z mislijo svetovljana / in z žarom poeta / razbiral znamenja na nebu Slovenije / od Kristusa do Marxa / in jih tolmačil / v sijaju besede / za prihodnost resnice, pravice in svobode / ob njegovi sedemdesetletnici / poklanjata / avtorja,« se je glasilo njuno posvetilo.³⁹ Knjižico je izdala založba Zaliv v zbirki Kosovelova knjižnica in se je v slovensko kulturno zgodovino zapisala kot *Sinja knjiga*, ima namreč sinjemodre platnice. Sinjemodri so, sta nemara menila Pahor in Rebula, horizonti, h katerim že kaže jubilarinov opus, tj. horizonti resnice, pravice in svobode, kot lahko sodimo ob prebiranju osemnajstih krajših esejev, ki sta jih urednika posvetila različnim temam in vidikom Kocbekovega ustvarjanja ter njegovega bivanja in nehanja.

In esejem je dodan Pahorjev intervju s Kocbekom,⁴⁰ v katerem nekdanji sopotnik slovenskih komunistov obširno spregovori o svoji poti z njimi in nato o svojem razhodu z njimi: »Komunisti so potrebovali mene, jaz pa sem potreboval nje. Najbrž je bilo moje partizansko življenje kljub strahu in obupu srečno,« je stavek iz intervjuja,⁴¹ ki gotovo najbolje povzema Kocbekova razmišljanja, vsa potopljena v neskončno razočaranje nad nekdanjimi tovariši, nad komunisti, nad tovarišijo, nad njihovo, pa tudi njegovo revolucijo. Objava intervjuja je visoko dvignila valove ne le v Tržaškem zalivu na zahod – o njem je pisal osrednji nemški časnik *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in Heinrich Böll, nemški nobelovec, je opozoril

38 Boris Pahor, Alojz Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec našega časa* (Trst 1975). – Gl. tudi Andrej Inkret, *In stoletje bo zardelo – Kocbek, življenje in delo* (Ljubljana 2011).

39 Pahor, Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, 1.

40 Boris Pahor, Alojz Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, 85, 125–153, poglavje III., Edvard Kocbek, Odgovori.

41 Pahor, Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, 140.

na Kocbekovo usodo in še enkrat se je zavzel zanj –, temveč tudi na vzhod, v komunistični Sloveniji.

V letu njegovega jubileja je bilo za Kocbekom, enem najboljših slovenskih pesnikov in sicer enem najžlahtnejših peres slovenskega jezika, že skoraj četrto stoletja politične, umetniške in tudi povsem osebne osame. Enega ustanoviteljev OF, katoličana, krščanskega socialista, enega izmed udeležencev 2. zasedanja Avnoja, visokega funkcionarja medvojne partizanske in ministra povojne jugoslovanske komunistične oblasti in naposled podpredsednika t. i. prezidija Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije so v začetku petdesetih let odstavili z vseh njegovih funkcij, upokojili, osamili in nanj spustili tajno policijo. »Kdo je Kocbek?« je na pragu Kocbekovega zemeljskega pekla v besu kričal Brodar-Sperans. »Jaz sem, Slovenec, Tvoj tovariš, Tvoj brat, križani!« mu je skozi desetletja, ki so sledila, s svojim pesniškim in dnevniškim opusom napol na kolenih, napol vzravnano odgovarjal Kocbek.

V usodno breme je bilo tedaj Kocbeku že prav vse, kar je rekel ali vprašal ali napisal ali bil ali hotel biti, tudi zbirka partizanskih novel *Strah in pogum* iz 1951. in partizanski dnevnik *Tovarišija* iz 1949., ki bosta skupaj z dnevnikom *Listina*, izdanim 1967., kraja spomina na slovenska partizanska leta. Padcu v letu 1952 so sledila leta osame, a na predvečer praznovanja spomina na revolucijo, ob praznovanju svoje sedemdesetletnice, Kocbek spet dvigne svoj glas, samozavestneje in mogočnejše kot kadar koli prej.

V pesmi *Žerjavica*, osebni izpovedi jubilaranta, objavljeni 1974 v istoimenskem ciklu pesmi,⁴² pravi Kocbek takole.

Od daleč se sveti okno, zamolklo, /rdeča luč po-
bliskuje, kakor / da bi jo nekdo rad ugasnil, / pa se
vztrajno upira, / kar naprej se bojuje in ne neha, /

42 Edvard Kocbek, *pesniški list 24 – ob pesnikovi sedemdesetletnici*, ur. Miroslav Košuta, Marko Kravos, Ciril Zlobec (Trst 1974).

zdaj se zatemni do perinja, / zdaj znova svetlo zažari
/ in me goreče zapeče, / to si ti.

Venem tako, da plahutam. / Moj ogenj je dogorel do
žerjavice. Zdaj piha veter nad minulim požarom / in
od časa do časa sune vanj. / Žerjavica zatli z vročim
pišem / in zamiglja, potem pa krotko zamiži in še ko-
maj diha, še vedno me uboga, to moje, do kraja pou-
žito srce / in počasi sope.

Snovno sem izgorel do tal, / zdaj le še tlim v ze-
mljo, / zgruden v sijajno talino, / ognjeno drhteče in
minevajoče / se pomikam skozi prelive, / skozi ze-
leno na rdeče in sinje, / strašno barvno okno, / nad
njim nežna zarja.

Nikoli nisem bil / tako lep vulkan.

Na firmamentu takšnega razumevanja samega sebe – »Žerjavica
zatli z vročim pišem / in zamiglja, potem pa krotko zamiži / in še
komaj diha« – je pesnik v intervjuju v *Sinji knjigi* spregovoril o
»temni strani meseca«, kot je naslov eni njegovi novel iz zbirke
Strah in pogum, namreč o povojnih pobojih, »pokolu domobran-
cev«, kot je vprašanje zastavil Boris Pahor.

Na Pahorjevo vprašanje »Kaj bi bilo po tvojem potrebno sto-
riti glede na nezaslišano usodo domobrancev?« je Edvard Kocbek
odgovoril.

»Predvsem si jo moramo [tj. usodo domobrancev]
vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigati si
jo moramo iz potlačene in pohabljenе zavesti v jasno
in pogumno zavest. Odgovorni ljudje nam morajo
razložiti, kako je mogla osvobodilna zmaga spočeti
tako ostudno bojazen pred nasprotnikom. Povedati

nam morajo, kako more odgovornost do zgodovine odvezati od odgovornosti do človeka? Toda kako naj se približamo demonu uničevalcu da ne zadivja znova? Edino tako, da mu zatrdimo, da ni nobene veljavne teorije, ki bi pavšalno določala žrtve svetovnozgodovinskega poslanstva in abstraktno razpolagala s smrtjo sočloveka. Gre torej za javno priznanje krivde, svoje velike krivde. Brez tega dejanja Slovenci ne bomo nikoli stopili v čisto in jasno ozračje prihodnosti. «⁴³

Krivda, demon, človek, zgodovina, smrt, odgovornost, strah, pohabljenost, laž. – Kocbekove besede so bile menetekel, izpisan na notranjo stran one katedrale komunističnega nacionalnega in oblastnega diskurza. V teh besedah seveda ni šlo le za vprašanje o domobrancih in njihovi usodi. Šlo je za vprašanje o narodu. In šlo je za vprašanje o oblasti.

Usoda v mesecih po vojni pobitih domobrancev dotlej sicer ni bila neznana. Živela je v spominu preživelih in njihovih družin doma in pregnanih oziroma pobeglih vse okrog sveta – t. i. belogardistične emigracije, kot jih je imenovala komunistična oblast – in živela je v spominu njihovih rabljev in krvnikov, živela je sicer v spominu na slovensko državljansko vojno. Neznane oziroma le redkim znane pa so bile razsežnosti tega pokola, če uporabimo izraz Borisa Pahorja. Pokol namreč ni zadel le domobrancev, temveč je revolucija svojo koso vihtela na široko. Padali so že česa krivi in ničesar ne krivi ne dolžni, možje, žene, še otroci. Vse to je bilo znano. In vsem je bila znana tudi srhljiva pravičnost, v imenu katere se je vihtela kosa.

Oton Župančič je kmalu po zmagi revolucije, že leta 1945, izdal pesniško zbirko *Zimzelen pod snegom*, ki je kot domala vse, kar je napisal, zadobila kanonsko mesto v slovenski književnosti 20. stoletja in s tem postala neminljiva mera slovenskega nacionalnega

43 Boris Pahor, Alojz Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, 150.

diskurza. V njej je tudi pesem z naslovom *Vran*, ki nosi tudi te srhljive stihe.⁴⁴

Kje leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / partizan /
mlad, mlad, mlad, / zdrav zdrav / pal / ustreljen, za-
klan / brat, brat / od bratovskih rok! / Koliko glav! /
Koliko ran / vseokrog! / Kljuj, kljuj, črni vran! / Oči
iz jam! / Čreva na plot! / Krak-krak-krak!

Povzeto je v teh srhljivih, groboglobnih črnih stihih – Kljuj, kljuj, črni vran! / Oči iz jam! – vse dogajanje slovenske državljanske vojne. Pesem je sicer nastajala dobro leto prej, konec januarja leta 1944, in osnutki zanje kažejo,⁴⁵ ob kako srhljivih spoznanjih slovenske bratomorije in v kakšnih velikanskih mukah liričnega pesnika, ki se mu stvarnost zdaj upira in izmika, zdaj premaguje v svoji srhljivi epskosti.

[K]je leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / domo-
branec, partizan / [tu domobranec, tam partizan]
/ mlad, mlad, mlad / zdrav, zdrav, zdrav, / ta ustrel-
ljen, oni zaklan / je pal, / koliko ran, / koliko glav
/ sred poljan? – / Boj je čas: / obed čaka nas / krak
krak krak [...]

Kljuj, kljuj, kljuj v oko / kljuj, kljuj, v oko, kljuj, /
kljuj, kljuj črni vran, / oči iz jam! / Čreva na plot! /
Na pot, na pot!

[D]omobranec, partizan? – / domobranec? / zdrav,
zdrav, zdrav / zdrav zdrav / brat, brat, brat / brat /

44 Oton Župančič, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, ur. Josip Vidmar, Dušan Pirjevec, opombe napisal Dušan Pirjevec (Ljubljana 1959) 148–149.

45 Župančič, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, kot v op. 44, 463–466

pal. / od bratovskih rok / koliko ran? / koliko glav /
koliko glav / koliko ran / sred poljan? / vsenaokrog?

Na pot, na pot? / Boj je končan, / čas je čas, / obed
čaka nas.

In v pesmi *Zlato jabolko*, prav tako objavljeni v pesniški zbirki *Zimzelen pod snegom*, nastala pa je dve leti prej, tj. 1943.,⁴⁶ v času, ko so nasilje okupatorjev, grozovitosti državljanske vojne in oblastna zvijača revolucije prehitevali eno drugo, je prerokovan tudi že končni krvavi izkaz tega bratomornega dogajanja, tega »Krak-krak-krak! / Oči iz jam!« in tega »brat / pal. / od bratovskih rok / koliko ran? / koliko glav / koliko glav / koliko ran / sred poljan? / vsenaokrog?«

Svobode naše jabolko se zlato / nam zakotalilo je v
kri in blato, / in preden spet zasije v čisti slavi, vsi
bomo blatni, ah, in vsi krvavi.

V srhu in strahu so bili pisani ti stih. Oton Župančič, ki ga je Josip Vidmar označil za »visokega človeka«, literarni zgodovinar Anton Slodnjak pa je zanj rekel, da je »Kraftmensch«, je prihod partizanov v Ljubljano 9. maja 1945 pričakal v sanatoriju, kot so tedaj hotele govorice, kamor se je sicer zdrav starec dal hospitalizirati v upanju, da se bodo bolniki kosi revolucije lahko najdlje časa izmikali. Na balkonu univerze, s katerega je dan zatem nagovoril partizansko vojsko, so ga, akademika, prignali tako, da so mu pokazali partizanovo puškino kopito. In prignali so ga zato, da bi partizanski vojski pokazal ono »jabolko svobode zlate«. In ga je pokazal. A svoboda, je dve leti predtem pisal Župančič, ostala bo, o tem ne gre dvomiti, je menil, najdražja svetinja Slovencev, a preden jo spet

46 Župančič, *Zbrano delo* – Tretja knjiga, kot v op. 44, 169, 484.

lahko ponosni dvignejo predse in visoko postavijo medse, zares grdo se bomo vsi, prav vsi, umazali, vsi, prav vsi, bomo oškropljeni od krvi Slovenca, brata. In tako se je tudi zgodilo.

Pesnik se svojemu deležu pri tem ni izmikal, tudi ga ni tajil, a nanj je klical še več krvi. Takole kliče v svoji, prav tako ikonični pesmi *Veš, poet, svoj dolg?*, nastali konec leta 1941 in prvič objavljene anonimno, čeravno so menda vsi vedeli, čigava je, v ilegalnem glasilu OF z naslovom *Slovenski zbornik 1942*.⁴⁷

Veš poet, svoj dolg? / Nimaš nič besed? / Kaj zagri-
njaš se v molk? / Vrzi pesem v svet, / pesem za da-
našnjo rabo: / vsi jo bomo povzeli za tabo. / Vem, o
vem svoj dolg / ... / boga gmajna, le vkup, / le vkup,
le vkup z menoj, / staro pravdo v mrak tulimo, / ... /
Še bo kdaj pomlad, / še bo napočil zor; / takrat volčji
zbor / pojde lovce klat: / plani čez Savo, plavaj čez
Dravo – / zob za zob in glavo za glavo!

– »zob za zob in glavo za glavo!« – Oton Župančič do danes osta-
ja eno največjih imen slovenskega pesništva in ena izmed korifej
slovenskega nacionalnega diskurza, tak, kot bi gotovo vsaj poti-
hem dejal sam, »ob kakršnih narod nanovo izmeri svoja bistvena
vprašanja«. ⁴⁸ Mero je s svojimi verzi »zob za zob in glavo za gla-
vo!« pesnik res dal svojemu narodu: »zob za zob in glavo za gla-
vo«, to je zimzelen pod snegom, to je zimzeleno pravilo življenja
na življenje in smrt.

47 V zbirki *Zimzelen pod snegom* je bila pesem objavljena v sklopu pesmi z naslovom *Iz naših dni*, ki ga je pesnik intoniral s preprostimi, skorajda otroškimi verzi: *V spo-
min na čas, ko sen / je naš, kot zimzelen / pod snegom, v tibi nadi / se veselil pomladi*.
– Župančič, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, kot v op. 44, 117, 119–120, 449–450.
– Cf. »Sonce je zasijalo (Govor na ljubljanskem Radiu 10. maja 1945)«, Oton
Župančič, *Zbrano delo – Deveta knjiga*, ur. Joža Mahnič, Josip Vidmar (Ljubljana
1984), 84–85, 320, »Ponosna radost« (Govor ob prihodu narodne vlade Slove-
nije v Ljubljano 10. maja 1945), Župančič, *Zbrano delo – Deveta knjiga*, 86, 321.

48 Gl. zgoraj poglavje I, str. 34.

– »zob za zob in glavo za glavo!« – Da je Oton Župančič sam zase v krogu sebi najbližjih menil, kot je vedela leta kasneje povedati njegova soproga, da je ta misel pesnika nevredna, a da v časih, kakršni pač so, tj. v časih slovenske bratomorije, drugače ne more,⁴⁹ je le opomba pod črto. Pesem je bila namreč postavljena v enega izmed stranskih oltarjev katedrale slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza, kjer ostaja do danes. Pesem je, piše v svoji antologiji partizanske lirike z naslovom *Kako misliti partizansko umetnost?* Miklavž Komelj, izraz pesnikove zavezanosti zgodovinskemu trenutku, zavezanosti, kakršno so pred Župančičem bili izpričali, še piše Komelj, že le še Trubar, Prešeren in Cankar.⁵⁰ A ob osebnih mukah in umetniških dilemah pesnika opominjajo besede Miklavža Komelja – njegove besede so preprost šolski primer poznega izraza slovenskega nacionalnega diskurza uporništva – najprej na to, kako ne misliti umetnosti. Komeljeve besede so tista druga solza, o kateri je češki pisatelj Milan Kundera ob neki priliki zapisal, da se človeku utrne, ko spozna, da se je prva solza že posušila. Druga solza je solza sentimentalnosti brez misli nad prej potočenimi prvimi solzami iz nezamisljivega trpljenja.

Edvard Kocbek je bil skozi in skozi človek prve solze, tako tudi leta 1975. In zato je moral biti njegov intervju v *Sinji knjigi* na predvečer spomina na zmago revolucije tolikšno nezaslišano izgovorjeno. Prvič se je zgodilo, da se je oblastnemu zdaj zamolčevanju, zdaj zanikovanju revolucionarnega pokola postavila nasproti zahteva po priznanju pokola, zahteva, da se prevzameta odgovornost in krivda zanj, zahteva, da se prizna, da zimzeleno pravilo življenja »zob za zob in glavo za glavo« vselej pomeni smrt, da se pripozna, da je nevredno človeka, in se zave, da nase vselej vleče krivdo. Zahtevano je izrekel sopotnik revolucionarjev, vseh krvavih, človek, ki je imel pri revoluciji in njeni krutosti tudi svoj priznано nepriznано

49 Župančič, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, kot v op. 44, 450.

50 Cf. Miklavž Komelj, *Kako misliti partizansko umetnost?* (Ljubljana 2009), zlasti poglavji »Tu nič ni poezija« – umetnost kot samokritika oblasti, Človek/žival.

ne najmanjši delež. V očeh revolucionarjev in komunističnih oblastnikov, ki so želeli še enkrat praznovati svojo zmago, je takšna zahteva morala biti nezaslišana.

Kocbekova beseda je bila *afront*. V očitni zadregi zamolčevani grozoviti revolucionarni oblastni ukrep, kar so povojni poboji bili, je postala jasno in javno razglašena grozovita krivda komunistične revolucionarne oblasti v oblastno in sicer vsakršno zadrego. Vulkan se je stresel in razpršil je iz sebe žerjavico, da je razpokalo nebo revolucionarne katedrale nad Trgom revolucije in *Spomenikom revolucije*, še preden sta bila trg in spomenik odprta oziroma odkrita. In razpokal je tedaj slovenski nacionalni diskurz revolucionarjev in komunistov. Potlej so ga lahko v svoji groteskni resnosti zares mogli zagovarjati le še politično in sicer slepi in slabovidni in plačanci.

Nekako tako je bilo tedaj tudi s slavlenci, revolucionarji, komunisti ali, natančneje, komunistično oblastno vrhuško na predvečer njihovega praznika. Toda kaj naj pa bi? Izbrali so taktiko bega naprej.

Na dan pred slavljem, torej 9. maja 1975, so izšli *Naši razgledi – Štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in družbena vprašanja*, tedaj osrednje ljubljansko glasilo znanstvenikov in kulturnikov, ki so si bili blizu s komunistično oblastjo. Številka glasila je bila posvečena NOB, objavljeni so bili v njej članki o značaju in pomenu NOB v republikah in pokrajinah tedanje Jugoslavije, objavljena sta bila tudi razprava o partizanski risbi in še nekaj drugih priložnostnih zapisov. Uvodnik je napisal Metod Mikuž, tedaj profesor za polpreteklo zgodovino, kot se je menda rad izrazil na svojih predavanjih – prvi in menda prav edini svoje vrste –, na Oddelku za zgodovino Univerze v Ljubljani, v katerem je podal svoj pogled na stanje stvari njegovega sveta.⁵¹ Njegov pogled ali, bolje, njegova ocena bi na dan pred praznikom revolucije ne mogla biti bolj

51 Metod Mikuž, »Fašizem in druga svetovna vojna – Premišljanje ob tridesetletnici zmage nad fašizmom,« *Naši razgledi – Štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in družbena vprašanja*, XXIV/9 (1975) 229, 9. maja 1975.

priložnostna: fašizem in »fašizem«, je trdil, še nista premagana, boj še traja, vse bolj in bolj silovit je, zdaj zdaj revolucija spet dobi svoj zalet, zdaj zdaj spet uspe.

»Dejstvo je, da je fašizem in »fašizem« (lahko bi ga imenovali tudi drugače, imperializem in neokolonializem) temeljno nasprotje svetu brez strahu in tiranije in dejstvo je, da ta velika antagonija obstaja, že kar se je začel človeški rod zavedati. [...]

Danes je to vprašanje [tj. vprašanje antagonizma oziroma neravnotežja med fašistično-’fašističnim’ svetom in svetom, postavljenim na revoluciji in NOB] vsaj za zdaj rešeno. Tako ostaja še vedno upanje, da se hladna vojna ne more spremeniti v vročo, pa naj trenutno še tako kaže nanjo.

Če so se nekoč veliki trije [tj. ZDA, Velika Britanija, ZSSR] in fašistični blok bali ljudskih množic, saj so bile med vojno oborožene, je fašizem in ’fašizem’ še vedno v velikem strahu, in to pred zmerom večjo enotnostjo teh ljudskih množic v čedalje večjem boju za svet brez strahu in tiranije.«⁵²

S svojimi besedami o svetu brez strahu in tiranije se je zgodovinar najbrž želel navezati na besedilo Atlantske listine iz leta 1941, s katero sta ameriški predsednik Franklin D. Roosevelt in britanski premier Winston Churchill sklenila zavezništvo svojih držav v boju zoper fašizem oziroma nacistično tiranijo, kot je pisalo v listini, in podala oris sveta po zmagi v tem boju, tj. sveta miru in svobodi brez strahu in pomanjkanja, »in freedom from fear and want«. Dobrih trideset let kasneje sta kljub svoji slavni zmagi v zgodovinarjevih očeh ostajala »fašista« in med fašizmom in »fašizmom« je zgodovinar potegnil svoj praznični polpretekli enačaj.

52 »Gre za resnico«, *Naši razgledi – Štirinajstdnevnik*, kot v op. 51, 247.

Izostal pa je v tisti praznični številki *Naših razgledov* članek o slovenskem partizanstvu. Namesto njega je uredništvo ponatisnilo Kocbekov intervju iz *Sinje knjige* – »ker sodi, da je prav, če so naši bralci neposredno in natančno seznanjeni s stališči Edvarda Kocbeka, kot jih razlaga in zagovarja danes!« –⁵³ in vnaprej repete ga je garniralo z uvodnim komentarjem z naslovom *Gre za resnico*, lepljenko sklepov oblastniških sredin in govorov komunističnih oblastnikov in zaključnim *Namesto epiloga*. Slednje je bilo pismo Toneta Fajfarja, Kocbekovega sopotnika, prav tako krščanskega socialista, ki je Kocbeku odsvetoval objavo intervjuja in ga opozoril pred posledicami, ki bodo, je pisal, takšne ali drugačne, »vsekakor pa posledice bodo«.⁵⁴

Pismo je bilo zasebno, a objavljenega ga Kocbek in enako bralci svojih *Naših razgledov* ni mogel brati drugače kot odkrito grožnjo komunistične oblasti – »ampak posledice bodo«. V njenih očeh se je Kocbek pač izneveril njeni resnici. Uredniški uvodnik

53 Prav tam. – Gl. tudi »Edvard Kocbek: Odgovori – Iz knjige Borisa Pahorja in Alojza Rebule 'Edvard Kocbek, Pričevalec našega časa', Trst, 1975«, *Naši razgledi* – *Štirinajstnevnik*, kot v op. 51, 247–249.

54 »Namesto epiloga – Pismo Toneta Fajfarja Edvardu Kocbeku pred izidom knjige 'Edvard Kocbek, pričevalec našega časa'«, *Naši razgledi* – *Štirinajstnevnik*, kot v op. 51, 249–250. – »Skušal sem ti razložiti današnjo situacijo, ko se okoli Jugoslavije spletajo komploti klevet [...] za mobilizacijo evropskih kulturnih krogov proti nam. Izrazil sem ti svoj sum, da te sile skušajo zdaj potegniti tudi tebe v svoje kolo. [...] Ti si imeniten zalogaj za vse tiste, ki nas danes napadajo. [...]

Sam si mi povedal, da je osrednja točka tvojega intervjuja usoda po vojni likvidiranih domobrancev, za katere praviš, da so bili prisiljeni in nedolžni. Popolnoma napačno si predstavljaš, da so bili ti domobranci osrednja točka spora med teboj in slovensko politiko. Spor je bil mnogo širši in je zajemal tvoja že takratna stališča do oblikovanja slovenske družbe, njene politične enotnosti in tudi glede vloge kristjanov v povojni družbi. Kot se spominjam, domobranci takrat (1946) niso igrali kakšne poseben vloge in tudi nisem zaznal, da bi ti takrat bil zaradi tega tako prizadet, kakor si danes. [...] Tvoja sedanja prizadetost glede domobrancev pa ima v resnici svoje korenine že v tvojem 'Strahu in pogumu', ko si enačil vrednost življenjskih žrtev borcev za osvoboditev in izdajalcev. [...]

Vem, da si obseden od prepričanja, da je vse, kar se je dogajalo s teboj, organiziran komplot. Toda vseeno mi lahko verjameš, da tega mojega osebnega pisma nisem poslal po nikakršnem naročilu, ampak v iskreni želji, da bi ti, kakor koli je danes pač mogoče, pomagal. 19. marca. 1975. Tone Fajfar.«

k njegovemu intervjuju nosi torej naslov *Gre za resnico*. Resnica, kot so jo videli slovenski komunistični oblastniki, pa je bila takšna.

»V nekem pamfletu, ki je zagledal luč sveta v tržaškem Zalivu, pa je zapisano, da bi se moralo naše revolucionarno vodstvo opravičiti pred belogardistično emigracijo, ker smo uničevali fašistične izdajalce v času okupacije, v očiščevalnih akcijah naših varnostnikov v boju z banditizmom [...] Seveda tako ne bomo ravnali niti mi, ki smo stopili v jesen svojega življenja, niti mladi rod, ki prevzema zastavo naše revolucije, ker bi to pomenilo razorožiti naše ljudstvo.«⁵⁵

Srhljivost teh vrstic je morala biti neznosna. »Očiščevalne akcije« je bila namreč šifra za grozodejstva onkraj moči človeške predstave, »varnostniki« šifra za rablje revolucije znotraj skrajnega človeškega zla, »fašistični izdajalci« šifra za vse nasprotnike revolucije, »mladi rod« šifra za nič, saj leta 1975 menda res nihče več ni zares prevzemal »zastave naše revolucije«.

Nič, kar je trdilo besedilo *Gre za resnico*, ni bilo res. A saj ni šlo za to, da bi bilo kaj res. Šlo je za resnico, oblastno resnico oziroma, natančneje, oblastni diskurz o oblastni resnici. Šlo je za to, da se še enkrat obrani in še naprej vzdržuje z videzom neskončnosti. In še, *apropos* »sovražna gonja zoper našo socialistično samoupravno stvarnost,« kot je pisalo, tj. mnoge raznolike kritike jugoslovanskega ustavnega oziroma političnega reda, predvsem pa gospodarskega reda, ki je tudi že začel cel razpadati.

»Pri tem je močno aktivna belogardistična emigracija, ki išče pri nas odzive na svoja gesla bodisi o

55 Kot v op. 52.

političnem pluralizmu ali o slovenski spravi, to je spravi z belogardisti. Temelj za to 'spravo' naj bi bila obsodba politike komunistov med narodnoosvobodilno vojno in izenačevanje borcev za osvoboditev z narodnimi izdajalci. Govore o žrtvah nasilja in zakrivajo dejstvo, da so eni padli za ohranitev in osvoboditev naroda, drugi kot narodni izdajalci. [...] Radi bi zmanjšali zasluge partije za združitev vseh sil v slovenskem narodu, ki je bil tedaj razkosan, za njihovo usmeritev v boj za jasne družbene smotre.«⁵⁶

»Naša revolucija utira nova pota in s sebi lastnimi demokratičnimi in humanimi rešitvami vznemirja svet ter ruši obstoječe neenakopravne odnose med ljudmi, državami in narodi,« je še stalo v uvodniku z naslovom *Gre za resnico*. Res pa je bilo tako, da tedaj revolucija slovenskih komunistov ne na ravni diskurza ne sicer ni utirala prav nobenih novih potov več, rušila ni nič več drugega ali drugačnega kot le še sebe in sveta ni vznemirjala z ničimer drugim nič več kot le še s svojimi stranpotmi, prehojenimi že večkrat.

In vendar je šlo za resnico, tj. komunistično resnico, za komunistični nacionalni diskurz, ki pa je tedaj že ves razpadal v vsej svoji neprepričljivosti, kakor je že prepričljivo razpadala vsa živeta komunistična stvarnost. Razkorak med neprepričljivostjo diskurza in prepričljivostjo stvarnosti je bil čedalje manjši, ni ga bilo mogoče več tajiti, kakor tudi ni bilo mogoče več ne tajiti ne zamolčevati, da oboje stoji, med drugim, na oni kripti, z enajstimi zidovi zazidanimi. Pri vsem tem je imel Edvard Kocbek najmanjši delež. In vendar je imel največji delež, saj je izrekel neizrekljivo. In to na predvečer praznovanja okrogle obletnice zmage revolucije. Zadrega je bila velikanska. V tej veliki zadregi so bili izstreljeni vsi tisti slepilni naboji *Naših razgledov* v obrambo revolucije in opravičevanje njene

56 Kot v op. 52.

krutosti, njihov učinek je bil namreč ničelni. Oglasiti se je moral, je menil, tudi Josip Vidmar, tedaj predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki je ešofirano ponovil svojo oceno Kocbekove zbirke novel *Strah in pogum*, napisane slabega četrto stoletja prej – ocena je bila najboljša, je pisal, kar jih je kadar koli napisal –, namreč, da je enačenje žrtev partizanov na eni in belogardistov na drugi strani nevzdržno, zavržno, še več, perverzno.

Takole je tedaj, leta 1952 v reviji *Novi svet* – *Novi svet, nota bene* – pisal Josip Vidmar ob Kocbekovih novelah.

»V noveli *Ogenj* govori belogardistični ovaduh svoji na smrt obsojeni žrtvi: 'Pravim ti, da si ena izmed žrtev, ki jih človeštvo skupno daruje, da se reši in odreši. Morda si želim tvojo smrt kakor tvoji prijatelji. In obratno, tvoji prijatelji te darujejo in žrtvujejo prav tako kakor jaz. Med njimi in nami ni razlike ... Bilo je slišati dihanje dveh izmučenih bitij.' Dve izmučeni bitiji! Zlo je dobro, dobro je zlo, vsi smo izdajalci, med partizani in belogardističnimi ovaduhi ni razlike, zakaj vse, kar se zgodi, se zgodi zato, da se more dopolniti poslednje. Tako tedaj krščanski ljudje s Kocbekom vred izpolnjujejo zgodovino z nje prerasčanjem. To je popolna moralna anarhija: hušje, popolna negacija morale sploh. Popolna negacija zlega in tudi dobrega, a za dobro se moraš vendarle boriti s takimi spoznanji v svoji zavesti.«⁵⁷

57 Josip Vidmar, »Edvard Kocbek – 'Strah in pogum'«, *Novi svet*, 7/1 (1952) 78–85. – Kocbekova zbirka novel *Strah in pogum* je izšla koncem leta 1951, prvo in menda edino naklonjeno recenzijo je napisal Boris Pahor v *Primorskem dnevniku* 22. novembra, a mesec dni kasneje, 22. decembra, se je z recenzijo Toneta Fajfarja v časniku *Ljudska pravica* začela odklonilna kritična ujma nad Kocbekovo zbirko, ki je trajala skozi prve mesece leta 1952. Gl. npr. Dimitrij Rupel, »Kocbekova strah in pogum – Odlomek iz daljše študije«, *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, 1/7-8 (1982/83) 682–689; Spomenka Hribar, »Listina zgodovine«, prav tam, 690–698; Inkret, *In stoletje bo zardelo*, kot v op. 38, 301–337.

Slabega četrtr stoletja kasneje je svojo oceno, se razume, da z drugimi besedami, ponovil, in se pri tem skliceval na »visoko gospo«, je pisal, »ki ji nikoli nisem ne hotel ne znal odreči popolne pokorščine – literarno resnico«. ⁵⁸ A Vidmarjeva literarna resnica je bila, kot sicer izhaja iz njegovih spisov tistega njegovega dolgega časa, najprej oblastna resnica. Ali rečeno drugače, oblast je bila, tudi zanj, oblasti vselej servilnemu možu z makiavelistično prefijenostjo, kot ga je označil Kocbek, edina resnica ali, vidmarjansko manierirano rečeno, gospa Oblast je bila ves njegov res ali Res ali, bolje, vsa njegova resnica ali, bolje, Resnica.

Oblast pa je in dokler je, moj bog, bo zmeraj pač oblast. / Lovi zvezde, če jih moreš! Zidaj svet na novo, če ga moreš! / Zvezdo uloviš: pri priči bo izgubila svoj sijaj, / nov svet sestaviš, sesul se bo pod težo najbolj črne zmede. / Naj zvezda sije, kot ji je všeč, in svet naj hodi svojo pot / brez naših šibkih in nerazumnih rok! / To je dokaz resnice, kraljična, to je trdna stvar: / Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.

58 Josip Vidmar, *Presoje* (Maribor 1980), poglavje Neljubi računi. – »Odgovoril mu [tj. Edvardu Kocbeku] bom na zakaj, ki zadeva njega in njegov *Strah in pogum*. Obsodil sem knjigo res tudi iz osebne prizadetosti. Sovražim namreč meglenost in nedomišljenost, sovražim vsakršno zmedo, zlasti če čutim, da bi jo bilo mogoče urediti, sovražim navidezno, posebno pa vsako kvazi-poetično globokoumnost, ki je neodgovorna in zamaknjena vase in ki misli, da sme z meglo poslednjih reči mračiti in potvarjati in zviška ocenjevati preprosta, pa tudi velika dejanja našega življenja. In ogorčen sem, če kdo zaradi svojega špintizerstva žali veliko zgodovinsko dejanje in pači podobe ljudi, ki so se v njem žrtvovali. Pritisk partije? Politične kombinacije? To so bilke za Kocbeke in njemu sorodne zbegane duše. Meni gre, je šlo in mi pojde za oblastno gospo resnico, ki ne daje ne odpustkov ne popustov in ne odvez v moralnih vprašanjih, kakršne dopušča Kocbeku v njegovem megleničarstvu njegova izvoljena eshatološka teza, da se vse, kar se zgodi na tem svetu, zgodi zato, da se more dopolniti poslednje. Da, zaničujem tako vesoljno odpuščanje in dopuščanje vsega in sem spet in spet za preprosto in strogo življenjsko resnico. In ta je in ostane moj zakaj.«

To so besede Tejreziasa iz drame *Antigona* Dominika Smoleta, ki jih modri slepec nameni Ismeni in Haimonu, sestri in zaročencu Antigone.⁵⁹ Smoletova *Antigona* je nastajala koncem petdesetih let in je bila krstno uprizorjena leta 1960 na Odru 57, v drznem avantgardnem gledališču, v isti sezoni je bila uprizorjena še v Drami Slovenskega narodnega gledališča Maribor in Drami Slovenskega narodnega gledališča Ljubljana. Drama je sicer zasnovana kot mitološka in onkraj vsakega časa, zasnovana pa je tudi – in tako najprej – kot kritika despotske oblasti.

Tako sodobniki kakor kasneje literarna zgodovina so v njej videli parabelo na slovensko državljansko vojno.⁶⁰ V nekdanj na smrt sprtih in sedaj mrtvih bratih Polinejku in Eteoklu so videli personifikaciji nepomirljive idejne in ideološke razklanosti Slovencev, Antigonina zahteva, da se pokopljeta oba, pa jim je bila jasna aluzija na slovenske nepokopane mrtvece, tj. žrtve povojnih pobojev oziroma, rečeno s Pahorjevo besedo, pokolov. Da sta sprta brata mrtva, da v njiju ni več nič življenja, da v drami *Antigona* Antigona ne nastopi – njena zahteva po pokopu brata Polinejka je izrečena po stranskih ovinkih človeške šibkosti in ne kakor pri Sofoklu v visoki etični drži človeške moči –, je briljantna dramatična gledališka figura, ki je obenem kar najvestnejši posnetek tedanjega slovenskega stvarnega sveta: po svoji smrti smo vsi le še mrtvi, o nas morejo kaj reči le še brez nas naši, ki pa so tudi sami že živi mrtvi. Dramatična gledališka figura je briljantna, gledališče se stvarnosti ni moglo bolj približati, več gledališče ne zmore. V Smoletovi *Antigoni* je mojstrsko skicirana slovenska groza druge polovice 20. stoletja. Smoletova *Antigona* je spomenik slovenske razklanosti.

Slovenska razklanost je dobrih petdeset let kasneje dobila še en spomenik, namreč *Spomenik žrtvam vseh vojn*, postavljen ob

59 Dominik Smole, *Antigona* (Ljubljana 2022) 133.

60 Gl. npr. Kocijančič, Matic, »Mit o Antigoni in povojni poboji v slovenski literarni percepciji«, *Slavistična revija*, 70/1 (2022) 1–11.

Kongresni trg v Ljubljani poleti 2017.⁶¹ Pobudnica zanj je bila Spomenka Hribar, ki se je v svojem esejju *Krivda in greh*,⁶² objavljenem v *kocbekovem zborniku* iz leta 1987 – zbornik je bil sicer pripravljen za tisk že tri leta prej, a je cenzura to preprečila –, glasno zavzela za priznanje krivde za povojne poboje, poboje videla tudi kot greh in s svojimi razmišljanji intonirala diskurz o slovenski narodni spravi, ki do danes ni izgubil ne svoje vsakokratne moči ne svojega vsakokratnega pomena. K njenemu esejju se v nadaljevanju še vrnemo.

Spomenka Hribar je tedaj predlagala, naj v središču Ljubljane stoji obelisk, ki naj priča »o tragediji majhnega naroda, ki je v boju za svoj obstoj po nedoumljivi človeški usodi postal obenem svoj lastni krvnik in kaznovalec«. In na njem naj stoji napis *Umrli za domovino*.⁶³ Dobrih dvajset let kasneje, leta 2010, je bila res oblikovana skupina za postavitev takšnega spomenika, vodila jo je prav Spomenka Hribar, ki pa je še pred objavo nagradnega natečaja skupino vsled nesoglasij v njej zapustila. Leta 2013 je bil nato vendarle objavljen nagradni natečaj, na katerega je prišlo enainštirideset elaboratov, izbran in nato izveden je bil slednjič predlog arhitekturnega atelje Medprostor, skupine mladih arhitektov pod vodstvom Roka Žnidaršiča, dotlej v krogih arhitektov poznanih predvsem po prenavljanju starih kmečkih domačij in mestnih vil, gradnji novih vil v hribih ter urejanju mestnih ulic in obrežij, prenovili so bili dotlej tudi že lutkovno gledališče v Mariboru. Kontrast z izborom predloga za *Spomenik revolucije* bi skorajda ne mogel biti večji. Tedaj so se naročniki odločili za umetnost izkušenega

61 O historiati nastajanja spomenika, njegovega postanka, njegove idejne oziroma, bolje, diskurzivne podstati in njegovih odčitanih mu vsakršnih plemen, podmen, pramen in slednjič polemik ob njem gl. npr. Marko Zajc, »Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60/1 (2020) 152–171; Beti Žerovc, »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vekomaj«, *Delo*, 64/59 (2017) 26–28, *Sobotna priloga*, 18. marca 2017.

62 Spomenka Hribar, »Krivda in greh«, *kocbekov zbornik*, ur. Dimitrij Rupel (Maribor 1987) 9–68.

63 Spomenka Hribar, »Krivda in greh«, kot v op. 62, 61.

slavnega kiparja, tokrat so stavili na sproščeno mladostno umetnost možnega v prostoru.

Postavljena sta bila dva dvajset metrov visoka monolita, v njunem betonu so kamni in pesek iz slovenskih rek, različnih dimenzij sta, naj je sonce, naj megla, naj je noč, naj dan, zdi se, da sta bela kot pomladni sneg v popoldanskem soncu. »Spomenik je oblikovan kot dialog dveh različnih, vendar enakovrednih subjektov. Dva različna zidova sta enakovredna po višini in volumnu, torej masi in velikosti. Enotna sta v materialu in obdelavi, najtesneje pa sta povezana v temeljih, s skupno nosilno ploščo. Pa vendar ju v prostoru dojemamo kot popolnoma različna, vizualno vedno samostojna, neodvisna, v svojem bistvu pa sta zavezana sobivanju, strpnosti in sožitju,« so ob odkritju spomenika razlagali arhitekti. Ploščad spomenika je »oder«, so pisali, »posvečen prostor sprave«: »Celoto je mogoče dojeti šele s prehodom skozi pietetni prostor. Zasnova je zavestno očiščena bogatega likovnega izraza, njena vrednost se izkazuje v simbolnem sporočilu. Naš namen je bil poiskati takšno pripoved in elemente za oblikovanje obeležja, s katerimi bi se lahko poistovetilo čim več državljanov in bi hkrati s svojo nevtralnostjo in simbolnim sporočilom preseglo čas.«⁶⁴

64 Gl. <https://medprostor.si/sl/projekti/projekt/312/spomenik-zrtvam-vseh-vojn/> (31. oktobra 2025). – »Prvo vprašanje, ki se postavi ob takšni nalogi, je, kaj bo sporočilo Spomenika žrtvam vseh vojn. Njegovo sporočilo naj bo usmerjeno v prihodnost in oblikovano tako, da bi lahko slovenska družba presegla razhajanja preteklih in sedanjih generacij. Odnosi med ljudmi, dialog, spoštovanje drugačnosti ter zavedanje, priznavanje in sprejemanje enakopravnosti so izhodišča te zasnove.

Zato je spomenik oblikovan kot dialog dveh različnih, vendar enakovrednih subjektov. Dva različna zidova sta enakovredna po višini in volumnu, torej masi in velikosti. Enotna sta v materialu in obdelavi, najtesneje pa sta povezana v temeljih, s skupno nosilno ploščo. Pa vendar ju v prostoru dojemamo popolnoma različna, vizualno vedno samostojna, neodvisna, v svojem bistvu pa sta zavezana sobivanju, strpnosti in sožitju.

Oblikovanje spomenika smo razumeli tudi kot ureditev degradiranega prostora. Spomenik predstavlja protiutež klasicistični fasadi v na novo vzpostavljeni spomeniški ploščadi. Severno stranico ploščadi bi v drugi fazi definiral rob zelenega nasada platan. Južna stranica ostaja povsem odprta, definirana je zgolj s klinasto stopnjo v terenu, kamor je umeščen posvetilni napis. S tem se oblikuje podstavek spomeniški ploščadi, ki v pogledu z obstoječega parka deluje kot oder – posvečeni prostor sprave. Tlak celotnega območja je predviden v utrjeni

Čas naj je presegal tudi napis na stranici ploščadi spomenika, obrnjeni proti parku Zvezda, namreč Župančičevi verzi.

Domovina je ena / nam vsem dodeljena, / in eno življenje / in ena smrt.

Verzi so bili sicer napisani za grobnico narodnih herojev, o kateri smo pisali zgoraj, na njej sta sicer še dve kitici.⁶⁵

Svobodi udani / za borbo smo zbrani, in kaj je življenje, / in kaj je smrt? / Bodočnost je vera! / Kdor zanjo umira, / se vzdigne v življenje, / ko pade v smrt.

Spomenik ni dosegel nobenega svojih namenov, nobenega sporočila ne arhitektov ne pesnika slovenska ne kritiška ne laična javnost ni mogla ali želela razumeti, ne poziva k veri v bodočnost, ne želje udanosti svobodi, ne priznavanju ene domovine vseh. Odkritje spomenika je pospremil vihar jedkega omalovaževanja in strupenega podcenjevanja, na bele betonske površine, ki s svojo estetiko praznine razpirajo prostor za slikanje kar najrazličnejših podob domovine in vere v bodočnost in svobode in življenja, se je v različnih besednih tehnikah nižjih jezikovnih leg slikala ena sama beseda – smrt. A žalovati ni zmogel nihče. Nihče se ni mogel spraviti ne s preteklostjo, ne s spominom nanjo, ne z drugim in drugačnim, ne s samim sabo. In zato tudi ni mogel žalovati.

To ne sme presenečati. Tako naročniki spomenika kakor njegovi arhitekti in vsi, ki so pred njim tedaj stali, sprehodil se skozenj menda ni prav nihče, so spregledovali dejstvo, da je »slovenska sprava« vse od svoje idejne oziroma, bolje, diskurzivne in politične

peščeni površini. Na ta način se ustvari enotna površina, ki hkrati poudari oba monolita.

Spomenik je zasnovan kot odprta prostorska kompozicija brez sprednje in zadnje strani. Celoto je mogoče dojeti šele s sprehodom skozi pietetni prostor.«

65 Gl. zgoraj op. 33.

kompozicijske zasnove sredi 70. let prejšnjega stoletja kocbekovsko razklana v dva žalna speva ali spravna diskurza, tj. spravni diskurz zmagovalcev, ki se ne morejo spraviti s končno tragično ceno svoje zmage, ki je bila smrt Slovenca brata, in spravni diskurz poražencev, ki se ne morejo spraviti s končno tragično ceno svojega poraza, ki je bila smrt Slovenca brata. »Ceno plačaj ti!«, si drug drugemu vpijeta spravna diskurza. In odgovor je vedno lahko le: »Ne!«

Takšna je bila tedaj in je do danes slovenska žalna, spravna liturgija. Spomenik, kakršen je, ji ni ustrezal, ni ji mogel ustrezati. Da bi bil odgovor lahko drugačen in s tem žalen in spraven, bi se bilo prej treba spraviti s spoznanjem o vsem tem in s tem s spoznanjem o sebi, tj. spoznanjem o človeku, in s sabo. Ali pa vse pozabiti.⁶⁶

Ali se vsaj odpovedati sli oblasti nad spominom.

Slednje je gotovo najtežje. Oblast je namreč beseda, ki jo razume vsakdo, »živa je od vekomaj, vseh besed prva in zadnja«, je v svoji drami *Hlapci* dal Ivan Cankar reči nekemu župniku v njegovem pogovoru s slavnim slovenskim prekucuhom.⁶⁷ Spoznanje je

66 O slovenskih spravnih diskurzih in njihovi diskurzivni nespravljenosti gl. Sašo Jerše, *Angelus novus – O sedanji preteklosti. Prihodnosti.*, poglavje Sejalci razprtije – Premišljevanja o slovenski spravi.

67 Ivan Cankar, *Hlapci – Drama v petih dejanjih* (Ljubljana 1910) 47–48. Drama je bila objavljena 1910, praiizvedbo je doživela šele devet let kasneje v Trstu, torej posthumno. – Župnik: Mnogo je gospodarjev, ki niso mojih misli. Tam nekje v hribih – na Goličavi, se mi zdi – tam je župnik, ki gleda ob blagoslovu izpod monštrance, če je učitelj pokleknil, in duri tabernaklja so mu ogledalo, da vidi, če se je ob darovanju pokrižal.

Jerman: Počastili ste me, da ste prišli v mojo siromašno izbo, ampak rad bi vedel, čemu te zgodbe.

Župnik: Vi niste podobni tistim, ki so pocepali na kolena, ko so se tla zamajala, moški ste in pošteni, rad bi vam dal roko v prijaznosti in topleje bi stisnil, kakor spolzke roke tistih, ki jih mole naproti. Zato sem vam razložil, kako malo je treba, da ... da prestopite ta plitki jarek med nama.

Jerman: Nič drugega torej kakor skriti in zatajiti to malo, kar je razuma v glavi, in to malo, kar je poguma v srcu?

Župnik: Prepričanje, naziranje, mišljenje, vera in kolikor je še teh besed – ne vprašam vas zanje. Kajti ena beseda je, ki je živa in vsem razumljiva: oblast. Živa je od vekomaj, vseh besed prva in zadnja. Pokori se, ne upiraj se, je poglobitna zapoved, vse drugo je privesek in olupšava. Kdor se ravna po tej zapovedi, mu bodo grehi odpušteni, kdor jo prelomi, bo smrti deležen. – Prišel sem, da vam to povem, preden se izpolni sodba, ki jo sami zahtevate. Moja duša bo čista.

Jerman: Hvaležen sem vam od srca. – Ali rekli ste, da sem moški in pošten?

brezčasno. In tako ne sme nadalje presenečati, da je bila *Antigona* leta 1960 kot noviteta v isti gledališki sezoni kar trikrat preigrana na osrednjih slovenskih gledaliških odrih, kar je edinstven primer v zgodovini slovenskega gledališča. *Antigona* je povzemala bistvo časa, v katerem je nastala. In bila je razglas tedanje oblasti, komunistične oblasti. Še več, bila je razglas vsakršne oblasti.⁶⁸

Oblast pa je in dokler je, moj bog, bo zmeraj pač oblast. [...] Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.

»Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« – S pogledom na fresko *Zgodovina Slovencev* in portal palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, o katerih smo pisali zgoraj, že lahko rečemo, da je Smoletova *Antigona* tisti drugi del komunističnega oblastnega nacionalnega diskurza, ki je v palači oziroma na njej izostal: Smoletova *Antigona* je dramatična upodobitev slovenskega *Tyrannides*, slovenskega despota, je alegorija slabe komunistične vladavine. »Nič navdušujočega. Vse življenje, prevsem pa delo posameznika, je ves čas napadeno. Niti enega dneva notranje svobode nismo doživeli. Zato, da se oblastniki ne bi slabo počutili?« je v svoji oporoki, dobri dve desetletji za trikratno premiero Smoletove *Antigone*,

Resnično, za hlapca nisem rojen. Morda bi bil rad napojen in nasičen, morda bi rad sladko počival pod gospodarjevo streho, toda moje koleno je tako ustvarjeno, da se ne upogne rado, ne uboga pa, če mu sam ukažem. Ni bilo treba, da ste mi prišli oznaniti, sam sem vedel, kakšna sodba mi je izrečena. Za mučenca nimam veselja, za junaka ne daru, toda zgodi se, kar se mora zgoditi – oskubite jastreba, v goloba se ne bo spremenil, in naj škrjanec devetkrat zakolne, lajal ne bo nikoli. – Zares sem vam od srca hvaležen. *Vstane*. Pokazali ste mi, kaj je moj posel – iz hlapcev narediti ljudi, pa če le enemu odvežem roke in pamet, bo dovolj plačila.

Župnik: Sami ste sodili! *Položi skodelico na mizo, da bi vstal, v tem hipu se odpro duri.*

68 Cf. Mladen Dolar, *Od kod prihaja oblast?* (Ljubljana 2021), zlasti poglavje *Od La Boétija do Carla Schmitta*.

pisal Vitomil Zupan.⁶⁹ In v svojem zadnjem, posthumno izdanem delu z naslovom *Apokalipsa vsakdanjosti*, ki je njegov življenski obračun, je zapisal: »Pripadam prvi generaciji, ki je okusila totalno razočaranje: porojena je bila v občasju vere v napredek, v znanost, v zmago dobrih idej, v dokončno ureditev sveta. Razvijala se je skozi vrsto najhujših razočaranj – in kam je prispela? Semle. [...] Dolgčas, suženjstvo.«⁷⁰

Ko je ob svoji sedemdesetnici in na predvečer obletnice zmag revolucije Edvard Kocbek dal objaviti svoj intervju z Borisom Pahorjem v *Sinji knjigi*, je bila njegova zahteva po javnem priznanju krivde za poboje oziroma pokole nasprotnikov revolucije ali pa le naključnih izgublencev v času uperjena prav proti temu slovenskemu *Tyrannides*, »demonu uničevalcu«, kot se je sam izrazil, in njegovi »ostudni bojazni pred nasprotnikom«, njegovemu zaničevanju in uničevanju življenja človeka, njegovemu »Človek je nič«:

69 Dodatek k oporoki, 27. junija 1982. NUK [ZAL] 546. Zapuščina Vitomila Zupana, 1/9. – »Morda še kratka opomba glede sistemov, v katerih sem preživel svoj čas: rojen v stari Avstro-Ogrski, ki sem jo objektivno spoznal šele iz Zweiga (Die Welt von Gestern), potem prva vojna, kjer je padel moj oče, potem Kraljevina SHS, kjer je bilo že precej vdora Balkana k nam (nam čisto tuj način življenja, ki pa se kasneje razrašča in razrašča), potem druga svetovna vojna, ostra in ideološka – in njen neumljivo težki konec – pa nadaljevanje v novo sholastiko in znano votlo demagoško. Nič navdušujočega. Vse življenje, preveč pa delo posameznika, je ves čas napadeno. Niti enega dneva notranje svobode nismo doživeli. Zato, da se oblastniki ne bi slabo počutili? [...]

Sicer pa ni to prav v nikakršnem nesoglasju z našim načinom življenja (ki je dosledno dvolično, lažno, skrivaštvo). [...] Mi smo bolj humanistična družba, bolj ko ljudožerci. Vemo pa vse, kar dela policija, čeprav ne povemo, od kod izve. Čakamo, kaj bo. Nekateri zaradi tega prezgodaj ne umro. [...] No, do kurbe je vsak kurba.«

70 Vitomil Zupan, *Apokalipsa vsakdanjosti*. Človek je lep, ah, Človek je pameten, oh, Pogubila ga bo svoboda ... (Ljubljana 1988), poglavje Vse se razleti in vse obstane (v brezčasnosti). – »Pripadam prvi generaciji, ki je okusila totalno razočaranje: porojena je bila v občasju vere v napredek, v znanost, v zmago dobrih idej, v dokončno ureditev sveta. Razvijala se je skozi vrsto najhujših razočaranj – in kam je prispela? Semle. Za pogrebom, prosim, mchikanske trobente, po možnosti pesem klavcev. Alamo. [...]

[D]olgčas, suženjstvo. Živ si, izučen si, padal boš še naprej iz zasede v zasedo kakor med vojno. Po zalivu drsijo deske z jadri. Na nebu je nekaj raznobarnih oblačkov. Tam zadaj za gajem pa prežijo na nas (ne na vse) znanost, religija, politika, umetnost. Živ si, izučen si, padal boš še naprej iz zasede v zasedo kakor med vojno. Še naprej bodo znanci umirali in se rojevali neznanci. Ob pol desetih v vodo!«

»[N]obene veljavne teorije [ni],« je govoril Kocbek v intervjuju, »ki bi pavšalno določala žrtve svetovno zgodovinskega poslanstva in abstraktno razpolagala s smrtjo sočloveka.«⁷¹ Kocbekova beseda na njegov praznik in praznik revolucije je bila, vidimo, beseda zoper tirana revolucije. Bila je beseda zoper tiranski revolucionarni dolgčas in komunistično suženjstvo, če uporabimo Zupanove besede. In bila je beseda zoper prav tako dolgočasno in tiransko zimzeleno pravilo življenja »zob za zob in glavo za glavo«, pravilo, ki vedno pomeni le eno samo – smrt. Ob takšni smrti nihče ne žaluje.

Dvakrat praznična je bila torej Kocbekova beseda. Bila je beseda ob njegovem prazniku, jubileju, in ob prazniku, obletnici, revolucije. Dvakrat praznična je bila beseda, a prav nič slovesno vznese-na. Prav nasprotno, beseda je bila žalostna in v svoji žalosti strašna. Kocbekova beseda je bila rekviem. Rekviem je bil na komunistični revolucionarni diskurz, rekviem na smrt, obenem na življenje v oblastni laži, pod katero je človek nič. Bil je rekviem za to, da bi človek lahko bil vse, svoboden, živ.

A komunistična oblast je nasproti Kocbekovemu rekviemu postavila igranko z naslovom *Gre za resnico*. Ob odkritju Spomenika revolucije leta 1975 sta si torej nasproti stala rekviem za svobodo človeka in njegovo življenje, tako na eni strani, in resnica za

71 Pahor, Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, 150. – »Med nami se je odprla najhujša vojna, bratomorna vojna, in partija je mogla zdaj seči po svojem nesrečnem klasičnem vzorcu, ki smo se ga najbolj bali, da bi z njim v Srednji Evropi ponovila svojo revolucijo. Državljanske vojne ni nihče več mogel ustaviti, čeprav na partijski strani o njej ni smel nihče govoriti. Tito je [...] to [leta 1972] potrdil tudi za Slovence, ko je govoril o razmerah v ostali Jugoslaviji: 'Slučno je bilo i u Sloveniji. Bio je to, dakle, gradjanski rat. No o tome nismo htjeli govoriti u toku rata, jer nam to ne bi koristilo.' Slovenija je postala prostor najhujšega prelivanja krvi, izgubam vojaških operacij so se pridružile vedno pogostejše likvidacije v osvobodilnih vrstah.

Zadnji dve leti vojne in prva leta po vojni so slovenski komunisti zvesto posnemali sovjetske metode in stalinistično prakso. Po vojni je bila Jugoslavija izven ZSSR najbolj stalinistična država. Nesrečna olajševalna okolnost marsikaterega partijca je bila [...] človeška nezrelost. Marsikak nadarjen mlad človek se je takrat za vse življenje obremenil s težkimi dejanji zoper bližnjika. Toda, to ni breme posameznikov, to je breme eksaltirane vizije. Kadar se neka zgodovinska izvidnica razglasi za edino zveličavno poslanstvo, mora na tej poti do konca svoje kalvarije.«

ljudi, ki niso nič, na drugi. Nasprotje je bilo nevzdržno, a še vedno je bilo nevarno, Kocbeka je še enkrat strlo. »Si že fejš fant, ampak objektivno si nevaren,« je Edvarda Kocbeka še v partizanskih časih potrepljal po rami prvi izmed slovenskih revolucionarjev, Boris Kidrič.⁷² Kaj so hotele reči te prijateljsko zabavljaške, a potuhnjene, grozljive in grozilne besede, ki kot da imajo vonj po novembrskem listju in kot da so iz šilca? Kaj je Boris Kidrič s temi besedami pravzaprav hotel, kaj je storil? Tudi besede so namreč dejanje.

Ali vprašano drugače, v čem je bila Kocbekova objektivna nevarnost, kot mu jo je oponesel Kidrič? Edvard Kocbek je bil tvorec slovenskega nacionalnega diskurza, ki je bil revolucionarnemu diskurzu slovenskih komunistov nasproten, z njim nepomirljiv, vse drugače kot je menil Kocbek, njemu onkraj svojega času nadkrikljiv, naj pred poglavjem naših razmišljanj, ki sledi, odgovor izdamo vnaprej.

72 Pahor, Rebula (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec*, kot v op. 38, poglavje III. Edvard Kocbek – Odgovori. – Boris Pahor: »Videti je, da si se Kardelju bolj zameril kot branilec OF kakor pa kot pristaš krščanskega socializma?«

Edvard Kocbek: »[...] Res je, da sem se upiral partizanskim mahinacijam v vojski in na terenu, vendar so se z menoj vred upirali tudi drugi moji tovariši, kajti početje partije smo imeli za nelojalno. Bil sem prepričan, da partija s svojim človeško nezrelim in stalinistično vzgojenim kadrom ni sposobna dobiti neposredni moralni stik z množicami in da nas more vse spraviti v položaj, kamor ji ne bi smeli slediti.

Od tistega hipa dalje, ko je Kardelj ugotovil, da ne bo mogel manipulirati z menoj, me je začel strašiti z deterministično oznako, da sem se s svojim humanističnim pojmovanjem revolucije neogibno predestiniral za zbirališče reakcionar-nih sil, pa naj si se bom še tako trudil, da bi ušel taki usodi. Ne vem kolikokrat sem v trdih pogovorih z njim in Kidričem slišal stavek: Si že fejš fant, ampak objektivno si nevaren. Stavek je postal del partizanskega humorja, vendar mi ni bilo vseeno. Partijci so skrbno gojili svoj sum do mene, še po vojni sem moral [...] sam proti vsem dajati odgovor za javna in zasebna dejanja. Zakaj ta tortura? Zato, ker nisem zapustil en klerikalizem, da bi sprejel drugega. Krščanske avtentičnosti so se bali bolj kakor belogardizma.«

III.

Brez smisla kakor dež, ki moči kamen,
le smer vem kakor on, nevzdržno k tlom.
Brez sile sem kot ugašajoči plamen,
kot po nevihti zadnji, daljni grom.

Plešoče kretnje, srečni čas soglasja,
ostrine misli, jasne kakor vir,
razteklo se je v mraku dolgočasje,
vsak gib ugasnil v dolg, utrujen mir.

Le eno mi je še zvesto ostalo: –
ne, nisem sam šel to brezciljno pot,
življenje vse se ni rešiti znalo,

z menoj v pogubo pada ves moj rod,
čakanje vdano nas je pokopalo,
Duh, ki oživlja, več ne veje tod.

Avtor tega soneta je Jože Kastelic, klasični filolog in arheolog, ki si je v vihrh sredi druge svetovne vojne znal najti dovolj notranjega miru, da je napisal svoj izvrstni doktorat o antičnih prvinah v opusu Franceta Prešerna, po vojni pa je postal najprej emblematični

ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani in nato legendarni profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti, ki do danes ostaja v govoricah, polnih občudovanj in čudenj.

Objavljen je bil njegov sonet leta 1938 v tretji številki prvega letnika revije *Dejanje – Mesečnik za gospodarstvo, kulturo in politiko*,¹ da bi povzel razpoloženje skupine intelektualcev tedaj mlajše generacije, zbranih okrog revije, intelektualcev različnih provenienc, ki pa so jih vse družili ideja krščanstva, iskanje življenja v svobodi in demokraciji ter – iskanje pojma slovenskega naroda in času primernih idej za njegovo življenje v svobodi. Njihovo razpoloženje je bilo *parterre*, bi lahko rekli ob Kasteličevem sonetu, slovensko življenje se jim je kazalo brez vsake moči – »Brez smisla kakor dež, ki moči kamen, / le smer vem kakor on, nevzdržno k tlom. / Brez sile sem kot ugašajoči plamen / [...] v mraku dolgočasje« –, nad slovenskim življenjem se je pel le še »dolg, utrujen mir«, Bog se je že obrnil stran od takšnega življenja brezciljnih robatih razprtij – »srečni čas soglasja [...] / ugasnil v dolg, utrujen mir« – v neznosnem čakanju – »Duh, ki oživlja, več ne veje tod.« –, a prav vsak je že nosil svoj delež pri svoji pogubi in pogubi svojega naroda – »življenje vse se ni rešiti znalo / [...] z menoj v pogubo pada ves moj rod.«

Le še hujše je lahko, če ne storimo ničesar, so menili. In da bi v brezsmiselnem besnenju časa, kot jim je tekел oziroma se jim je napovedoval, od svojega naroda odvrnili njegovo in svojo sicer gotovo pogubo, so ustanovili revijo. *Dejanje* je intoniral njen urednik Edvard Kocbek s kratkim esejem z naslovom »Slovenski človek«.² V njem, v krstni številki revije *Dejanje*, slovenskemu človeku odčita nesposobnost dejanja, še več, zaradi njegove odtujenosti stvarnemu življenju nesposobnost biti – človek. »Vprašanje človeka je najvažnejši del slovenskega vprašanja,« je tedaj pisal Kocbek. In nadaljeval je.

1 Jože Kastelic, Sonet, *Dejanje – Mesečnik za gospodarstvo, kulturo in politiko*, I/3 (1938) 90.

2 Edvard Kocbek, »Slovenski človek«, *Dejanje*, I/1 (1938) 1–3.

»Ko spregledujemo tragični razpor med slovenskim človekom in življenjem, med njegovim osebnim za-
držanjem in resničnostjo, izražamo v prvi vrsti željo,
da bi Slovenci zaupali v življenje in si ustvarili svetlo
razmerje do njega. Dokler ne bomo z obema nogama
stali zaupljivo na tej zemlji, zakoreninjeni v svoji re-
sničnosti, ne bomo obvladali sil tega sveta. Niti kot
osebe niti kot narod ne pridemo do svojega smisla, če
se z vsemi svojimi tipalkami ne razrastemo široko po
svojem življenjskem prostoru.

[...] Ko se nam ne bo več mudilo iz časnosti,
marveč bomo ostali v njej zaradi pomembnosti tega
življenja, bomo položili temeljni kamen uspešnemu
slovenskemu dejanju. Kadar bo človek v Slovincu
premagal svojo svetobežnost in prerasel bojazen z ju-
naštvom, bodo družabne, kulturne in politične dol-
žnosti postale ponosne pravice neugonoljivih ljudi.
Slovenec mora postati predvsem notranji silak.

Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu
bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zu-
nanja svoboda plačilo notranje svobode. Kadar pa
so suvereni njegovi člani, je slej ko prej suveren tudi
narod sam. In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne
bodo nikdar oslabila ali uničila.«

In ko se je nekaj let kasneje začela druga svetovna vojna, za katero
je verjel, da je »tisti veliki voz, ki so se vanj zavezala vsa večna in
časna vprašanja«, ³ je Kocbek v njej videl poziv in priložnost, da,
»stopi[mo] neustrašeno v areno življenja, kjer se ne odvija le borba
med novim in starim družbenim redom, ampak tudi borba med

3 Edvard Kocbek, »Razumnik pred odločitvijo«, *Dejanje*, IV/2 (1941) 41–47,
tu 41.

duhovnim suženjstvom in duhovno svobodo«. ⁴ In verjel je, da revolucija ne prinese le novega družbenega reda in duhovne svobode, temveč gotovo vzpostavi »človeško veličino«, ⁵ tudi z nasiljem, ki ga blagoslavljata bes in Prav. Bes je tedaj Kocbekova vera in njegov Prav je njegov bog. Nekaj let kasneje, junija 1942, ko sta svetovna in slovenska vojna že na vso silo bobneli in vso grozo besneli za svoj pravkaršnji Prav in v svojem brezčasnem narobe, je v listu z naslovom *Slovenska revolucija – Glasilo slovenskih katoličanov v OF* Edvard Kocbek razglasil, da se prav zdaj iz največje narodove stiske dviga narodovo največje upanje, ki je v tem, da preživi in obenem doseže enakopravnost z drugimi narodi, OF pa da ima za svoj »cilj osvoboditev in združitve vsega slovenskega ozemlja, popolno osamosvojitve slovenskega naroda, njegovo povezovanje z ostalimi narodi ter izročitev oblasti ljudskim silam«. ⁶

Kaj oziroma kdo naj bi ljudske sile bile in kakšna naj bi bila njihova oblast, iz Kocbekovih tedanjih kasnopomladnih premišljevanj ni mogoče razbrati, najkasneje od t. i. Kočevskega zbora odposlancev slovenskega naroda dobro leto kasneje, oktobra 1943, pa je bilo pozornim bralcem znamenj časa lahko že jasno, kdo to niso, namreč slovenski komunisti, vedeli pa so lahko tudi, kakšna je njihova oblast, namreč nezamisljiva. Makso Šnuderl, pravnik, partizan, po vojni rektor ljubljanske univerze in njen *doctor honoris causa* in akademik, ki se je zbora v Kočevju udeležil, ga je v svojem dnevniku opisal, kot lahko povzamemo njegove dnevniške zapiske, kot en tak semanji dan na grobo.

»Zvečer smo se spet odpeljali v Kočevje nazaj na sejo. CK [Centralni komite Komunistične partije]

4 Kocbek, »Razumnik pred odločitvijo«, kot v op. 3, 44.

5 *Slovenska revolucija – Glasilo slovenskih katoličanov v OF*, št. 1, 12. junija 1942. Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, ur. Peter Kovačič Peršin (Ljubljana 1991) 99–109.

6 Kot v op. 5.

je skupaj in vodi vso stvar. Mi smo bolj medvedi, ko nas vodijo po svetu. Vse delo in iniciativo ima KP [Komunistična partija], ki pa tudi ne pusti nikogar zraven. Prav, saj so sposobni in to vsak dan dokazujejo. In vendar se pojavljajo tudi kritične misli o našem zboru. Se vidi, da so komunisti precej režirali, zlasti so bili medklici organizirani s klakerji. Kako so bile izvedene volitve, mi ni znano. Ali so se jih udeležili tudi drugi, ki niso za OF, in koliko je bilo svobode pri postavljanju kandidatov. [Da je bilo kaj svobode, vedel bi.] Vsekakor so volitve z vzklikom premalo demokratske, ker ni varovana tajnost.«⁷

Kočevski zbor je bil, skratka, komunistična šarada demokracije – Šnuderlova parabola o medvedih je v opisih t. i. narodnoosvobodilnega boja pod vodstvom slovenskih komunistov edinstvena –, ki je v svoji dramaturgiji gledališča na zeleni trati imela dvakratni učinek, najprej učinek bolj ali manj glasnega zanosa na eni, partizanski, strani, in obenem učinek bolj tihega kot glasnega strahu na vseh drugih mnogih straneh.

Kocbek je bil na prvi strani, njegova revolucionarna premissljevanja so bila *Betrachtungen eines Unpolitischen*, tj. Premisljevanja nekoga, ki ni za politiko, če si izposodimo naslov premisljevanj Thomasa Manna iz let med prvo svetovno vojno, v katerih se je zavezal – podobno kot kasneje Kocbek, le da ta seveda pri Slovencih – iskanju t. i. nemške posebne poti, »*Deutscher Sonderweg*«, posebne poti v moderni čas, in v njih utemeljeval svoj pogled na nemštvo, *Das Deutschtum*, vobče.⁸ Nihče ga tedaj ni želel ne mogel razumeti, enako kot ne kasneje

7 Cit. Alenka Puhar, »Preobrazba s pomočjo medvedov in učenih govorcev«, *Pragovi nasilja – Dolenjska in Bela krajina 1941–1943*, ur. Pavlina Bobič (Ljubljana 2024) 370–371.

8 Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Berlin 1918).

Kocbeka. *Betrachtungen eines Unpolitischen* so politično najbolj profilirani Mannov spis, ki pa je bil svojemu času ne le politično sojen neprimeren.

Vzporednice med njim in Kocbekom je sicer mogoče potegniti tudi za čas med drugo svetovno vojno. Tudi tedaj sta se oba obračala vsak na svoj narod, Mann v seriji radijskih govorov z naslovom *Deutscher Hörer!*, tj. Nemški poslušalec, Kocbek pa s serijo svojih revolucionarnih *rêveries* v listu *Slovenska revolucija*, ki bi jih lahko vse strnili pod naslov, le na prvi videz paradoksalen, tj. Slovenskim katoličanom v krščanskih časih revolucije.

»Kaj je prvi pogoj pravega revolucionarja sploh? Prvi pogoj pravega revolucionarja je ta, da pretrga s starim redom in svetom odločno in popolnoma, to je na celi črti.

V naravi revolucionarnega nastopa je najprej to, da mora nosilec in izvrševalec revolucije imeti pred očmi kot stalni cilj določen zgodovinski uspeh. Nobena človeška revolucija se ne sme omejiti le na duhovno preobrazbo človeka, če noče biti nezvesta svojemu času in njegovim razvojnim zahtevam. Ni namreč zvestobe človeku brez zvestobe njegovemu času in prostoru. S tem pa je združena druga stran revolucionarnosti: napor po zgodovinskem in družbenem uspehu se morajo vezati s skrbjo po človeškem pričevanju.

Če je kristjan res revolucionar, potem ustvarja skladje med cilji, ki jih človeštvu postavlja zgodovinski razvoj, in med cilji, ki jih človeštvu postavlja krščansko razodetje. Ubranost časnih in večnih ciljev mora kristjanu dati moč, da lahko brez notranjega nemira izvrši silovite spremembe v družbi in da obenem odpre v sebi studence vere, ljubezni in

ustvarjajoče razumnosti, da stori drzen korak dalje v odkrivanju božjega in človeškega duha.

Krščanski revolucionar mora vzeti človeka kot celoto in se postaviti na temelj človekove narave. Slehernega človeka je smatrati za osebno bitje, za tabernakelj Boga, ne le za prvine nekega števila ali za del neke količine.

Revolucionar predstavlja jasno plast človeštva, za njim stoji resnica njegove dobe, podpira ga moralna plat človekova, spoznanje o družbi, ljubezen ponižanih in razžaljenih.

Revoluciji bomo služili le takrat, če bomo najprej pretresli in prečistili sebe. Revolucionarnost ne sme nikomur služiti kot pretveza ali nadomestek njegove človečnosti. Revolucionar mora nasprotno stremeti za tem, da bo njegova revolucionarnost obstala družbena oblika tiste duhovne silovitosti, ki je lastna slehernemu zdravemu in razgibanemu človeku.«

To so odlomki iz Kocbekovega spisa »O kristjanu revolucionarju«, objavljenem v *Slovenski revoluciji* oktobra 1943.⁹ – »Revolucionarnost ne sme nikomur služiti kot pretveza ali nadomestek njegove človečnosti« je misel, ki je bila tedaj vsem vobče in kasneje njemu samemu posebej usodna. Edvard Kocbek ni bil nepolitičen človek, vse drugače, kot so ga tedaj in vsa desetletja njegovega življenja ocenjevali tako na komunistični strani kakor tudi na katoliški strani. Bil je »že fejest fant«, kot ga je presodil Boris Kidrič, in prav zato »objektivno nevaren«, kot so vedeli vsi njegovi ene in druge strani. Edvard Kocbek je bil političen človek *non plus ultra*, kot bo še pokazal slovenski čas, kot bomo slednjič lahko videli.

9 *Slovenska revolucija – Glasilo krščanske skupine v OF*, št. 5, 5. oktober 1943. Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, ur. Kovačič Peršin, kot v op. 5, 448–452.

Revolucionarna rešitev vprašanja človeka bi bila torej, sledeč razmišljanjem Edvarda Kocbeka tako pred vojno kakor tudi med njo, obenem rešitev slovenskega vprašanja, tj. vprašanja o slovenskem času in slovenskem svetu in slovenskem človeku v času in svetu. Bila bi rešitev vprašanja o usodi slovenskega človeka: »Človek oblikuje svojo usodo le takrat,« je ob revoluciji, ki se je napovedovala in ga je tako zelo navduševala, ga obenem težila in strašila, razočarala in slednjič razrvala, pisal Edvard Kocbek, »kadar se izpostavlja in bori.« Ali še drugače, rečeno v kockovski revolucionarni zanesenosti, ki ni brez patosa, šele ko postane človek dejanja, postane človek – zgodovinski človek.¹⁰

A da bi slovenski človek lahko postal zgodovinski človek, bi moral najprej vedeti, kdo je. In moral bi vedeti, kaj je slovenski narod. In prav iskanju odgovora na to vprašanje je bila namenjena vrsta razprav in esejev *Dejanja*, še več, dejavnemu iskanju dejavnega odgovora na to vprašanje je bilo posvečeno vse *Dejanje*. Najjasneje, najbolj artikulirano sta za to stvar zastavila svoji peresi Edvard Kocbek in Bogo Grafenauer. Slednji je bil tedaj še mlad zgodovinar, zaposlen s študijem zgodovine slovenskih kmečkih uporov, ki jim je posvetil svojo doktorsko disertacijo, dokončano med vojno. Disertacija ostaja do danes temeljno delo za študij te problematike. Bogo Grafenauer je bil na vse strani razgledan človek ostrega uma.¹¹ Po vojni je postal profesor za slovensko srednjeveško zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti strašnega spoštovanja, bil je *grand maître* slovenskega povojnega zgodovinopisja, akademik, a preizkušnjo akademskega časa sta prestali le dve njegovi deli, tj. razprava o ustoličevanju koroških vojvod in razprava o pokristjanjevanju Karantancev, vredna ostaja tudi njegova študija o kmečkih uporih. Kot da ga je bil, skoz in skoz Slovence, utišal slovenski čas po vojni.

10 Cf. Kocbek, »Slovenski človek«, kot v op. 2.

11 Cf. Vincenc Rajšp idr. (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996); Peter Štih, Žiga Zwitter (ur.), *O mojstrih in muzi – Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (Ljubljana 2018).

Tudi zanj enako kot za Kocbeka, kot smo videli, in Vitomila Zupana, kot smo tudi videli, je bil to čas nesvobode.

A čas nesvobode mu je bil tudi čas, ko je pisal za *Dejanje* razprave o slovenskem mednarodnem položaju ter nasilju, fašizmu, slovenskem narodu in svobodi. Prav svoboda je, je pisal v šesti številki drugega letnika *Dejanja* leta 1939, tisti »en sam končni cilj političnega življenja«. V tem besedilu z naslovom »Slovenska svoboda« je analiziral razloge slovenske nesvobode in pogoje za slovensko svobodo.¹² Prvi pogoj zanjo je, je menil, slovenska avtonomija, beri slovenska državnost, in drugi pogoj mu je bila slovenska enotnost.

»V tako nevarnih časih, kakor jih preživljamo, [more slovenskemu narodu prinesiti rešitev] samo strnitev vseh narodnih sil in vrednot, ki so v slovenskem narodu. Samo skupna odgovornost, ki bo onemogočila take strastne borbe, kot jih doživljamo, bo omogočila stvarno, resnično plodno delo na vseh straneh, delo, ki se bo oziralo na vse narodne interese in ne le na interese posameznih strank ali celo še ožjih skupin v teh strankah.«¹³

V predavanju z naslovom »Slovensko vprašanje«, ki ga je imel v začetku avgusta istega leta v Bohinju, kjer so se na simpoziju zbrali člani Slovenskega akademskega društva Zarja in medse povabili tedaj najodličnejša imena slovenskega akademskega in literarnega življenja – predavanja so pred številno mlado množico, ki se je posedla v travo, med 7. in 12. avgustom potekala v pravljичno lepi alpski idili pred cerkvico svetega Janeza s pogledom na jezero in vršace –, je pogoja avtonomije in enotnosti dopolnil še z enim pogojem, tj. demokracijo.

12 Bogo Grafenauer, »Slovenska svoboda«, *Dejanje*, II/6 (1939) 217–224.

13 Grafenauer, »Slovenska svoboda«, kot v op. 12, 223.

»Da bo diferencijacija [tj. razlike med Slovenci] sama na sebi ostala, je gotovo. Zavirati jo s kakimi totalitarizmi imam za napačno že zato, ker me zgodovina uči, da so si pridobili Slovenci vse svoje največje pridobitve v znamenju demokracije in njenega življenja. [...] Slovensko vprašanje je danes, ko smo razdeljeni z državnimi mejami, kljub majhnosti našega naroda že po svojem bistvu mednarodno vprašanje. Obsega pa v jedru le dva problema: kako doseči čim večje zunanje zbližanje danes ločenih delov in kako dvigniti notranjo slovensko dozorelost do tiste stopnje, ko se bomo vsi, povsod in proti vsakomur, s ponosom imenovali slovenski narod.«¹⁴

Naj vprašanje o demokraciji, o kateri je govoril Grafenauer, za zdaj še odložimo in se najprej vprašamo, kaj je slovenski narod, kot si ga je zamišljal. Kaj je torej Grafenauerju slovenski narod? Vprašanja tedaj v Bohinju ni pustil neodgovorjenega.

»Mi bi opredelili narod približno takole: Narod je skupina ljudi delno istega pokolenja, navadno istega jezika, vselej pa istega kulturnega kroga, ki je zrasel iz skupnega trpljenja in ustvarjanja v zgodovini in ki daje zavest skupnosti, voljo do skupnega dela in pripravljenost do žrtev za narodno skupnost. Narod ni osnoven element samo v kulturni stavbi človeštva, marveč tudi v političnem in gospodarskem življenju.

[...] Vsak narod se potemtakem izživlja na treh ravninah sodobnega življenja: v kulturi, v

14 Bogo Grafenauer, »Slovensko vprašanje«, *Bohinjski teden – Zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939* (Ljubljana 1940) 103–118, tu 118.

gospodarstvu in v politiki. Na vseh treh ravninah mora predstavljati narod neko sklenjeno enoto.«¹⁵

Bogo Grafenauer si je narod torej, kot vidimo, znal predstavljati, znal si ga je zamišljati – tudi zanj je bil narod zamišljena skupnost, o kakršni je mnogo kasneje pisal Benedict Anderson, čeravno si Grafenauer morda ni bil v polni svesti svojih razlaganj. Narod je, prvič, naša zavest o nas, drugič, narod je naša volja biti mi, in tretjič, narod je naša žrtev za nas. In vse to iz notranje moči tako naroda kakor posameznika naroda. V vsakem narodu, je tedaj še pisal, obstaja samosvoja samonikla notranja moč, ki izhaja iz njegovih preizkušenj in zgodovinskega razvoja, ki narodu odtisne njegov duhovni pečat.

Zgodovinski razvoj slovenskemu narodu ni prizanašal, je razlagal Grafenauer, in pečat, ki mu ga je odtisnila njegova zgodovina, njegova preteklost, je slovenskemu narodu in sicer slovenskemu človeku v veliko breme.

»Slovenski človek je izrazito intelektualistično usmerjen, premalo se zaveda vrednosti svojih narodnih posebnosti, narodni subjektivizem, to je posebno slovensko perspektivo, pri presojanju kulturnih in političnih dogodkov naravnost prezira in zavrača. [...] V duhovnem in gospodarskem pogledu je značilna zanj precejšnja neokretnost, v političnem pa navezanost na osebe, ne na programe, velika nesamostojnost v presojanju položaja in pretiran materialističen čut.«¹⁶

Še več, je pisal v kratkem zapisu v tretji številki prvega letnika *Dejanja* leto poprej, v zapisu z naslovom »Struktura slovenskega vprašanja« – slovenski človek je nesvoboden.

15 Grafenauer, »Slovensko vprašanje«, kot v op. 14, 105.

16 Grafenauer, »Slovensko vprašanje«, kot v op. 14, 111.

»Slovensko vprašanje je v svojem bistvu najprej vprašanje slovenskega človeka, vprašanje njegove zavesti in načina, kako ga sprostiti njegovega nesvobodnega, zgolj zunanostnega razmerja do družbe, kako ublažiti čezmerne ostrine, ki zaradi ideoloških razlik in zaradi napačnega prijema v duhovnih trenjih obvladujejo razmerje med posameznimi ljudmi. Najlažje bi to imenoval potrebo po večjem poudarku človečanske kvalitete pred ideološko, strusko, ali celo skupinsko pripadnostjo v odnosu do naših soljudi. V tem smislu nam je treba psihološke diagnoze slovenskega človeka. Le tako bomo mogli, ko bomo dobro poznali napake, preiti k njihovemu zdravljenju, da bomo mogli ustvariti novega, svobodnega Slovenca, ki bo s svojim življenjem metafizično in sociološko središče narodne usode. Bistvo slovenskega vprašanja je v tem notranjem osvobojenju, vsako življenje, gospodarsko, politično in kulturno, mora biti namreč osebno utemeljeno. In takega polnega dela v slovenskem narodnem občestvu slovenski človek pred duhovno osvoboditvijo ne bo zmogel.«¹⁷

»Bistvo slovenskega vprašanja je v tem notranjem osvobojenju, vsako življenje, gospodarsko, politično in kulturno, mora biti namreč osebno utemeljeno.« – Svoboda človekove osebe je bistvo vsega, tudi vsega slovenskega, tudi slovenskega naroda, tudi slovenskega človeka, Slovenca, lahko povzamemo Grafenauerjevo misel.

Bogo Grafenauer in Edvard Kocbek sta si bila tedaj, kot lahko vidimo, v svojih razmišljanjih povsem uglašena. Spomnimo se Kocbekovega prauvodnika v revijo *Dejanje*, v četrti številki drugega

17 Bogo Grafenauer, »Struktura slovenskega vprašanja«, *Dejanje*, I/3 (1938) 104–105, tu 104.

letnika *Dejanja* pa je Kocbek v svojem uvodniku z naslovom »Narod« narod opredelil podobno kot Grafenauer na petih idejnih pilastrih, tj. oseba, zavest, občutje, volja in – svoboda.

»Bistvo naroda ni v krvnem sorodstvu, niti v jeziku, ampak v zavesti njegovih členov, da pripadajo določeni človeški skupini, njegovemu skupnostnemu občutju in skupnostni volji. V razvoju človeštva so narodi postali neobhodno potrebna sestavina osebnega in socialnega življenja. Resničnost naroda služi človekovi življenski izpolnitvi. Sleherni človek je dolžan izpolnjevati svoje lastno poslanstvo, to se pravi pričevati zvestobo svojim naravnim, zgodovinskim danostim in svojemu osebnemu klicu. Osebnostno poslanstvo se ne more niti zamenjati niti umetno preusmeriti, zasidrano je kot podzavestna danost v človeku in v gotovem času in položaju se dvigne v določeno zavest in voljo. Človek tem bolj izpolnjuje svoje osebno poslanstvo, čim bolj se z življensko močjo prerašča, išče svojega sočloveka ter z njegovo pomočjo dosega skupne življenske cilje. Osebnostno poslanstvo je danes tesno povezano z narodno zavestjo in narodno svobodo. Narod je življenski pogoj, potreben za razvijanje osebnih kvalit, za uresničevanje posameznih človeških smislov. Narodna zavest pomaga spremenjati individue v osebe, univerzalno kulturo v konkretno, ekstenzivnost v intenzivnost. [...]

Če pod pojmom ljudstva razumemo le biološko zgodovinsko danost, potem narod predstavlja zavest in voljo. Takrat je iz našega ljudstva postal narod, ko je Prešeren slovensko danost spremenil v slovensko poslanstvo. Narodno poslanstvo ni samo skupnost vseh osebnih poslanstev, ampak tudi zavestno izpolnjevanje

občestva. Taka občestvena poklicanost pa predpostavlja osveščanje narodovih členov za skupne vrednote in skupne naloge. Narodno poslanstvo je način, ki z njim člani nekega naroda utelesijo sebi skupne človeške vrednote in vršijo skupne zgodovinske naloge. Ker sta zavest in volja jedro narodne resničnosti, ni pravega naroda brez skupnosti, ki to narodno zavest in voljo oživlja. Narod torej ne služi le osebni človekovi izpolnitvi, ampak tudi skupnostnemu reševanju. [...]

Resnična integralna narodna skupnost pa se kaže v pluralizmu. Nikdar in nikjer ne moreta predstavljati vsega naroda napor in skrb le enega nazora, le enega razreda, le ene stranke ali duhovne skupine. [...]

Za zgodovinsko uspešnost naroda potrebno človeško soglasje se torej ne najde med pripadniki ene metafizike, ker prvič v ustvarjanju skupnega blagra nujno odbije vse tiste, ki se z nazorsko dogmatiko ne strinjajo, drugič pa zato ne, ker so vsi pripadniki nekega nazora danes že tudi sami med seboj etično razdeljeni na ljudi, ki si želijo nove duhovne in družbene preosnove, in na ljudi, ki so povezani s predsodki mišljenja, čustvovanja, navad in strahu. Le integralna narodna povezanost da resnično človeško soglasje. Čim različnejše člene zbira narod v svojih življenjskih naporih za skupnim ciljem, tem bolj človeško je napolnjen in tem bolj globoko reši svoj obstoj.«¹⁸

»Če torej hočemo upoštevati pravi človeški smoter v življenju in določiti glavni ustroj pravilnega družbenega reda, se moramo dotakniti človeškega bistva, to je njegove osebe,« pa je stavek, ki ga je Kocbek izrekel na onem Bohinjskem tednu v predavanju z

18 Edvard Kocbek, »Narod«, *Dejanje*, II/4 (1939) 137–138.

naslovom »Oseba – središče novega življenja«. ¹⁹ V svojih izvajanjih je izhajal iz misli sv. Avgušтина, namreč, da je oseba »to, kar je najplemenitejšega in najpopolnejšega v naravi«, a taka, je nadaljeval, ni zaprta vase, temveč je razprta navzgor, k svojemu Stvarniku, in odprta je navzdol, v svoj svet in čas.

Svet in čas tedaj ob koncu tridesetih let 20. stoletja je čas ideologij, fašizma in marksizma, ki imata oba, je trdil Kocbek, »proti-osebno ontologijo«, enaka sta si v svoji strašljivi idejni preozkosti, odsotnosti vsakršne duhovnosti in grobi materialistični redukciji, ne v fašizmu ne v marksizmu »nima človekova oseba nobenega mesta«, »na koncu konca je marksistični optimizem prav taka konstrukcija, kakor fašistični pesimizem«. Pred obojim je svaril Kocbek, oboje vodi v oblastno izničenje človekove osebe, beri človeka – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade,« je dvajset let pozneje jasno govoril slepi Tejrezias v Smoletovi *Antigoni*, kot smo že videli zgoraj –, vodi pa tudi, le na prvi pogled paradoksalno, v človeka slednjič nevredno individualizacijo človeka.

»Individuum je namreč človek, kolikor predstavlja duhovno bitje, to je človeka sredi pogojev svoje družbene usode, medtem kot je oseba človek, kolikor predstavlja duhovno bitje, to je človeka sredi pogojev svoje celotne usode. Ta dva pojma sta današnji dan najaktualnejša, ker predstavljata najvažnejšo napetost med sociološkim in duhovnim pojmovanjem človeka. Sleherni človek je obenem i individuum i oseba. Značilnost fašizma in komunizma ter ostalih totalitarizmov pa je prav ta, da gledajo v človeku le individuum, medtem ko se do osebe ne povzpno ali jo celo zanikajo. V njih si individuum prizna

19 Edvard Kocbek, »Oseba – središče človeškega življenja«, *Bohinjski teden – Zbornik*, kot v op. 14, 13–23.

samopašno vlogo, zato je tak pojem individuua abstrakcija, medtem ko je oseba kot enotni princip človeka resničnost. Oseba je dejanska resničnost, ker je primarna, absolutna in suverena človeška bitnost. Sleherni oseba je neskončno bistvenejša od vseh družbenih abstraktnih resničnosti, bodisi da se imenuje država, rasa ali razred.«²⁰

Ni pa tako tudi, kot sledi iz Kocbekovih razmišljanj, ko gre za narod. Narod je življenjska resničnost, resnična resničnost, narod je življenjski pogoj, je pisal v svojem spisu »Narod« v *Dejanju*, za ureničevanje človekove osebe.

V teh svojih razmišljanjih koncem tridesetih let se je Edvard Kocbek in njegov krog navezoval na t. i. personalizem, obenem filozofsko, teološko in politično misel, kot jo je v svojem *Manifeste au service du personnalisme*, tj. Manifest v službi personalizma, opredelil francoski filozof in teolog Emmanuel Mounier.²¹ Bohinjska ne le Kocbekova razmišljanja so bila vsa v duhu personalistične misli, še pred Bohinjem pa sta bila v *Dejanju* objavljena prevod *Deklaracije o človeških in državljanskih pravicah*²² in pa »predlog, kje in kako naj se demokracija dopolni, da bo odgovarjala človekovemu bistvu, obenem pa zadostovala organizacijskim zahtevam urejene družbe«, bilo je to besedilo iz francoske revije *Esprit et Volontaire*, ki jo je skupaj s Pierre-Aiméjem Touchardom, francoskim pisateljem, urejal Emmanuel Mounier.

Besedilo je imelo naslov »Za novo demokracijo« in je izšlo decembra 1938, njegovo osrednje filozofsko sporočilo, ki je politična zahteva, je naslednje.

20 Kocbek, »Oseba – središče«, ibid., 16, 19.

21 Emmanuel Mounier, *Manifeste au service du personnalisme* (Paris 1936).

22 »Deklaracija o človeških in državljanskih pravicah«, *Dejanje*, II/4 (1939) 156–157.

»Demokracija ni tiranija večine. Demokracija je sicer res vlada večine, toda večine, ki se zaveda splošnega blaga države, predvsem pa pravic manjšine. V nasprotnem primeru je demokracija le prikrit in sramoten fašizem.

Personalistična demokracija ni individualistična in liberalna anarhija, ni pravica do sleherne storitve, kraljestvo nereda in nesposobnosti ali prosto polje za najrazličnejše oligarhije. Naša demokracija ni neopredeljena, marveč služi človekovi osebi. [...]

Vsi mi, ki hočemo z demokracijo rešiti pravi smisel svobode, se moramo najprej boriti s svojo boječnostjo. Nikar se več ne bojmo. Vsi mi moramo izpolniti veliko skupno delo.

Majhni narodi so pripravljeni, da se nam pridružijo v ustvarjanju te nove demokracije.«²³

In vendar le niso bili pripravljeni, tudi slovenski narod na takšno novo demokracijo še ni bil pripravljen. Zgodilo se je, kot vemo, vse drugače: »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« Zgodilo se je tako Edvardu Kocbeku in mnogim, ki so bili tistega poletja 1939 v Bohinju. Kazalo zbornika predavanj *Bohinjski teden – Zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939*, objavljenega leto kasneje, se bere kot katalog padlih v revolucionarni dolgčas in komunistično suženjstvo, o katerih je pisal Vitomil Zupan, in padlih, najprej, v molk. Njihova stava je bila tistega poletja vse drugačna. Takole je pisal Kocbek v svojem spisu »Narod«.

»Poklicanost naroda pomeni neprestano borbo za njegovo duhovno določenost in življenjsko varnost.

23 »Za novo demokracijo«, *Dejanje*, II/4 (1939) 205–207.

Ni ga naroda, ki bi ga tuje sile ne hotele zмести, spraviti proč od njemu lastnega smisla, zavreti v razvoju ali celo uničiti. Narod živi v stalni nevarnosti, da duhovno popusti, življenjsko oslabi in zgodovinsko preneha vplivati. Proti vsaki taki nevarnosti želi edino sredstvo v resnično integralni skupnosti. Resnična integralna narodna skupnost pa se kaže v pluralizmu. Nikdar in nikjer ne moreta predstavljati vsega naroda napor in skrb le enega nazora, le enega razreda, le ene stranke ali duhovne skupine. [...] Za zgodovinsko uspešnost naroda potrebno človeško soglasje se torej ne najde med pripadniki ene metafizike, ker prvič v ustvarjanju skupnega blagra nujno odbije vse tiste, ki se z nazorsko dogmatiko ne strinjajo, drugič pa zato ne, ker so vsi pripadniki nekega nazora danes že tudi sami med seboj etično razdeljeni na ljudi, ki si želijo nove duhovne in družbene preosnove, in na ljudi, ki so povezani s predsodki mišljenja, čustovanja, navad in strahu. Le integralna narodna povezanost da resnično človeško soglasje. Čim različnejše člene zbira narod v svojih življenjskih naporih za skupnim ciljem, tem bolj človeško je napolnjen in tem bolj gotovo reši svoj obstoj. «²⁴

Dejanju je sledil molk – zadnja številka revije *Dejanje* je izšla marca 1941 –,²⁵ molk, dolg skoraj pol stoletja. In molk je sledil tednu

24 Kot v op. 18.

25 Zadnja številka revije *Dejanje* se je končala s *finta fortuna*, namreč z recenzijo knjige *Ljenin, Trocki, Staljin* hrvaškega etnologa in sociologa Mirka Kus-Nikolajeva, ki je izšla istega leta, tj. 1941, v Zagrebu. Knjiga je trojni portret vodij »ruske revolucije«, ki so napisani, kot je pisal recenzent, z namenom, da pokažejo na eni strani na njihovo izvirnost in na drugi strani na različnosti med njimi.

Ad Lenin: »Lenin je najizrazitejši dogmatik zgodovinske dialektike, ki ve, da s takim postopkom kljub Marxu lahko pospeši razvoj Rusije iz polfevdalne dobe v socialistično. Čim prej in za vsako ceno je hotel izvesti revolucijo.

v Bohinju. Bohinjski teden je bil najprej labodji spev slovenskega personalističnega nacionalnega diskurza, dvignil se bo, feniks, spet desetletja kasneje, kot bomo slednjič še lahko videli. A najprej je bil Bohinjski teden dejanje, polno vere in upanja.

Oboje je moralo biti tedaj kar največje, še leto prej je oboje moralo biti kar najmanjše. »Poziv vsem Slovencem«, objavljen v reviji *Dejanje* spomladi 1938, se namreč dviga iz obupanega spoznanja, da je največja ogroženost Slovencev v njihovi razklanosti, v njihovem, kot stoji v *Pozivu*, »egoističnem izrabljanju narodnega načela«, v njihovih druga drugi odtujenih »osebno-nazorskih in strankarskih resnicah«, v popačeni resničnosti, v kateri živijo zoper sebe in svoj narod, še več, zoper človečnost. Zato kliče *Poziv* k vse drugačni usodi.

»V življenju slovenskega naroda smo prišli do trenutka, ko se razna njegova vprašanja združujejo v eno samo ogroženost. Načelo nasilja, ki se v današnjem času tako učinkovito uveljavlja med majhnimi narodi, ne slabi le njihove moralne narodne zavesti,

Temu cilju mu je služilo vse, zato mu končno ni bilo važno, ali je resnica le ideološki obrazec ali objektivna stvarnost, zanj je bilo važno le dejstvo, da ne sme dopustiti nobene slabitve temeljnega načela o revoluciji. Lenin, veliki rušilec meščanstva, je bil zgodovinsko utelešena Heglova antiteza, ki ji bo šele mnogo pozneje sledila sinteza.«

Ad Trocki: »Pretirana brezkompromisnost, burno življenje in duhovna nervoja so ustvarili iz njega ekstremnega človeka, ki je razvil premočno samozavest, kajti bil je strasten individualist v kolektivnem gibanju. Poleg tega je stal na stališču, da mora komunizem izvršiti najprej ciklus evropskih revolucij na temelju industrijskega proletariata in se šele potem dati na oblikovanje ruskega imperija.«

Ad Stalin: »Temu stališču [tj. stališču Trockega] je najsilneje in najuporneje nasprotoval najmirnejši in najbolj brezosebni vodja, Stalin, ker je bil mnenja, da more le gospodarsko močna in odporna zemlja postati jedro novega socialnega reda na svetu. Zato se je polastil strankarskega aparata ter začel načrtno prestvarjanje ogromnega imperija. S tem korakom se je poslovil od revolucionarnega dela in duševnosti in uničil vso generacijo starih permanentnih revolucionarjev, ker so se mu zdeli škodljivi. ZSSR je združil pod močno roko maloštevilne stranke, vlil mladini nevarno vzvišeno zavest in ustvaril v komunistih izrazito pozitivno mišljenje o samem sebi ter s tem zajezdil tigra, kakor končuje Kus-Nikolajev.« – *Dejanje*, IV/3 (1941) 121.

ampak smrtno ogroža ves njihov narodni organizem. Grozi jim s popolnim izničenjem, s telesno smrtjo in duhovnim propadom. [...]

Egoističnemu izrabljanju narodnega načela, ki naj v narodnih občestvih reši celotne človeške probleme sploh, morajo majhni narodi zoperstaviti svojo polno in nepopačeno resničnost, da z njo najučinkovitejše vzdržijo svojo človečnost. [...]

Zato pozivamo vse Slovence, pristaše vseh nazorskih skupin in smeri, da osebno-nazorsko in strankarsko resnico pravilno podredijo skupni narodni usodi, da na ta način najbolje zavarujejo prvo in okrepijo drugo ter s tem ravnotežjem ustvarijo glavni pogoj za skupno reševanje slovenskega narodnega življenja.

V tem smislu pozivamo Slovence k narodni skupnosti, da se v vseh javnih odločitvah postavljajo bolj v območje tistega, kar nas druži, kakor onega, kar nas razdvaja, in da s pluralističnim delovanjem razživljajo ostala torišča narodnega življenja. Ne pozivamo k slogaštvu, ki niža duhovne napetosti in plitvi osebno usmerjeno delo, ampak k takemu načinu slovenskega sobivanja, ki z njim dajemo prednost določnim in nujnim življskim zahtevam pred neobveznimi in idejno-organizacijskimi. Naša iskrena želja je, da bi ta poziv, porojen iz mladega rodu in v usodnem času, razumeli predvsem tisti Slovenci, ki odločajo v današnjem gospodarskem, političnem in kulturnem življenju.«²⁶

Razprave v Bohinju so bile, skratka, zanesene in vznesene, polne zavzetosti, vere, upa in poguma, bodrilne so bile, klicale so k

26 »Poziv vsem Slovincem!«, *Dejanje*, I/4 (1938) 113–114.

osvobojajočemu, odrešilnemu dejanju. A obenem se je nad njimi tudi že razprostirala gosta in težka koprena strahu vsled časa, kakršen je tedaj bil, in ob slutnji časa, kakršen se je že napovedoval.

Labodjespevnost Bohinjskega tedna se je vnaprej kazala najpozornejšim, najbolj občutenim, najbolj liričnim opazovalcem in premišljevalcem znamenj tistega časa, Otonu Župančiču denimo, ki je v zbornik razprav tistega tedna v Bohinju v avgustu prispeval posvetilne verze na prvi strani.

Obsojeni na molk v posvetu narodov
oddaleč gledamo, ko svet gradijo nov,
v svobode sveto pesem dano ni
upletati nam svojih melodij ...

Beseda je izšla, izšla med nami res!
Slovenska misel, vzpluj, vrzi se do nebes!
Razpni se! Po razponu tvojih kril
bo meril narod čilost svojih sil,
In – morda – treh najmlajši brat
pojde za vse usod iskat.

Posvetilni verzi Otona Župančiča Bohinjskemu tednu so vzeti iz njegove pesmi z naslovom *Naša beseda*, objavljeni v pesniški zbirki *V zarje Vidove* leta 1920.²⁷ Pesem je svojevrstni obupano-pretresljiv notranji monolog slovenskega naroda v trinajstih pretresljivo-obupnih šestvrstičnih vzklikih v slovenski besedi, jasno, k slovenski besedi ali, natančneje, čeravno to ni beseda vélikega pesnika, k Slovenski Besedi.

Pesnik je imel, kot razlaga Dušan Pirjevec, pri pisanju pesmi v mislih moža, ki je bil »kot zrno klen in zdrav«, namreč Janeza

27 Oton Župančič, *V zarje Vidove* (Ljubljana 1920) 62–66. – Cf. Oton Župančič, *Zbrano delo*, Tretja knjiga, ur. Josip Vidmar, Dušan Pirjevec, besedilo pripravil in opombe napisal Dušan Pirjevec (Ljubljana 1959) 51–53, 364–366.

Evangelista Kreka. Prvič je pesem zazvenela na odprtju Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani koncem septembra 1918. Inkarnat slovenske besede, ki je tedaj dobivala svoj gledališki oder, je bil pesniku v pesmi duhovnik socialist. V slovenski besedi se torej srečujeta obče, univerzalno, ki je vera, in sočutje, ki je, če naj je vredno svojega imena, dejavno, srečujeta se Božje in človeško, ne le človeška, tudi Božja je – »naša beseda«. In beseda je zakon, poroštvo, obljuba. Časopis *Slovenski narod* je o prvem deklamiranju pesmi poročal takole: »Razprostrlo se je nekaj po gledališču kakor slovesno posvetilo nove hiše, ko so zvenele pesniške besede po njem kakor poroštvo, da se slovenski umetnosti v gledališkem hramu odpira pogled v daljno bodočnost, ustanovljeno na trdnem temelju, zgrajeno s požrtvovalno zavednostjo našega naroda slovenskega – samemu sebi.«

Naj navedemo nekaj odlomkov pesmi.

Opolnoči nihče ni vedel kam ne kod ... / Vse misli so
glavo vtaknile pod perot, / obmolknil pevec, prerok
je zaspal, / narod se nemirnim sencam je vdal, / dolgo
strmel je vanje tih / in sam je obnemel ob njih. –

Alfa in Omega! Beseda! Bajna moč, ki stari kaos
si ločila v dan in noč, / skrivnostno tvorno izrekana
vsevdilj / vzdržuješ svet in smer in zadnji cilj / in s tri-
krat večnim božjim Da / nenehoma budiš iz sna! [...]

Obsojeni na molk v posvetu narodov / oddaleč
gledamo, ko svet gradijo nov, / v svobode sveto pe-
sem dano ni / upletati nam svojih melodij ... / Vej,
vrli véjavec, vihar, / razvej nas – pleve – kaj mi mar!
– – – [...]

Zdaj bral je v sebi: V nas zapisano je Luč! / In
rekel je: I nam je dan v bodočnost ključ: / mi smo
hranili v duši neskajen / pravice in svobode zlati sen;
/ nam samim skrit, svetu zastrt / sijaj je v burnih ča-
sov srd. [...]

In narod, ki že sam je bil izgrešil sled / pradavnih, divnih sanj, ki jih je sanjal ded, / ko vzrl je poveljčani obraz, / pred možem tem spoznal je: To sem jaz! / V zrcalu vernem, v možu tem / kar bil, kar bom, vse vidim, vem. –

O zarje Vidove! O mladi, sveti svit, po morjih, jezerih, po srebru rek razlit! / V sleherno kapljico, v rosa nebroy / zajet do iskrice nebeški soy! / Luč iztegnila je roko / in sence brez zavetja mro.

Beseda je izšla, izšla med nami res! / Slovenska misel, vzpluj, vrzi se do nebes! / Razpni se! Po razponu tvojih kril bo meril narod čilost svojih sil, / in – morda – treh najmlajši brat / pojde za vse usod iskat.

Več ne zaidi nam! Sedaj in vekomaj, / beseda, v molka noč zabresti nam ne daj! / Zanos in obup, radost in bol / obsevaj z žarki svojih avreol, / da vsak naš sen bo v tebi zlat, / vsak duh bo nosil tvoj pečat.

»Beseda je izšla, izšla med nami res! / Slovenska misel, vzpluj, vrzi se do nebes! / Razpni se! Po razponu tvojih kril bo meril narod čilost svojih sil, / in – morda – treh najmlajši brat / pojde za vse usod iskat.« – Misel, beseda in narod, tj. slovenska misel, slovenska beseda in slovenski narod, to so, sledeč politični *poiesis* Otona Župančiča iz leta 1939, trije sorojenci slovenstva, narod je njih »treh najmlajši brat«, na njem je, da gre iskat njih vseh treh usodo, usodo slovenske misli in besede in s tem svojo usodo. In morda – in le morda –, kot Župančičevo tiho nespregledljivo zadržanje, kot da brez upa glasno kliče, jo tudi čisto zares gre iskat.

Da bo slovenski narod – ali bolje, natančneje, slovenski narod, kot se nam skozi naša dosedanja razmišljanja že lahko razkrija – že dobro leto kasneje kar najbolj grobo izzvan v svoji usodi oziroma njenem iskanju tako slabe sreče na tako mnogotere in vse na tako mnogotere grozovite načine, tega si Oton Župančič,

ki v Bohinj sicer ni prišel, ne udeleženci bohinjskih predavanj in razprav menda niso mogli zamišljati niti v svojih kar najbolj črnih mislih, kljub črnim – in rdečim – slutnjam, iz katerih so se njihova premišljevanja rojevala, in kljub črnim – in rdečim – obetom, ki so se jim tudi napovedovala. Župančiču je v tistih najbolj črnih – in rdečih – letih iskanja narodove usode zmanjkovalo besed, kot smo videli, prisiljen je bil, je menil, izgovarjati besede, ki niso več vredne pesnika, beri človeka, osebe.

»In – morda –,« in zbogom. Svoj teden v Bohinju so udeleženci pričeli v cerkvici sv. Janeza s petjem, ki je bila molitev. Svoj teden so pričeli s pesmijo molitvijo, velikonočno himno, gregorjanskim koralom *Veni Creator Spiritus*, tj. Pridi, Sveti Duh:

*Veni Creator Spiritus,
Mentes tuorum visita,
Imple superna gratia,
Quae tu creasti pectora.*

Pridi, Sveti Duh,
obišči misli nas, ki smo Tvoji.
Napolni s Svojo milostjo,
kar si nam v prsih ustvaril.

»In – morda –,« in zbogom.

IV.

Povsod Boga, ljubljena Mati, mi hočemo povsod Boga!
Naj vlada Bog, Kralj naš in Oče, Gospod je zemlje in neba!
Svoj blagoslov, Marija, pošlji iz rajske dalj!
Povsod Boga, On je naš Oče, povsod Boga, On je naš Kralj!

Povsod Boga, naši mladini, naj sveta vera jo blaži!
Naj daje moč mladim naporom, za vzore svete jo vzgoji!
Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga, našim družinam, naj zakon Božji v njih živi,
v njih se vrsti z delom molitev in srcem radost Bog deli!
Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga zemlji slovenski, njegova je za večni čas!
Naj vodi Bog Jug naš slovanski, nebes Gospa, podpiraj nas!
Svoj blagoslov, Marija, [...]

Povsod Boga! Cerkev naj sveta v svobodi narode uči,
naj nosi luč Božje ljubezni, da bomo v njej edini vsi!
Svoj blagoslov, Marija, [...]

Ko je 7. avgusta 1939, bil je to ponedeljek, zazvenela himna na čast Svetemu Duhu *Veni Creator Spiritus*, tj. Pridi, Sveti Duh, in se je z njo pričel Bohinjski teden, se je po slovenskih deželah še razlegal odmev neke druge, prav tako vse pobožne himne, ki pa je bila v priprošnjo Materi Božji, marijanska himna je bila in je terjala – povsod Boga. Bila je to himna Kongresa Kristusa Kralja, ki se je končal dober teden dni prej, 30. julija 1939.¹ Bila je to nedelja in kongres se je končal z veličastno pontifikalno mašo na bežigranskem stadionu, ki jo je v prisotnosti mnogih cerkvenih in svetnih dostojanstvenikov, več stotnih klerikov in zborovskih pevcev in večkrat desettisočglave množice daroval papeški legat na kongresu, kardinal Avgust Hlond, primas Poljske. *Apropos*, stadion, ki je eden izmed ikoničnih arhitekturnih spomenikov slovenskega prostora, je že leta 1925 zasnoval arhitekt Jože Plečnik za katoliško telovadno društvo Orel, a je gradnja potekala le počasi in je bila celo ustavljena, ikonično tribuno ali, bolje, *tempietto* je stadion dobil šele 1935. za prav tako liturgične katoliške potrebe, ki nas bodo tudi še zaposlovale. A čeravno je bila maša, s katero se je Kongres Kristusa Kralja sklenil, kar najveličastnejša, je bila šele drugi vrhunec kongresnega dogajanja. Vredni vonj po blagoslovljenem kadilu, ki se je bil tedaj dvigal s *tempietto* stadiona, naj je do konca časov segal tudi vse tja v Bohinj. A ni.

V dneh med 25. in 30. julijem 1939 je Ljubljana torej gostila VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja – *VI. Congressus Internationalis Christi Regis* –, ki je bil, kot je v zborniku kongresnih dokumentov, ki je izšel leto kasneje, zapisal tedanji predsednik stalnega odbora kongresov Kristusa Kralja, ljubljanski škof Gregorij Rožman, »kakor svetel žarek v težkem času, ki je napovedal človeštvu nove vojske, uničevanje in smrt. Pomen te odlične mednarodne prireditve za vse katoliške narode in posebej za nas

1 Ivan Martelanc, Josip Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis – VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja, Ljubljana, 25.–30. VII. 1939* (Ljubljana 1940).

Slovence bomo mogli jasno spoznati šele v prihodnosti.«² Kako strašno se bodo že nekaj let kasneje preobrnile njegove besede, škof tedaj seveda ni mogel slutiti, jasno pa mu je gotovo moralo biti, da so njegove besede besede iz velikega strahu ogroženosti, da jih ni bilo mogoče nič drugače razumeti, in želeli si je moral, gotovo, da bi bile besede izraz in odraz njegove velike in neomajne vere in zaupanja v Boga.

Ljubljanskega Kongresa Kristusa Kralja so se torej udeležili jugoslovanski škofje in številni zastopniki škofov in redovnih generalov širom iz Evrope, svojega legata je poslal papež Pij XII., že omenjenega kardinala Avgusta Hlonda, nadškofa gniezensko-poznanjskega in primasa Poljske, sprejet je bil s častmi, ki so šle princu Cerkve, in v navdušenju množic, zbranih na slovenskih kolodvorih na njegovi poti v Ljubljano ter nato na ljubljanskih ulicah in slednjič na Plečnikovem stadionu. Na zaključno slovesnost kongresa, tudi že omenjeno nadvse veličastno pontifikalno mašo, je prišel beneški patriarh, diskalceat Adeodato Giovanni Piazza, in prišel je ban Dravske banovine Marko Natlačen skupaj s slovensko politično elito. Zborovskih pevcev je bilo šeststo, vodil jih je stolni dekan Franc Kimovec, duhovnikov in sicer kleriškega stanu je bilo kot da brez števila, vernikov osemdeset tisoč. Kongres je bil ves v znamenju molitev, procesij in sicer bogoslužnih slavij, vsa so bila pospremljena z razkošno himnično glasbeno oziroma zborovsko spremljavo, a glavnina dogajanja so bila t. i. študijska zborovanja, ki so v različnih jezikih potekala vsako dopoldne in popoldne v veliki dvorani Hotela Union in so jih določale njihove krovne teme: *Ver-ski prerod, Nravni prerod, Svet za Kristusa!*.

Študijskim zborovanjem je predsedoval Leonid Pitamic, briljanten pravnik svetovnega slovesa, profesor za ustavno pravo in teorijo države na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, akademik, nekdanji jugoslovanski ambasador v Washingtonu. Iz študijskih

2 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 7.

zborovanj so ob koncu kongresa izšli *Proglas mednarodnih kongresov Kristusa Kralja* ter *Resolucije VI. mednarodnega Kongresa Kristusa Kralja* in *Resolucije slovenskega zborovanja*. *Proglas* se začne takole.³

1. Izpovedujemo vpričo vsega sveta svojo vero v edinega Boga, Stvarnika nebes in zemlje, gospodarja, ki mu je in ostane podložna vsaka stvar, vsak posameznik in tudi vsa človeška družba; ta Bog je večni sodnik, ki mu morajo vsi dajati odgovor in večna usoda slehernega človeka zavisi od njegove sodbe.

2. Slovesno protestiramo vpričo vsega sveta proti predrznemu gibanju brezbožnikov, ki se širi po vseh deželah, včasih celo s pomočjo javne oblasti. V sveti jezi dvigamo glas proti nezaslišanemu in nečloveškemu barbarstvu, ki je v marsikaterih krajih zasušnilo vest, zatrlo vero v Boga, pregnalo, mučilo in često zares umorilo zveste vernike.

Resolucije se začno takole.⁴

1. Kongres Kristusa Kralja opozarja svet na duhovno krizo, izvirajočo iz vedno večjega razkristjanjenja, in na njene usodne posledice v vsem življenju današnjega človeka. Da se ta kriza ozdravi, zahteva kongres, naj se človeška družba zopet pokristjani in prešine s Kristusovim duhom.

3 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 188.

4 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 190.

In *Resolucije slovenskega zborovanja* se prično takole.⁵

I. / Slovensko ljudstvo, zbrano po svojih zastopnikih na Kongresu Kristusa Kralja, spoznava, priznava in izjavlja, da brez vere v Boga življenje nima namena in pomena; človeška družba pa brez vere – kakor sedanjí čas glasno priča – drvi v propast.

Slovensko ljudstvo zato priznava vero v Boga in njegovega Sina Jezusa Kristusa, ga priznava za svojega Kralja in mu obljublja in zagotavlja, da mu hoče zvesto služiti, neomajno verovati v njegov nauk in živeti po njegovih zapovedih. Čim bolj svet odpada od Kristusa, tem bolj se ga hočemo mi držati in oklepati!

II. / KKK [tj. Kongres Kristusa Kralja] naglaša, da se kristjani, zlasti dandanes, ne smemo zadovoljiti s površnim, polovičarskim krščanstvom; da moramo biti celi kristjani – po duhu evangelija – v besedi in dejanju; da moramo torej krščanstvo v sebi poglobiti, mu z življenjem čast delati; na zunaj pa pogumno izpovedovati.

III. / Katoliško ljudstvo se hoče vedno in povsod boriti za pravice Kristusa Kralja in njegove Cerkve, jih pogumno braniti, odločno nastopiti zoper vsak pojav brezverstva in zahtevati, da se načela vere in krščanske nravnosti spoštujejo in priznavajo povsod: v zasebnem življenju, v družini, v šoli, v delavnici, v tovarni, v pisarni, v gospodarskem in v vsem kulturnem življenju.

5 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 205.

IV. / Ker hoče Bog, da se vsi ljudje zveličajo, zato opominja KKK vsakega slovenskega katoličana, naj se potruzi, da ne bo le sam ves Kristusov, ampak, da bo skušal kakor apostol v svojem okolju vsako Kristusu odtujeno dušo z besedo in zgledom, s krotkostjo in ljubeznijo pridobiti za Kristusa Kralja.

V slednjih, imenujmo jih slovenske resolucije, preambuli v štirih točkah sledi deset programskih točk, posvečenim po mnenju kongresistov ključnim vidikom krščanskega življenja na Slovenskem, tj. družina – »Družina je korenina človeškega rodu. Da bo človeški rod zdrav, mora biti zdrava korenina.« –, šola – »Vsak otrok je božja last in odkupljen s krvjo Kristusovo. Njegov namen je onstranski, večna sreča v Bogu.« –, društveno življenje, bogoslužje in bogokletstvo, nedeljsko delo in »javna nenravnost«, alkoholizem – »Rana, zaradi katere naš slovenski narod že dolgo trpi, je alkoholizem, nezmerno pijančevanje. Škoduje posameznikom, razdira družine in ves narod v vsakem pogledu.« – ter problemi sovraštva in ljubezni in slednjič socialne pravičnosti. Vse pa povezujeta ali, bolje, prevevata dve gesli: geslo ljubezni – »Duh in jedro krščanstva je – ljubezen. [...] V krščanski družbi ne sme biti nikogar, ki bi nezadolženo trpel pomanjkanje. Ljubezen bodi naše krščansko znamenje.« –,⁶ in himnično geslo *Povsod Boga*.

Povsod Boga je bila himna kongresa, spet in spet je v zanesenosti njenih pevcev donela na kongresnih bogoslužjih, predavanjih in siceršnjih priložnostih. Besedilo ima svoje izvore v himni *Nous voulons Dieu!*, tj. Mi hočemo Boga, francoskega katoliškega duhovnika François-Xavierja Moreauja iz osemdesetih let 19. stoletja, ki sta jo za slovenske glasove in slovenska srca priredila duhovnika in

6 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 209.

skladatelja Franc Kimovec in Stanko Premrl.⁷ Enako izvirniku ima tudi *Povsod Boga* dve himnični legi, in sicer lego himnične pobožne zanesenosti in lego himnične pobožne koračnice: tako *Nous voulons Dieu!*, kakor *Povsod Boga* sta nastali iz globoke marijanske pobožnosti v svetu katoliškega krščanstva na eni strani in odločnosti za boj proti svetu brez krščanstva na drugi strani.

Himna je obenem povzetek in leitmotiv kongresa. Kongres je tekel znotraj idejnih ali, natančneje, dogmatskih koordinat, ki si jih je Katoliška cerkev postavila na prvem vatikanskem koncilu, ki je zasedal v letih 1869 in 1870 in je Cerkvi določil njeno držo v postfrancoskorevolucionarnem in postrazsvetljenskem svetu, skratka v svetu moderne. V tem svetu je Katoliška cerkev sprva zavzela izrazito defenzivno držo in se od sveta domala povsem odmaknila: Prvi vatikanski koncil naj je Cerkvi zagotovil, kot je koncil ocenil nemški cerkveni zgodovinar jezuit Klaus Schwarz, »stabilnost v času, ki jo danes sociologi imenujejo ‘omejena’ ali ‘segmentirana’ moderna in ki traja čez drugo polovico 20. stoletja: potem ko je [predmoderna] *Societas christiana* prenehala obstajati, je katolicizmu uspelo ob uporabi modernih sredstev zgraditi svojo lastno posebno družbo [*Sondergesellschaft*], ki je bila dovolj močno notranje kohezivna in je imela svoj lastni sistem vrednot in norm.«⁸ Z dogmatično konstitucijo *Dei Filius*, tj. Božji sin, ki jo je koncil sprejel soglasno in jo je nato potrdil papež Pij IX., je Cerkev na eni strani ostala zavezana tominski misli o sozvočju vere in razuma, na drugi strani pa je obsodila, kar je imela za zmote racionalizma, liberalizma in materializma.⁹ In z dogmatično konstitucijo *Pastor aeternus*, tj. Večni pastir, je razglasila dogmo o papeški nezmotljivosti v verskih

7 Gl. npr. Peter Grum, »Glasbena podoba evharističnega kongresa v Ljubljani 1935 – Med liturgično prenovi in zunanjim učinkom«, *Glasba kot sredstvo in predmet v procesih sakralizacije profanega in profanacije sakralnega*, ur. Aleš Nagode, *Muzikološki zbornik*, L/2 (2014) 199–212.

8 Klaus Schwarz, Vatikanum I, *Theologische Realenzyklopädie*, ur. Gerhard Müller, Bd. XXXIV (Berlin, New York 2002) 532–541, tu 540.

9 Schwarz, Vatikanum I, kot v op. 8, 538–539.

in moralnih stvarih.¹⁰ Svetu se je Cerkev spet na sebi zvest lastni način odprla s papeškimi enciklikami *Rerum novarum*, tj. Nove oziroma, bolje, revolucionarne stvari, Leona XIII. iz leta 1891 ter *Quadragesimo anno*, tj. Po štiridesetih letih, in *Divini Redemptoris*, tj. Božji Odrešenik, Pija XI. iz let 1931 oziroma 1937, v katerih je pokazala veliko pozornost za probleme krutega kapitalističnega sveta in veliko občutljivost za tiste, ki so v takšnem svetu njegova največja žrtev, tj. delavce, obenem pa je ostro obsodila marksistične oziroma komunistične rešitve teh problemov, bile so pač brez Boga.¹¹ A vse te papeške enciklike, poslone v svet, niso v ničemer spremenile temeljnega sporočila oziroma naročila prvega vaticanuma svetu: Stran od brezbožnega sveta, »Mi hočemo povsod Boga!«

Do črke zvesto vztrajanje slovenske Katoliške cerkve pri dogmah in koncilskih sklepih Cerkve bo, kot bo preveč kruto pokazal čas, prvi v vse preveliko preizkušnjo in drugi slednjič v vse preveliko zadrego. Konec dvajsetih in skozi trideseta leta je bo na Slovenskem prva nosilka koncilskih idej Katoliška akcija, združenje katoliških laikov. Katoliško akcijo je sicer 1922. z okrožnico *Ubi arcano Dei consilio*, tj. Po skrivnostnem Božjem načrtu, ustanovil papež Pij XI., konec dvajsetih let sta jo v svojih škofijah organizirala ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič in lavantinski škof Andrej Karlin.¹² Predstraža sklepov koncila so bili tudi študentje, zbrani okrog glasila *Straža v viharju*, in so se zato imenovali Stražarji. Njihov idejni in duhovni vodja je bil Lambert Ehrlich, teolog in antropolog, profesor na ljubljanski teološki fakulteti, med slovenskih klerom najbolj jasno profilirani politični, državotvorni mislec, komunizem je imel za zlo v svetu,

10 Prav tam.

11 Gl. npr. Roger Aubert, Leo XIII., *Theologische Realenzyklopädie*, ur. Gerhard Müller, Bd. XX (Berlin, New York 1990), 748–753; Gottfried Maron, Pius XI., *Theologische Realenzyklopädie*, ur. Gerhard Müller, Bd. XXVI (Berlin, New York 1996), 674–677.

12 Gl. npr. Matija Slavič, *Katoliška akcija* (Ljubljana 1929).

enako vsa druga brezboštva svojega časa.¹³ In *Križ na gori* je bila revija, okrog katere so se že sredi dvajsetih let zbirali katoliški študentje, zato so se imenovali Križarji. Katoliška akcija, Stražarji in Križarji so bili torej na Slovenskem nosilci sklepov prvega vatikanuma, poleg klera seveda, obenem pa tudi slovenskega katoliškega nacionalnega diskurza, ki se mu skoraj posvetimo. Razlike med njimi, ki so sčasoma postajale čedalje večje, so bile v njihovem bolj radikalnem ali še bolj radikalnem odnosu do sveta brez Boga, in v bolj in še bolj zaneseni zavezanosti geslu – *Povsod Boga!*

Na svojstven način križarska je himna *Povsod Boga*, tega ni mogoče spregledati: *Deus vult!*, Bog hoče!, *Dieu le veut!* – *Nous voulons Dieu!*, Mi hočemo Boga!, *Povsod Boga!* A prehitro bi potegnili površno in zato napačno vzporednico, če bi v tem ljubljanskem kongresnem križarstvu – naj diskurzivni ténor kongresa poimenujemo prav s tem imenom, tj. ljubljansko kongresno križarstvo – preveč preprosto videli nekakšno repliko križarskih vojn. Takšna vzporednica bi bila napačna. Ljubljansko kongresno križarstvo je bilo vse v znamenju križa, tj. krščanske ljubezni, *caritas*. Takole je, kot poroča evangelist Janez, Jezus odgovoril farizeju Nikodemu, učenjaku, ki nikakor ni mogel razumeti ne Jezusovih čudežev ne njegovega nauka: »Ti si učitelj v Izraelu, pa tega ne veš? Bog je namreč svet tako vzljubil, da je dal svojega edinorojenega Sina, da bi se nihče, kdor vanj veruje, ne pogubil, ampak bi imel večno življenje. Bog namreč svojega Sina ni poslal na svet, da bi svet sodil, ampak da bi se svet po njem rešil. Kdor vanj veruje, se mu ne sodi, kdor pa ne veruje, je že sojen, ker ne veruje v ime edinorojenega Božjega Sina. Sodba pa je v tem, da je prišla luč na svet in so ljudje bolj ljubili temo kakor luč, kajti njihova dela so hudobna. Kdor namreč dela hudo, sovraži luč in ne pride k luči, da se ne bi pokazala njegova dela. Kdor pa se ravna po resnici, pride k luči, tako da se razkrije, da so njegova dela narejena v Bogu.« (Jn 10, 17–21.) In v

13 Gl. npr. Janez Juhant, *Lambert Ehrlich, prerok slovenskega naroda* (Ljubljana 2022).

svojem prvem pismu, v poglavju, v katerem vabi k hoji k Luči, pravi evangelist Janez takole: »Poglejte, kakšno ljubezen nam je izkazal Oče, da bi se imenovali Božji otroci, in to tudi smo. Zaradi tega nas svet ne pozna, ker njega ni spoznal.« (1 Jn 2,1.)

Takšne skoz in skoz kristološke misli so zaznamovale Kongres Kristusa Kralja. Leonid Pitamic je v svojem uvodnem slavnostnem nagovoru takole razložil namen kongresa.

»[D]voje socialnih načel [je], med katerima že dolgo časa, predvsem in posebno pa v naši dobi, gre borba za prvenstvo. Ti dve načeli sta individualizem in kolektivizem.

Ni ga bolj jasnega in določenega individualizma, kakor je tisti, ki vsaki duši posebej daje in priznava večnostno vrednost. Ni ga pa tudi v nadnaravnem duhovnem območju kolektivizma, ki bi bil bolj močan po globini in bolj obsežen v svoji splošnosti, kot je življenje krščanskega občestva pod postavbo ljubezni in pravičnosti.

Kaj je torej bistvo tega nauka? Njegovo bistvo je ljubezen, kot jo je učil Kristus. Ta ljubezen namreč napravi s pomočjo božje milosti čudež, da človek, ki se je žrtvoval skupnosti, to je delovanju za bližnjega, predvsem pa za duše bližnjega, reši samega sebi. Toda tako visoka dobrina se ne doseže brez žrtev in brez bojev, bojev, ki jih mora naš duh izvojevati proti našim lastnim nerednim in samoljubnim gonom.

S tem, da krščanski nauk trebi sovraštvo in ošabnost, izvaja že neizmerno blagodejen vpliv na socialni red, to je na odnose človeka do človeka, stanu do stanu in naroda do naroda. Iz tega izhaja, da je sreča posameznika ter napredek raznih občestev, kot so npr. družina, narod, država in tudi mednarodno

občestvo, tem večja, kolikor globlje je duh krščanstva posegel v način življenja posameznikov in v način vodstva javnega življenja. «¹⁴

Bil je to briljanten retorični obrat. Medtem namreč, ko je nauk Cerkve obsojal tako individualizem kot kolektivizem – rečeno kar najbolj skopo –, je Pitamic oboje prekvasil s Kristusovim naukom in ju kristološko nova postavil za smernici človeku in narodu – in kongresu.¹⁵

Stališče sicer ni bilo novo. V seriji radijskih govorov ga je leta 1937 razvijal akademik France Veber, profesor filozofije na ljubljanski univerzi, tudi odlično ime filozofije svojega časa. Na podlagi njegovih govorov je leto kasneje nastala knjiga *Nacionalizem in krščanstvo – Kulturna pisma Slovincem*, ki jo je uredil in izdal Ivo Peršuh,¹⁶ žalostno, tragično ime, h kateremu se bomo še vrnili. Razmišljanja Franceta Vebra v *Nacionalizmu in krščanstvu* so obenem filozofska in antropološka in teološka, posveča jih naravi človekove osebe in ustroju človeške družbe ter prepletenosti krščanske in nacionalne misli v njiju. Med njima, tj. med krščansko in nacionalno mislijo, ni nasprotja, je trdil.

»Resnična nacionalna misel [se kaže] kot 'vmesna', v dejansko območje same krščanske misli vklenjena misel. Nacionalna misel poudarja na eni strani

14 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 36–37.

15 Cf. uvodni kongresni predavanji luksemburškega teologa Friderika Macka z naslovom »Smisel in program kongresa: Krščanski prerod – zahteva časa« in poljskega filozofa Stefana Swiczawskiego z naslovom »Laik v Cerkvi«. Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 87–97, 161–172.

16 France Veber, *Nacionalizem in krščanstvo – Kulturna pisma Slovincem* (Ljubljana 1938); cf. France Veber, *Knjiga o Bogu* (Ljubljana 1934). – Gl. tudi Bojan Žalec, *Spisi o Vebriu* (Ljubljana 2002), zlasti poglavji Kultura, zgodovina, družina in narod v Vebrovih idejnih temeljih slovanskega agrarizma in Položaj Vebrovega antropocentričnega in teocentričnega humanizma v kontekstu filozofske misli na Slovenskem.

posebne 'narodne', 'nacionalne' in torej take kolektive, ki bi bili že naprej nemožni, ako bi v prvem redu ne veljal krščanski individualni pogled na človeka in človeško življenje. Ista nacionalna misel pa se na drugi strani sama tudi ne more povzpeti do onega vesoljnega kolektiva ljudi, v katerem naj bi odpadla vsa sama prirodnost in v katerem naj bi ostalo samo še delo duha. Krščanska misel in samo ta misel daje zato tudi resnični nacionalni misli na vsej črti pravo podlago in potrebno oporo: ob 'začetku', ko naj prodira nacionalna misel od poedinega človeka do – naroda ali nacije, in ob 'zaključku', ko naj tudi sam nacionalni vidik prehaja v – človečanskega, humanitetnega. [...] [N]asprotja ni! Ne velja samo to, da krščanska misel prav nič ne nasprotuje nacionalni in ne nacionalna krščanski, temveč še to velja, da dobiva vprav sama nacionalna misel svoje izhodno in dokončno dopolnilo šele v pravem krščanskem pogledu na svet in življenje. «¹⁷

In še.

»Krščanska misel izhaja iz individualnega človeka in nacionalna iz kolektivnega. Krščanska misel izhaja iz samega duhovnega človeka in nacionalna iz prirodnega. Krščanska misel poudarja nadizkustveni, metafizični smisel našega življenja in nacionalna izkustvenega, empiričnega. Vse te trojne 'posebnosti' krščanske in nacionalne misli so pa – in to je tu odločilne važnosti – enake trojni posebnosti v sami narašči, v samem življenju človeka. Sam človek je obojno,

17 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 130.

individualno in kolektivno bitje, sam človek ima svoje prirodno in še posebno duhovno svojstvo in sam človek je zato tudi po osnovnem 'smislu' svojega življenja na eni strani vkljenjen v 'zemski' smisel vsega prirodnega in sega na drugi strani v 'nadzemski' svet vsega duhovnega. To se pa pravi, da imata krščanska in nacionalna misel svoj polni delež na sami naravi človeka in družbe in da je zato tudi skrbni pogled na ti dve misli enakovreden z enako skrbnim pogledom na samega človeka, ki sta mu obe misli namenjeni.«¹⁸

Krščanski in nacionalni misli pa se, kot je antropološko opazovanje človeka in njegove družbe navedlo Veber, pridružuje še stanovska misel, ki si s krščansko in nacionalno mislijo prav tako ni v opreko, prav nasprotno, je menil, »stanovska misel [je] do nacionalne v razmerju, ki je zelo podobno [...] notranjemu razmerju resničnega nacionalnega pogleda na človeško življenje do – krščanskega.«¹⁹ In še, je nadaljeval, »kakor sem o sami krščanski misli mogel in moral povedati, da šele ona pravo nacionalno misel omogoča in utemeljuje, enako se bomo prepričali, da dobi tudi samo stanovsko delo in prizadevanje šele ob naslonu na resnične nacionalne osnove skupnega življenja svoje pravo mesto in pomen. Seveda bo za taka spoznanja potrebno, da ne motrimo človeka in njegovega življenja samo od zunaj, temveč, da izkušamo odkriti tudi prava notranja gibalna vsega človeškega dela in prizadevanja.«²⁰

Iz krščanske misli torej – in le iz nje – v polni meri rasteta najprej nacionalna misel in iz nje stanovska, ki pa imata pri urejanju človeških stvari različni vlogi oziroma, kot pravi Veber, »smeri«: nacionalna misel ima usmerjevalno smer in stanovska izvršilno smer. Njunjo razmerje urejata dva poudarjeno krščanska motiva ali,

18 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 229.

19 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 143 sl., cf. 229–230.

20 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 137.

bolje, koncepta, tj. pravica in ljubezen: »Torej pravica in ljubezen: prva, pravica, je osnovni čustveni usmerjevalec dejanske stanovske vzajemnosti in druga, ljubezen, nacionalne. [...] Ljubezen je neposredna osnova same pravice in pravica je posredni odsvit same ljubezni.«²¹ Svojih bralcev France Veber ne napotuje posebej na Biblijo ali koncilске dokumente, tudi jim ne poskuša posebej razlagati slovenskih razmer – biblična mesta in nauke Cerkve skopo navaja, slovenske razmere razlaga kar najdiskretnije, kriptično –, njegova razmišljanja so obča, vsa so katoliška, saj beseda »katoliški« v grščini pomeni obči, vsesvetoven. In njegova razmišljanja želijo biti onkraj vseh časov.

Le na enem mestu se Veber, svetovljan po svojem miljeju in v svojem duhu, spusti v svoj svet in svoj čas, na najnižji *niveau*, kot ga lahko razumemo, svojega sveta in časa.

»Krščanska misel je misel ljubezni. Zato je pa krščanska misel tudi misel pravice, vendar pravice, ki ima samo v ljubezni, v pravi ljubezni svoj izvor in svojo osnovo. Vse to pa dokončno pove, da postaja tudi samo stanovsko življenje tem pogubnejše, čim bolj se oddaljuje od pravega krščanskega pogleda na svet in življenje. Zato je tudi znana zamisel 'razrednega boja' za človeka in družbo enako usodna, kakor je tudi pravi krščanski misli kar najbolj nasprotna.«²²

Kako zelo nasprotni sta si bili krščanska misel in »zamisel 'razrednega boja'«, se je lahko najočitneje pokazalo ob Kardeljem *Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja*, ki je izšlo leto kasneje, v istem letu torej, ko je zasedal ljubljanski Kongres Krištusa Kralja.

21 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 147.

22 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 148.

In kako zelo usodno ju je že bilo mogoče vnaprej videti, je pokazal leta 1935 II. Evharistični kongres za Jugoslavijo, ki je potekal v Ljubljani v dneh med 28. in 30. junijem, med petkom in nedeljo, ob velikem prazniku Katoliške cerkve, prazniku apostolov Petra in Pavla, ki je bil tistega leta na soboto.²³ Tudi na ta kongres so se zgrnile desetkrat desettisočglave množice, svojega legata kardinala Augusta Hlonda je poslal papež Pij XI. – tedaj je bil kardinal Hlond prvič na Slovenskem –, svojega zastopnika je poslal jugoslovanski kralj Peter II., prišli so ministri in dvorjani, slovenska vsakršna elita, na njenem čelu je stal Anton Korošec, zgrajen za potrebe kongresa je bil tedaj tisti ikonični *tempietto* na Plečnikovem stadionu in stadion je bil sicer urejen za cerkvene slovesnosti in množice, zbrane v dotlej v Ljubljani nevidenem številu. In z Brezij je bila skozi v ves pobožen marijanski namen ozaljšana gorenjska mesta, trge in vasi pripeljana slika *Marija Pomagaj* Leopolda Layerja, ki je tedaj prvič zapustila Brezje. Prvič se je zgodilo, da je podoba Marije z Detetom Jezusom romala k svojemu ljudstvu, dotlej je bilo obratno.

Tudi na tem evharističnem kongresu, enako kot na Kongresu Kristusa Kralja štiri leta kasneje, so se vrstila bogoslužje za bogoslužjem, sledile so si procesija za procesijo, zven ene veličastne cerkvene pesmi je prehiteval ono predhodno. Spet in spet se je pelo *Povsod Boga*. Posebej za kongres je bila napisana in nato na tečaju izbrana *Himna Svetemu Rešnjemu Telesu*. Besedilo zanjo je napisal frančiškan p. Krizostom Sekovanič, tudi filozof in pesnik, uglasbil pa jo je eden vodilnih dirigentov svojega časa, Josip Čerin, ki se je sicer uveljavil že v avstroogorskem času, bil je cenjen predvsem kot dirigent vojaškim godbam in cerkvenim zborom.

Mogočno se dvigni nam spev iz srca
v pozdrav Rešeniku, Vladarju sveta!

23 Ivan Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres za Jugoslavijo v Ljubljani 1935* (Ljubljana 1936).

Kristus, kraljui, Kristus zmagui!
V hostiji sveti nam gospodui!

Darujemo vdano Ti svoje srce,
dejanja, besede, vse misli, želje!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Poživi nam vero v Presveto skrivnost
večerje nebeške, vseh svetih radost!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Utrdi, Zveličar, nam upanje zdaj,
po Rešnjem Telesu obetaš nam raj!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Ljubezen gorečo nam v srcih užgi
do hostije bele, do Rešnje krvi!
Kristus, kraljui, Kristus zmagui! [...]

Tudi ta himna se je prepevala vedno znova, imamo jo lahko za himno slovenske Katoliške cerkve.

Sklepne pontifikalne maše na stadionu se je udeležilo, kot so želeli verjeti organizatorji kongresa, stodvajset tisoč ljudi, a za našo temo pomembnejše je bilo dogajanje v soboto dopoldne, ko so prisegli stanovi.²⁴ Prisegli so vsi hkrati, istočasno, ob desetih dopoldne, a stan ob stanu, na različnih krajih mesta: »kmetski možje« in »kmetski fantje«, kar so šteli za dva stanova, delavci in delavska mladina, kar sta bila spet dva stanova, pa obrtniki in posebej njihova mladina, srednješolci, visokošolci, tj. študentje, matere, kmečka dekleta, vse tja do uradnic in katehetov. Le služkinje so svojo prisego lahko dale šele popoldne ob pol petih.

24 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 228 sl.

Pred prisego so posamezne stanove nagovorili vselej trije govorci, vedno je bil vsaj eden izmed njih duhovnik, ki so imeli za izhodišča svojih govorov izbrana mesta iz Svetega pisma, govorci mladim delavskim fantom, denimo, naslednja: »Ali ni to sin tesarjev?« (Mt 13,54), »Jaz sem kruh življenja« (Jn 6,35) in »Pasi moja jagnjeta, pasi moje ovce« (Jn 21,16–17).²⁵ Le France Veber, ki je študentom predaval o razmerju med filozofijo in krščanstvom, se ni navezoval na biblična mesta ne posebej na tradicijo krščanske misli, predavanje pa je sklenil z mislijo Tertulijana, filozofa iz 2. st., ki, *mutatis mutandis*, pravi: *Philosophia humana est naturaliter christiana*, tj. Človeška filozofija je po svoji naravi krščanska.²⁶

Prisega, ki so jo stanovi dali, je bila prisega Cerkvi in papežu in, kar morda ni najprej očitno, narodu. Takole so prisegli, denimo, delavski fantje, naj ostanemo pri njihovem primeru.²⁷

25 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 266.

26 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 315. – »To se pa pravi, da za pravilno pojmovanje svojstveno filozofskega zanimanja še zdaleč nikakor ne zadošča samo razlikovanje med mrtvim in živim. Temveč tu je v prvi vrsti potrebna živa zavest edinega izkustveno danega izvenprirodnega ter nadprirodnega življenja, je pa to samo osebno, duhovno življenje človeka. Brez take žive zavesti je že naprej nemožna vsaka filozofija, ki naj ostane ob kakršnemkoli materialnem napredovanju vseh pozitivnih znanosti še naprej samostojna in neporušljiva. Ob tako zavest neposredno uprta filozofija je pa kakršnemukoli razvoju samih pozitivnih znanosti že v načelu nadrejena; zakaj tudi vse pozitivne znanosti so samo delo duha in torej filozofijo, ki ji je dejstvo duha izhodno načelo, naravnost pogajajo, kaj še da bi jo mogle kadarkoli izriniti. S tem je menda dovolj jasno nakazana tudi ozka povezanost med pravo filozofsko in – krščansko mislijo. [...]

Vprav v naših dneh se razlega po svetu klic pravice, ki pravi, da so vsi ljudje vredni enakega uvaževanja in upoštevanja. To je prav gotovo resnično. Toda ta važna resnica mora biti svetovnonazorsko utemeljena. Tako utemeljitev pa dobimo samo tedaj, ako se vprav glede človeka brez oklevanja postavimo na stališče pravkar orisane filozofske in krščanske misli. [...] Vprav zato, ker je samo človek obenem izvenprirodno, da, nadprirodno bitje na svetu, zato in samo zato gre slehernemu človeku dostojanstvo, ki zahteva, da nam sleherni človek ni kakor vse drugo na svetu le sredstvo, temveč namen! Zato je tudi z vida vsega današnjega ter tako imenovanega socialnega prizadevanja v prvi vrsti samo eno potrebno: in to eno je čim globlja in čim uspešnejša poživitev prave filozofske in krščanske misli. In zato zahteva tudi današnji čas samo tako filozofijo, ki bi jo s primerno premenjenimi Tertulijanovimi besedami morda še najbolje in najkrajše takole označil: *Philosophia humana est naturaliter christiana*.«

27 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 277–278.

Duhovnik: Ali obljubite:

da boste v sebi in svojih tovariših krepili resnični krščanski čut, ki daje človeku smisel za višje reči, da vas ne obvlada sama skrb za kruh;

da boste proti vsem nevarnostim v delavnicah, družčinah in pri zabavi, zlasti v razmerju do dekleta, skrbno varovali čistost duše in telesa kot največji zaklad za vse življenje;

da boste upogljivo podpirali danes težko ogroženo družinsko skupnost in domačnost krščanskega družinskega življenja;

da boste delali za pravo praznovanje nedelj in praznikov;

in – da hočete iztrgati delovni sloj novi sužnosti materializma?

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Duhovnik: Ali obljubite:

da se boste v krščanski socialni akciji – borili za preureditev družbe edinole po nauku svetega očeta, postavljenega učenika in sodnika v nravnih in zato tudi socialnih stvareh;

da se boste spoštljivo držali Pijeve okrožnice *Quadragesimo anno*;

da boste kot zgledni kristjani v apostolskem delu med svojimi odločno izpovedovali vso in celo krščansko resnico ter nič ne popuščali zmotam marksizma ali kakršnegakoli materializma;

da boste delali in se borili kot katoliški delavci le v disciplinirani strnjenosti s Cerkvijo in dosledno pokorni vodstvu papeža in svojega škofa?

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Duhovnik: Ali obljubite:

da boste živeli iz vere v – odrešilno moč presvete-
ga Rešnjega Telesa;

da boste zato pogosto, vsaj za hip obiskali – svoje-
ga prijatelja Jezusa Delavca v tabernaklju;

da boste pri maši ne le vsako nedeljo in zapove-
dan praznik, ampak po možnosti tudi med tednom;

da boste prejemale sami, skupno z domačimi ter
skupno s svojimi stanovskimi tovariši pogosto Jezusa
v Rešnjem Telesu, da bi bili močni in strašni za hu-
dobnega duha, njegove sile in pomočnike?

Ali obljubite?

Vsi: Obljubimo!

Bila je to prisega papežu, poroku miru, kot lahko beremo, na tem svetu. In bila je prisega Cerkvi, poročstvu časnega in zagotovilu večnega miru. Prisega je bila bojna. Bila je prisega zvestobe v boju zoper marksizem in sicer vsakršen materializem, prisega zvestobe v boju zoper suženjstvo, ki iz njiju nujno izhaja. In prisega je bila evharistična. Boj zoper marksistično oziroma materialistično suženjstvo ima namreč kaj upa zmage le, če se pobožno bije iz evharistične vere, tj. »iz vere v odrešilno moč presvetega Rešnjega Telesa,« »iz resničnega krščanskega čuta.«

»Resnični krščanski čut«, ki človekov življenski boj, ki je človekovo življenje, osmišlja, seveda ne živi sam zase niti ga ne živi vsak sam zase, temveč živi v narodu, kot so lahko slišali nekaj let kasneje tudi Vebrovi radijski poslušalci in še kasneje brali bralci njegovih *Kulturnih pisem Slovincem*. Kongresna prisega je bila tako trojna. Bila je prisega papežu in Cerkvi in narodu. A prisega je bila ena, koncilski enačaj je bil potegnjjen med temi tremi *loci catholici communes* družbenega oziroma političnega mišljenja: en papež, ena Cerkev, en narod.

Polni, celostni namen prisege, in sicer kongresa, je v svojem uvodniku v zborniku kongresa, ki je izšel leto zatem, podal Josip Srebrnič, predsednik jugoslovanskega odbora za evharistične kongrese, krški škof, naslednik Antona Mahniča na tamkajšnjem škofjskem sedežu. Josip Srebrnič je bil enako kot Mahnič rojen Slovenec, rojen je bil v Solkanu, ton in ténor njegovega govora o krščanskih temah njegovega časa, prav posebej o temi narod – o narodu v katoliškem intelektualnem obnebjju ni bilo mogoče misliti, naj poudarimo, izven krščanske misli, zakaj je bilo tako edino prav, je antropološko-filozofično razložil France Veber, kot smo videli –, pa je od Mahničevega grobega govora povsem drugačen, mil je, ves je poduhovljen, ves teološki, ves lep, svojstveno je liričen. Od robatega, na grobo mlete posmehljivosti zaničljivega mahničskega nacionalno-klerikalnega govora se je slovenska klerikalna misel o narodu posloвила sicer že dobri dve desetletji prej. Najpozorneje je to storil s svojimi razmišljanji Aleš Ušeničnik, vrhunski filozof svojega časa in teolog, eden izmed ustanovnih očetov ljubljanske univerze in eden njenih prvih rektorjev. Leta 1940 je Ušeničnik svoja razmišljanja zbral v knjigi svojih razprav zadnjih treh desetletij. Gre za poglobljena razmišljanja o vélikih temah tistega časa in sicer časov do danes, tj. o državi, demokraciji, pravu, narodu, vojski, Marxu.²⁸ A tedaj so bila njegova razmišljanja o njegovem času že onkraj njegovega časa le malo nazaj in mnogo naprej. Bila so razmišljanja o času zunaj časa, bila so razmišljanja o času izgubljenca v času.

Enako je bilo z vprašanjem, ki je katoliški nacionalni diskurz zaposlovalo vse tja vsaj od Mahničevih časov, namreč vprašanje o razmerju med vero in narodom, natančneje, vprašanje njenega

28 Aleš Ušeničnik, *Izbrani spisi*, V. zvezek (Ljubljana 1940), gl. prav posebej razprave O demokraciji, Narod in nacionalizem, O samoodločbi narodov, Kristus in socialna demokracija; cf. Franc Grivec, *Narodna zavest in boljševizem* (Ljubljana 1944), zlasti poglavje Slovenska narodna zavest in boljševizem. – Gl. tudi Bojan Žalec, »Ušeničnikova vizija družbene prenove, njen kontekst in izvori«, *Bogoslovni vestnik*, 82/4 (2022) 955–973.

hierarhičnega razmerja. Mahnič je trdno stal na stališču, da je vera nad narodom, enako desetletja kasneje tudi Aleš Ušeničnik, ki je imel tako narod kakor vero sicer za dragoceni vrednoti, a vendar, je pisal v svoji *Knjigi načel* iz leta 1936, »jasno je, da niso vse vrednote enakovredne. Jasno je tudi, da niso vse istovredne, ampak da so med njimi vrednote višjega reda, da je neki red, neka hierarhija vrednot. Ne prevračaj reda vrednot!«²⁹ Vera je torej zanj vrednota višjega reda, narod ji je hierarhično nižje. Enako je, kot smo že videli, razlagal v svojih radijskih govorih in nato v svojih *Kulturnih pismih Slovincem* France Veber, ki je menil, da »krščanska misel in samo ta misel daje [...] resnični nacionalni misli na vsej črti pravo podlago in potrebno oporo«.³⁰

A kaj, če bi bilo potrebno nujno, a obenem nemogoče izbirati med enim in drugim, med vero in narodom? Izbira bi bila nemogoča, ni pa bila nezamisljiva. Janez Janžekovič, teolog in filozof, pozorni opazovalec znamenj svojega časa, je o tej nujni, a nemogoči izbiri tik pred začetkom vojne – druge svetovne vojne, v kateri so bila, kot je menil Edvard Kocbek, kot smo že videli, zavezana vsa večna in časna vprašanja, s tem tudi vprašanja o veri in narodu – v reviji *Čas* v eseju z naslovom »Ob odločilni uri«, razmišljal takole.³¹

»Morda nas vprašujete, kaj bi storili mi Slovenci, če bi nas zgodovina postavila pred sledečo izbiro: ali ostanete v državi, kjer boste ohranili svojo narodno svobodo, pa izgubili vero, ali pa pridete pod tujo oblast, kjer boste mogli ostati katoličani, pa boste izgubili svojo narodnost?

Za ta primer pa damo na jasno vprašanje jasen krščanski odgovor: Mi katoliški Slovenci bi ostali v

29 Cit. Egon Pelikan, *Tone Kralj in prostor meje* (Ljubljana 2016) 49, op. 66.

30 Veber, *Nacionalizem in krščanstvo*, kot v op. 16, 130.

31 Cit. Pelikan, *Tone Kralj*, kot v op. 29, 49–50.

narodni državi in pretrpeli v njej, če bi bilo treba mučeništvo za svojo vero. Vse drugo je strahopetno, neznačajsko in zato nekrščansko. Edino na ta način bi si ohranili svojo narodnost in svojo vero, z narodnim odpadništvom bi izgubili oboje. Zakaj? Izdajstvo naroda je v očeh kristjana smrtni greh, kolikor ga ne izgovarja nepoučenost ali slaboumnost. Odpasti od naroda, da ostanem katoličan, bi se reklo grešiti, da se zveličam. Nesmisel! Sicer pa, kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod? Naša lastna zgodovina nam je pri tem zgovorna učiteljica.«

Kljub razlikam v tonu in prilikah, ki so zahtevale zdaj tak, zdaj drugačen ton, ostaja v slovenskem katoliškem nacionalnem diskurzu vseskozi neomajano stališče, da je slovenski narod lahko le katoliški, ali pa ni narod, oziroma, da so slovenski katoličani lahko le Slovenci, ali pa niso katoličani, še več, niso kristjani. To je bila katoliška klavzula pri opredelitvi slovenskega naroda. Ali rečeno z Janžekovičevimi besedami: »Sicer pa, kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod?« Ali rečeno še drugače, le krščanska vera vzpostavlja slovenski narod, in slovenski narod lahko živi le, če živi krščansko vero, in slovenski narod le tak ostane in naj je cena za to mučeništvo.

Ali rečeno še drugače, slovenski narod izhaja iz krščanske vere in njegovo prebivališče v vseh časih in pribežališče v hudih časih je Katoliška cerkev. Ljubljanska kongresa, tako evharistični kongres 1935. in Kongres Kristusa Kralja 1939., sta bila slovesna manifestacija takšnega slovenskega katoliškega nacionalnega diskurza in njegove pontifikalne države. Razkošje cerkvene liturgije, slovesna pobožnost ljudskih množic in slavnostni akademski argument – spomnimo se študijskih razprav v Hotelu Union ter Pitamica, Vebra in Ušeničnika in teološko-političnih nagovorov pred prisegami stanov – so tedaj hodili vstric.

Vrnimo se še enkrat na ljubljanski evharistični kongres in k njegovemu predsedniku, Josipu Srebrniču. Josip Srebrnič je bil elegant v katoliški teologiji prvega vaticanuma, enako tudi v svoji pobožnosti in političnem mišljenju, enako tudi v govorništvu, enako tudi v svoji dostojanstveni pontifikalni drži. Takole je pisal v svojem uvodniku v zbirko aktov II. Evharističnega kongresa za Jugoslavijo, obenem zbirko poročil o kongresu.³²

»Vedno česče čujemo glas, da narodi Evrope propadajo. Nekateri navajajo celo dejstva, ki to trditev dokazujejo. Vzrok temu pojavu pa iščejo v kulturi, češ, da je zakon zgodovine, ki prepleta vse narode, ta, da ko se gotov narod povzpne do določene kulturne stopnje, omaga in prične razvojno pot navzdol. To stališče odklanjamo, ker je fatalistično, ker zveni povsem po veri v golo usodo.

Ne kultura in ne zakon zgodovine ni vzrok, da narodi propadajo. 'Bog ni napravil smrti in ni mu povšeči, da pogine, kdor živi. Vse, kar je ustvaril, je ustvaril, da biva. Vsak narod na zemlji je ozdravljiv in strupa propasti ni v njem' (Modr 1,13,14). Tako gleda Bog na vse svoje stvari, prav posebno še na človeka in narode zemlje. 'Kajti, vse ljubiš, kar biva, in ničesar ne sovražiš, kar si ustvaril ti, o Gospod, ki ti je drago življenje' (Modr 11,25,27). Gospod ljubi življenje! Velika je ta beseda. Še večja pa postane, če se spomnimo, da je Kristus-Bog vir vsega fizičnega in duhovnega življenja. Sam pravi: 'Jaz sem pot, resnica in življenje' (Jn 14,6). [...] 'Jaz sem prišel, da bi imeli življenje in ga imeli v izobilju' (Jn 10,10).

32 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 12–13.

Toda narodi so ozdravljivi, v njih ni strupa propasti! Za vse čase velja, kar poročajo svete knjige o Življenju, ki je Kristus: 'Moč je izhajala od njega in vse ozdravljala' (Lk 6,19). V Kristusu je torej vir življenja, ki ne pozna ne hiranja in ne smrti. V njem je vir mladosti, ki je vedno sveža in svoje sile še stopnjuje. V njem je moč za obnovo človeka in narodov.

'Jaz sem kruh življenja' (Jan 6,48). Tako pravi o sebi še bolj določno. Če je torej človekova duša bolna, ji je on kruh za njeno življenje. 'Resnično, resnično vam povem, ako ne boste jedli mesa Sina človekovega in pili njegove krvi, ne boste imeli življenja v sebi. (Jan 6,53). Ni torej druge poti v življenje. Ako pa po njej gremo, bomo rešeni. Kajti, kdor jé ta kruh, bo živel vekomaj (Jan 6, 58).

To so dejstva, ki se jih moramo zavedati in ki jih velja razmisliti. Ta dejstva morajo postati temeljne točke programa za vsako delo, ki velja človeku. Kdor z njimi ne računa, gradi na pesek in svoje prizadevanje obsoja na propast in smrt. Kjer ni tega kruha, ni življenja, ni zveze z Bogom, tam se usodno javlja samomor duše in prej ali slej samomor naroda in družbe.

Kruh življenja je Kristus v Evharistiji. To dejstvo je veličastno poudaril naš EVHARISTIČNI KONGRES. [...] Samo ena je Evharistija. Samo eden je vir življenja in večne mladosti: Kristus hrana naša kot učitelj, hrana naša kot Bog in človek. Pojdimo torej z železno vztrajnostjo za smotrom: H kruhu življenja! «

In v svojem govoru na slovesnem odprtju kongresa, v petek, 28. junija 1935, zvečer ob šestih, v ljubljanski stolnici, je škof Srebrnič govoril.³³

33 Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 205.

»Kongres, pripravljen Kristusu v sv. Rešnjem Telesu z molitvijo in žrtvami, z ljubeznijo in splošnim sodelovanjem slovenskega naroda – naj služi ne samo proslavi njegovega dostojanstva, ampak tudi zadoščenju za krivice, ki mu jih je slovenski narod kot posebno občestvo ali v svojih poedincih napravil [...] In ko se njemu klanjamo, ko ga ponižno molimo, naj se dviga iz duš naša iskrena prošnja: Gospod, usmili se nas! Gospod, ne ravnaj z nami po naših hudobijah! Gospod, ne spominjaj se grehov moje mladosti in očisti me grehov, ki so prikriti.

Prosimo Marijo, presveto Mater našega dragega Gospoda, naj nam da čiste velike duše, da bo naš kongres en sam slavospev: Kristus, kralj, Kristus, zmaga, v hostiji sveti nam gospoduj! Zakaj 'Vredno je Jagnje, ki je bilo žrtvovano, da prejme oblast in bogastvo in modrost in moč in čast in slavo in hvalo!' (Raz 5,12).

Amen.«

Molitev posvetitve slovenskega naroda Kristusu, prvič, obenem molitev priporočitve naroda Kristusovi materi Mariji, drugič, in tretjič obenem molitev, ki je bila obljuba, da se narod spreobrne, da bi bil vreden najprej Marijinega priporočila in slednjič Kristusovih obljub odrešenja – ta trojna molitev je bila na kongresu izrečena spet in spet, kar najbolj vzvišeno obenem pobožno in prisrčno v pridigi kardinala Hlonda, papeževega legata, na praznik apostolov sv. Petra in Pavla,³⁴ in gotovo kar najbolj impresivno pri polnočnici za može in fante, ki jih je nagovoril ljubljanski škof Gregorij Rožman,³⁵ tako maša kot polnočnica sta bili na Plečnikovem

34 Martelanc (ur.), *II. Euharistični kongres*, kot v op. 23, 495–499.

35 Martelanc (ur.), *II. Euharistični kongres*, kot v op. 23, 522–524. – »Možje, fantje! Bratje dragi v Kristusu! Jezusa, Boga in Odrešenika svojega, smo v nočni uri spremili semkaj, da z njim molimo in se v sveti daritvi z njim darujemo.

stadionu. Vzdušje je moralo biti zamaknjeno v tistih slavnostnih dneh, kot da res od vsega tuzemskega sveta odmaknjeno. Na polnočnico so se, denimo, v mraku poznega večera in tišini vsega mesta iz središča mesta stotnije mož in fantov odpravile v sprevodu z gorečimi baklami v rokah, večkrat toliko ženskih oči je bilo tedaj uprtih vanje.

Zamaknjeno je bilo sicer vzdušje mesta Ljubljana v tistih dneh. *Slovensko glasbeno društvo Ljubljana* je na kongresni petek v veliki dvorani Hotela Union izvedlo, skupaj s solisti seveda, oratorij *Mesija* Georga Friedricha Händla. Oratorij govori o Kristusovem božanskem rojstvu, njegovem človeškem življenju in njegovi odrešilni in poveljani smrti. V operi so v soboto ponovili predstavo *Parsifal* Richarda Wagnerja. Gre za opero, katere snov se navdihuje pri srednjeveški mistični zgodbi o iskanju svetega grala. Opero so tedaj razumeli kot svojevrstni glasbeno-dramatični misterij

Marsikatero noč je Jezus premolil, sam ali v družbi apostolov. To noč je Bog naklonil nam, da skupaj z Jezusom molimo in darujemo in njega samega v zahvalo sprejememo.

Kakor skrivnostno nočni zbor smo, ki sveto zavezo sklepaj s Kristusom. Možje, fantje, Marija z Brezij bodi priča naše prisege, ki jo vpričo zastopnika sv. očeta, poglavarja Cerkve, prisegamo Jezusu Kristusu, živemu Bogu, ki v sveti hostiji tu resnično med nami biva, nas vidi, nas sliši – in hoče v obhajilu z vsakim izmed nas sveto zavezo skleniti za čas in za večnost. Naša zaveza je ta: kakor nocoj, to blagoslovljeno poletno noč, tako vedno vse dni življenja z Jezusom gremo, z njim držimo. Zapriseženo in s svetim obhajilom zapečateno prijateljstvo z Jezusom bodi nevenljiv spominek s kongresa.

Možje in fantje, ne dajte se motiti – brez Jezusa, ki ga sprejemamo v obhajilu, ne morete stanovitno ohraniti življenja milosti v sebi. Jasno in nedvoumno je govoril Gospod sam: 'Ako ne boste jedli mesa Sina človekovega in pili njegove krvi, ne boste imeli življenja v sebi' (Jan 6,53). [...]

Bakle so zgorele nocoj v vaših rokah. Znak so vaše žive vere in tople ljubezni do Jezusa. Bakle so dogorele in ugasnile, nikdar pa ne sme ugasniti vera in ljubezen te noči v vaših srcih. Nesite s seboj svetlobo vere in gorkoto ljubezni do Jezusa v presvetem Rešnjem Telesu. Iz vas, iz vašega življenja naj žarko sveti in greje vse naokrog, da prežene temo v dušah, v katerih jasnosti in veselja vere še ni, da ogreje mrzla sebična srca, ki doslej Jezusove osrečujoče pričujočnosti še niso okušala. [...] Nocojšnja armada mož in fantov, nasičena s presvetim Telesom Jezusovim, pojdi po vsej naši dragi domovini! Ni zlobnosti in ni peklenske sile, ki bi mogla kljubovati Jezusu in vam, ki ste z njim zvezani v nadnaravnem življenju milosti. Ko v vas Kristus kraljuje, se bo moglo njegovo kraljestvo razširiti vsepovsod, zato bodi naš klic, bojni klic in klic ljubezni, danes in vse dni: Kristus kralj! Kristus zmaguj, v hostiji sveti nam gospoduj! Amen. <

celostne umetnine. Richard Wagner je na prvo stran partiture napisal leitmotive krščanstva, tj. vera, upanje, ljubezen, in s tem določil režijske koordinate njene izvedbe.³⁶ In na Kongresnem trgu so sredi noči, predstava se je pričela ob pol dveh ponoči in je trajala skoraj do četrte ure zjutraj, uprizorili misterij *Slehernik* Huga von Hofmannstahla, misterij ali prej moraliteto, kot jo je v svoji gledališki oceni slovenske praizvedbe leta 1931 označil Josip Vidmar in pri tem pohvalil Otona Župančiča: »Moraliteto je v slogu in dikciji slovenske ljudske legende čudovito ubrano poslovenil Oton Župančič. [Moraliteta oziroma misterij] je pomembna umetnina in velika slovenska jezikovna stvaritev.«³⁷ Moraliteta oziroma misterij *Slehernik* je zgodba o sleherniku, ki noče umreti, vsakršno vznemirjeno poželenje kot da ga neločljivo veže na ta svet. Šele vera v Boga in upanje na Božjo milost ga slednjic pomirita do te mere, da lahko umre in gre lahko k svojemu Bogu.³⁸ *Slehernik* pod zvezdnatim nebom zgodnjega poletja na tedaj in do danes osrednjem slovenskem trgu, tj. Kongresnem trgu, vsem obilno ozaljšanem z dišečimi girlandami, z odrom, postavljenim pred mogočno fasado uršulinske cerkve, na katero je bil pritrjen evharistični križ kongresa – vse to je na gledalce moralo narediti velik in nepozaben vtis. Še več, vse to je moralo na slehernega slovenskega gledalca narediti nepozabni slovenski vtis slovenskega slehernika, saj so igralci nastopali v slovenskih narodnih nošah, takšnih, kot si jih je bil zamislil Maksim Gaspari.

A ves ta nabožni teater je bil šele predigra zares velike, velike spokoritvene in Bogu vse privržene drame – svojevrstnega

36 Gl. Martelanc (ur.), *II. Evharistični kongres*, kot v op. 23, 615 sl. – Cf. Udo Bernbach, »*Blühendes Leid*« – *Politik und Gesellschaft in Richard Wagners Musikdramen* (Stuttgart, Weimar 2003), poglavje Parsifal, Ästhetisierung der Revolution.

37 Josip Vidmar, »H. von Hofmannstahl: Slehernik. Misterij«, *Ljubljanski zvon*, LI/9 (1931) 559.

38 Cf. Max Reinhardt, *Regiebuch zu Hugo von Hofmannstahls Jedermann*, Bd. I, *Faksimile*, Bd. II, *Edition & Kommentare*, ur. Harald Gschwandtner idr. (Wien 2020).

človeškega pasijona kot celostne umetnine v Božjo čast, celostno pobožne celostne umetnine –, ki je bila na Plečnikovem stadionu štiri leta kasneje. Šlo je za duhovno dramo, kot bi jo nemara označil etnolog Niko Kuret, ki je zanjo napisal besedilo oziroma scenarij. Njen naslov je bil *Igra o kraljestvu Božjem*.³⁹ Režijo je vodil Ivo Peršuh, tedaj eden vodilnih katoliških časnikarjev in urednikov, eden izmed vodij katoliškega telovadnega društva Orel in eden glavnih organizatorjev obeh ljubljanskih kongresov, evharističnega kongresa leta 1935 in Kongresa Kristusa Kralja štiri leta kasneje.

Igra o Božjem kraljestvu se je torej odvila na stadionu na predvečer zadnjega kongresnega dne, na sobotni večer 29. julija 1939, ki se je med igro prevesil v noč.⁴⁰ Šlo je za dramatično uprizoritev večnega boja med dobrim in zlim vseh časov, v katerem slednjič zmaga dobro v času za večnost. *Igra* je bila oni prvi vrhunec kongresa.

[V *Igri* je] ponazorjena večna borba med nadangelom Mihaelom kot predstavnikom svetosti in čednosti ter Antikristom (Luciferjem) kot predstavnikom zla, greha in strasti. Predmet te borbe je človekova duša, ki jo hoče Antikrist osvojiti s sedmerimi poglavitnimi grehi. Z armado pomagačev zavaja že itak v posvetnost obrnjeno človeštvo sedaj v ta, sedaj v oni greh, dokler večina človeštva ne zapade mamljivosti sveta in ne služi z navdušenjem peklu. Ta Antikristov uspeh je pripisati predvsem nedelavnosti in malodušju vernih, ki se zanašajo zgolj na pomoč od zgoraj, pa sami nič ne ukrenejo zoper poplavo greha in zmot.

39 Niko Kuret, *Igra o kraljestvu božjem* (Ljubljana 1939). – Gl. tudi *Igra o kraljestvu božjem – Igrska navodila za uprizoritve dne 29. julija 1939 na stadionu v Ljubljani* (Ljubljana 1939). Didaskalije k *Igri* je napisal njen režiser, »vrhovni režiser«, Ivo Peršuh.

40 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 60 sl.

Svet je razdeljen v borbene in odkritosrčne satanove služabnike ter v verujoče, a skrite in strahopetne.

Toda v ozadju tega prizora se pripravlja temu svetu konec. Nova mladina, prežeta z ognjem ljubezni in prepričanja o resnici in moči Kristusovega odrešenja ter odločena vzeti nase žrtev najsilnejše borbe, pripravlja konec zdvajanju, popuščanju in polovičarstvu, konec zmotam in satanskim zavajanjem. Ko je moč in ugled Antikrista v svetu na višku, se dvigne armada mladih. Z bojno pesmijo in novo lučjo vdere v vse vrste človeške družbe, jih zavojuje in vpostavi v svetu spet pravilni red, po katerem je Kristus edini zakoniti kralj sveta in človeških src. Antikrist sam in njegovi pomagači poraženi zapuste bojišče, na katerem mogočno odmeva pesem zmage in obljuba zvestobe Bogu.⁴¹

V *Igri* so *dramatis personae* nadangel Mihael, »besednik božji«, na eni strani, ter Antikrist, Lucifer, na drugi strani. Ob slednjem je sedmero naglavnih grehov, tj. napuh, lakomnost, nečistost, nevoščljivost, požrešnost, jeza in lenoba, ob njih so njihovi pomagači. Na strani nadangela Mihaela so najprej angeli in nato Verni in Posvetni, tj. najbrž tisti, ki ne verujejo v Boga, a jih je krščansko sporočilo že doseglo. In na nadangelovi strani so vsa krščanska mladina ter sta Fant in Dekle, ki ga je tedaj odigrala ali, morda bolje, kot molitev interpretirala mnogo kasneje ikonična slovenska gledališka in filmska igralka ter pesnica ljubezni in smrti ter končnosti in večnosti – »Vekovečna dragih je bližina, / smrt je le združitve navečer, / zemlja skupno je pribežališče / in poslednji cilj vseh nas je mir.« – Mila Kačičeva.

Stadion je bil za *Igro* posebej scensko pripravljen. Pred *tem-pietto* je bil postavljen oder za nadangela in angele, ostali Božji so

41 Martelanc, Premrov (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis*, kot v op. 1, 61.

bili razporejeni med Uporne na nadangelovi desni in Bogate, tj. duhovno bogate, na njegovi levi. In na drugi strani stadiona je stal črn stolp Antikrista in njegovih grešnih. In sredi stadiona je bil postavljen bel stolp z jamborom, na katerem je na vrhuncu *Igre* zaplapolala zastava Kristusa Kralja. Pred jamborom so stali Neodločni.

V *Igri* je sodelovalo dobrih tri tisoč igralcev, vsi so bili natuščki, na predstavo so se po župnijah širom slovenske dežele pripravljali od pozne pomladi, prva generalna vaja je potekala prek radijskega prenosa, bilo je to prvič in ostaja do danes edinstveno v zgodovini slovenskega gledališča. Predstava oziroma igra oziroma, natančneje, Igra je bila tudi sicer edinstvena in takšna ostaja do danes. Tudi gledalci, ki jih je bilo tistega toplega poletnega večera na stadionu zbranih več deset tisoč, so tekom predstave postali namreč – igralci. Bila je to duhovna igra, igralci so bili duhovni igralci in gledalci duhovni igralci. To ni bila le igra, bila je igra, ki naj je postala Igra, tj. duhovna drama, *theatrum sacrum*.⁴²

Sklepni prizor *Igre* je šel takole.

Fant in dekle: Čigav je svet in vse na njem?

Vsi gledalci, verni in mladina: BOŽJI!

42 Cf. *Igra o kraljestvu božjem – Igrska navodila*, kot v op. 39, 1. – »Ne nam, ki bomo to malenkost žrtvovali za veličastnost igre, le Njemu, vladarju sveta, naj bo vsa slava in čast iz te igre.

Prosim vas vse, da sedaj ne mislite na teater, kakor ga gledate in igrate po naših odrih, na teater, ki potrebuje šminke in kostume ter lažne kulise. Ne, naša igra je in mora biti pravo življenje našega časa. Kar bo v njej enotnih oblek in umetne luči, bo služila le poudarku tega resničnega življenja.

Naša igra ni igra modernih zvezdnikov in gledaliških pretvarjevalcev, ne, naša igra je in mora biti nezmaličen izraz in podoba časa, v katerem živimo. Prav zaradi tega je sodelovanje slehernega izmed vas nad vse pomembno. Pastirji in hlapci, delavci in kmetje, obrtni in trgovski pomočniki, dekleta in žene, fantje in možje, dijaki in izobraženci, vsi boste v tej igri s svojimi žrtvami omogočili veličastnost, kakršne slovenska zemlja še ni videla. [...] Samo tri tedne še in igrali bomo. Toda ti tedni naj bodo za slehernega sodelujočega tedni trdega dela in globokega premišljevanja. Le če bomo notranje izčiščeni in zunanje disciplinirani, nam bo igra uspela. Jaz verujem v vašo odločno voljo, verujem v vašo požrtvovalnost, verujem v vašo disciplino, najbolj pa verujem v vašo ljubezen do Kristusa Kralja, ki se bo s to igro na najganljivejši način manifestirala.«

Fant in dekle: Poslušajte spet – / ljudstvo božje in neje-
verniki: / evangeliј ljubezni, / evangeliј pravice, / evan-
geliј bratstva / naj odmeva od vseh nebesnih strani.

Vsi gledalci, verni in mladina: LJUBEZEN! PRAVICA!
BRATSTVO!

Fant in dekle: Kraljestvo božje / raste na razvalinah /
greha, krivic in zmot.

(Na jambor se dvigne prapor Kristusa Kralja.)

Vsi gledalci, verni in mladina (mogočno zapojejo):
Mogočno se dvigni nam spev iz srca / na čast Rešeni-
ku, vladarju sveta! / Kristus, kralјuj! Kristus, zmaguj,
/ v hostiji sveti nam gospoduj!

Fant in dekle: O vi vsi, / ki vam je srce razdejala / sla
po bogastvu – / o vi vsi, / ki ste strti v sovraštvu, / v
trpljenju omagali, – / o vi vsi, / ki se vam je uprlo / raz-
dejanje vojska – / in vi vsi naposled, ki ste nezavedni,
neodločni / stali ob strani, / zaslišite klic, / ki dviga mi-
lijone / do junaštva, / do odpovedi, / do mučeništva:
Kristus včeraј, / Kristus danes, / Kristus vekomaj – /
začetek in konec – / pot, resnica in življenje!

Vsi gledalci, verni in mladina: AMEN!

[...]

Dekle in fant: Gospod Jezus Kristus! / Klanjamo se
Ti kot Kralju sveta! / Vse, kar je ustvarjeno, je za Tebe
ustvarjeno! / Zato izvršuj vse svoje pravice nad nami!

/ Obnavljamo krstno obljubo! / Odpovemo se satanu, njegovemu napuhu in njegovim delom! / Obljubimo, da hočemo živeti kot dobri kristjani! / Prav posebno pa se zavežemo, da hočemo zastaviti vse moči, / da pripomoremo k zmagi božjim pravicam in pravicam Cerkve! / Božje Srce Jezusovo, / darujemo Ti svoja skromna dela, / da bi vsa srca priznavala Tvoje sveto kraljevanje, / in da bi se Tvoje kraljestvo utrdilo po vsem svetu!

Mihael: Amen!

Vsi: Amen!

Sledila je himna *Povsod Boga*.

Le mesec kasneje se je začela druga svetovna vojna, ki je dobro leto kasneje z vso svojo razdiralno, brezobzirno grozljivo silo udarila tudi na Slovensko. Vojna bo, kot je svoja razmišljanja o dogajanju na Slovenskem v tistih pretresljivih letih 20. stoletja ob neki priliki sklenil zgodovinar Jurij Perovšek, najtežja preizkušnja Slovencev in v njej njihovo srečanje s samim seboj.

V tem srečanju Slovencev s Slovenci, v tem slovenskem infernu, je bil klic h Kristusu Kralju z obupano vero vanj in v tej veri z vso obupno odločnostjo za boj za Kristusa in narod dvignjen vsaj še enkrat. Sredi slovenskega inferna, tj. leta 1943, je začel izhajati preprost časopis ali prej list, ki nosi preprost, a mogočen naslov – *Kristus Kralj*. Prva številka je programska, program je križarski, program je zoperstaviti se programu OF.⁴³

Važno je [vedeti], da OF ni nič drugega kot gibanje, ki ga vodijo komunisti, gibanje, ki hoče ustvariti

43 *Kristus Kralj*, 1 (1943). NUK, Rokopisna zbirka, B II 2046.

brezbožno Slovenijo, torej novo Slovenijo, ki bi bila komunistično urejena. OF noče svobodne Slovenije, ona hoče, da bi bilo slovensko ozemlje del Balkanske ali pa Podonavske komunistične republike. Ne gre ji za svobodo in pravice Slovencev, njen cilj je, da bo slovensko ozemlje s svojim prebivalstvom komunistično in brezbožno.

Toda naš narod, kar je zdravega, je še pravočasno, čeprav pozno, spoznal pravi komunistični obraz in se mu postavil neizprosno po robu.

Programu *Kristusa Kralja* je predhodil poziv.

JUNAKI! Slovenski možje in fantje! Dočakali ste veliki – velikih časov začetek. Ali boste dočakali tudi velikih časov – konec? Boste! Toda le, ako bo Vaš boj svet boj, boj v znamenju Kristusa Kralja, po njegovi postavi, po njegovih ukazih! Le ako bo Vaše geslo: Živel Kristus Kralj! Živel Kristus Kralj v naših srcih, živel v srcih naših dragih, živel v naših domovih, logih in gozdovih, živel v vsej domovini, v milem slovenskem narodu!

Živel! Živel!

ZAKAJ SE BORIMO? Trije mogočni stebri našega zdravega, tisočletnega življenja: stara krščanska omika, dom in vera – so se v teh časih nevarno zamajali. Brezbožni komunizem, najgrozovitejše orožje satanovo, kar jih polni človeštvo, se je z nevidnimi zobmi zažrl vanje, da bi jih spodnesel. Ob dvanajsti uri smo vstali mi borci vere in zvestobe. Visoko smo dvignili meč. V sveto prisego smo ga zavihteli na vse štiri strani neba: čuvarji naših domov in cerkva. Vstali smo mladi in zdravi, vstali nemi za vse očitke in vsa

podla podtikanja, vstali smo uklenjeni v eno misel: sklenimo naše vrste in svetu povejmo: Proč roke od naših svetinj!

Mi se ne borimo iz mlade prevzetnosti in puhle domišljavosti, ne borimo se iz koristolovstva in dobičkaželjnosti, ne borimo se za slavo in čast, mi se namreč borimo s stisnjenimi zobmi in z jeklenimi pestmi proti komunističnemu satanizmu, ki kot puščavski pesek vdira na našo sveto zemljo!

Naš boj je trd, trd, ker nas je rodila zdrava in klena mati, ker je naše delo trdo, ker nam je življenje trdo! Naš boj je neizprosni, kot je neizprosni nasprotnik, ki nam je vrgel rokavico v obraz! Naš boj je svet, svet, ker branimo in umiramo za svete stvari! Naš boj je iz ljubezni, ker neskončno ljubimo to troje: MATI – DOMOVINA – BOG.

Tu se naš meč spremeni v sveto in blagoslovljeno orožje, tu se naša borba spremeni v mogočno križarsko vojsko proti satanskemu brezboštvi in sovraštvi do vsega, kar je božje! To je naša borba, to je tudi naša zmaga!

DEUS HOC VULT – BOG TAKO HOČE, je bilo geslo starih srednjeveških križarjev. BOG TAKO HOČE je tudi geslo nas modernih križarjev, ki branimo naše svetinje, da jih bo jutrišnji rod cenil bolj, kot jih je ta!

Pogumnemu klicu v strahu je sledil strašljivi molk v pogubi, smrtonosni, smrtni molk. – »Kje leži mrtvak / vznak? / Glavo je dal / domobranec, partizan / [...] / mlad, mlad, mlad / zdrav, zdrav, zdrav, / ta ustreljen, oni zaklan / je pal, / koliko ran, / koliko glav / sred poljan? – / Boj je čas: / obed čaka nas / krak krak krak [...]«

Edvard Kocbek je tedaj, januarja 1943, pisal ljubljanskemu škofu Gregoriju Rožmanu: »Recite vsem Slovencem, da je treba

danes najpreje rešiti narod kot posodo osebnega in duhovnega življenja, kajti če rešimo narod, rešimo tudi človeka, njegovega duha in njegovo vero.«⁴⁴ Da bi škof Kocbeku odgovoril, ni znano.

A odgovor vendarle ni izostal. Aprila istega leta je v peti številki lista *Notranjec v borbi proti komunizmu* Edvard Kocbek lahko bral naslednje vrstice.⁴⁵

Kaj je »Osvobodilna fronta«? »Osvobodilna fronta« je mreža, v katero komunisti lovijo nekomuniste. [...] Resnico so proglasili za laž, na mesto resnicoljubnosti je stopila prevara.

Življenje slovenskega človeka je postalo odvisno od samovolje skritega komunističnega vodstva, od spretnosti najetega atentatorja, od stopnje krvoločnosti partizanskega krvnika.

Spoštovanje in strpnost do sorojakov se je zamenjala s sovraštvom in nasiljem nad vsakomer, kdor ni slepo verjel v krvavi simbol srpa in kladiva. Svoboda vesti in prepričanja se je morala umakniti duhovnemu pritisku najhujše stopnje.

Premična in nepremična lastnina je postala predmet izsiljevanja, ropanja in požiganja.

Tako je OF gnala naš narod v barbarizem, ki ne pozna ne moralnih ne pravnih postav. Takega barbarizma si omikani slovenski človek prej niti v domišljiji ni mogel predstavljati.

Zato je resnično, da je komunizem in njegova OF za nas in za naš narod največja nevarnost.

⁴⁴ Edvard Kocbek Gregoriju Rožmanu. Položaj, 20. januar 1943. Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, ur. Peter Kovačič Peršin (Ljubljana 1991) 267–273.

⁴⁵ *Notranjec v borbi proti komunizmu*, št. 5, 21. april 1943. NUK, Rokopisna zbirka, B 2341.

Legitimacijo za slovenstvo po končani vojski
bo imel samo tisti, ki bo zdaj pomagal v borbi proti
komunizmu!

»Legitimacijo za slovenstvo po končani vojski bo imel samo tisti, ki bo zdaj pomagal v borbi proti komunizmu!« – Obrnilo se je vse drugače. Po končani vojni je stopila v veljavo komunistična revolucionarna klavzula, kot jo je formuliral Dragotin Gustinčič, imenujmo jo torej Gustinčičeva nacionalna klavzula: »Samo po sebi se razume, da imajo [Slovenci] vse [...] pravice [naroda]. In vsaka komunistična stranka [...] jim te pravice brez zadržkov priznava. Brez zadržkov v toliko, seveda, v kolikor nacionalno gibanje Slovencev ne bo reakcionarno in proletarski revoluciji ne bo nosilo nobene škode in nobene nevarnosti.«

In nato sta nastopila zupanovska dolgčas in suženjstvo.

V.

Sredi maja 1941., mesec dni po prihodu italijanske okupacijske vojske, je bila v Ljubljani v tedaj pravkar dograjeni modernistični palači Bata, v poslopju, kjer je danes *shopping mall* Nama, razstava slovenskih likovnih umetnikov, že deveta svoje vrste, njen naslov je bil *Slovenski lik*.¹ Na njej je svoja platna razstavil slikar Lojze Perko, slikar in kipar Franc Kralj je pokazal svoja platna in plastike, mogoče je bilo videti tudi plastike kiparke Milene Dolgan ter kiparjev Vladimirja Jakiča in Ivana Štreklja. Ob razstavi je izšel droben katalog s seznamom razstavljenih del in uvodnikom, ki ga je napisal Lojze Perko. Ob koncu uvodnika je Perko izrazil svojevrstni poklon domovini titanov umetnosti, kot je pisal, Italiji, a pomembnejši za našo temo in zelo pogumen – mesto je bilo pod italijansko fašistično okupacijo – je njegov edinstveni poklon slovenski zemlji in Slovencem.²

1 *Slovenski lik*, IX. umetniška razstava, Ljubljana 1941, katalog – *Arte slovena*, IX. esposizione d'arte, Lubiana 1941, catalogo, 15. V. 1941 – 31. V. 1941 XIX.

2 *Slovenski lik*, kot v op. 1, s. p. – »Kateri list naše knjige naj odprem, da bi bral iz njega besede, ki bi bile najlepše?

Povedal bi Vam rad, da prihaja nova pomlad – z novimi zvoki, ki drhte iz pod neba. Danes se nam je ljubezen podvojila do rodne zemlje.

Vsi heroji so nam svetinje – luči, ki nam svetijo kot mejniki dvigajoči se pod sinje nebo z vzklikom: smo! Vsi veliki ljudje pa so bili isto veliki borci za veličino svojega naroda – svoje zemlje. In narod, ki ima duhovne velikane mora živeti!

Nekoliko let je tega, kar sem se poslovil od mogočnih gozdov temnega Javornika. Klic srca, edino dediščino svoje zemlje in – svoje pokojne matere: vero, upanje, ljubezen, sta mi podarili na pot ...

Posebej slovesno slovensko veličasten je naslednji odlomek.

»Slovenska zemlja, čudovita je tvoja lepota! Gozdovi pojo, – jočejo, žitna polja drhte v plodni sočnosti, – povodne vile se skrivnostno vpenjajo iz tolmunov in žuborečih potočkov, – in kristalno motni soji žarkega sonca mistično obsevajo bele cerkvice po valovitem gričevju in brdih, ko pozvanja zvon večerni – Ave!

Takšni stojimo mi vsi pred Vami, mladi – najmlajši: Vsak z isto zemljo, z istim srcem! Mi smo od slovenske zemlje 'odvisni'!

Iščemo svojo pot v višino in globino, verujemo v svoje delo – v našo molitev! Ponosni smo na svojo grudo, verujemo v svoj vzvišeni in lepi smoter, ko z njim odpiramo list nove dobe, ki naj izžareva iz Tebe, slovenska zemlja, polna blagoslova. Tvoje grudi dihaajo to pomlad: – zemlja, ljubimo Te, sprejmi našo ljubezen!«

Slovenski lik je bil torej naslov likovne razstave in z njo so se umetniki umeščali v dolgo tradicijo iskanja slovenskega likovnega motiva oziroma, več, slovenskega umetniškega idioma, ki ji je torišča postavilo dunajsko društvo Vesna pred tedaj desetletji. Ali je v

Bogat v duši sem odhajal, ker sem veroval vanjo, slično vsem tistim, ki so šli isto pot. Srečal sem mlade ljudi z žarkim ognjem v svojih srcih, istih idej, borcev za lepoto vzvišenih idealov. – Postali smo si bratje! Spremljala nas je tiha molitev žena, ki so se nam trpečih, ljubezni polnih obrazov sklanjale preko zibel ... Mati! Tako smo nemo vzdikali, kadar so bili težki trenotki, polni borbe, pomanjkanja, preziranje – razočaranj! Ob vzgledu Tvoje velike ljubezni smo dobili novih, svežih moči, da se oplajamo z lepoto svoje muze!

Slovenska zemlja, čudovita je tvoja lepota! [...]

Samo mali drobec smo v naši slavni novi domovini – domovini, ki si vse doslej oplajala ves svet s svojo kulturo in veličino. Domovina titanov Giotta, Tiziana, Rafaela, Mihelangela! – sprejmi to prvo skromno umetnostno razstavo Ljubljanske pokrajine v iskren in vdan poklon!«

Perkovih zanesenih gorečih klicih »Zemlja, ljubimo Te!« in »Slovenska zemlja, polna blagoslova!« in »Čudovita je tvoja lepota!« videti tudi že napoved boja zoper okupatorja, tega ne moremo gotovi reči, vsekakor takšne napovedi upora ne moremo povsem izključiti: »Takšni stojimo mi vsi pred Vami, mladi – najmlajši: Vsak z isto zemljo, z istim srcem! Mi smo od slovenske zemlje 'odvisni!' [...] Ponosni smo na svojo grudo.« Boj, upor zoper okupatorja se je namreč začel takoj po njegovem prihodu v Ljubljano in je trajal vse do njegovega končnega poraza.

Enajst let kasneje, sredi oktobra 1952, je bila v Cekinovem gradu v ljubljanskem parku Tivoli, tedaj že namenjenem Muzeju narodne osvoboditve – bil je to predhodnik današnjega Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije, ki je še vedno v isti grajski stavbi –, postavljena razstava z naslovom *Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi*. Razstava naj je bila osnova za kasnejšo stalno postavitev in naj je prikazala, kot je pisal njen recenzent v prvi številki revije *Kronika – Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, »gigantske napore Ljubljančanov v dobi italijanske in nemške okupacije«. ³ Razstava, ki jo je dala postaviti komunistična partija, je bila sicer razdeljena v tri dele. Njen prvi del je bil posvečen Ljubljani v obdobju od ustanovitve slovenske komunistične partije do zloma prve Jugoslavije, drugi del je bil posvečen obdobju italijanske okupacije in njen tretji del obdobju nemške okupacije do konca vojne. In čeravno je bil namen razstave dosežen, je pisal njen recenzent v *Kroniki*, namreč »prikazati in ohraniti spomin na veličastno borbo Ljubljane v letih 1941 do 1945«, pa tisti, je nadaljeval, ki borbe »ni doživeljal ter o njej ne ve, ni niti zdaleka dobil vtisa o tisti Ljubljani, v kateri je bilo dnevno na stotine sestankov, kjer so dnevno izhajali ilegalni časopisi, brošure in letaki, pod kakšnimi nemogočimi pogoji in življenjsko nevarnostjo so tehniki tiskali te časopise, kako so si ljudje od ust pritrgovali hrano ter dajali za partizane moko po

3 Gl. M. L. [Miroslav Luštek], »Razstava 'Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi'«, *Kronika – Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, I/1 (1952) 68–69.

zajemalkah, sladkor po žlicah, kako so padali streli VOS-ovcev na domače izdajalce«.

Razstava je bila, kratka, slaba, le slabo, le na daleč je zmogla predstaviti uporno »mesto heroj«, kot se je Ljubljana kasneje imenovala: »Ljubljana je bila v tem času edinstveno mesto, ki je po svoji enotnosti, množičnosti in organiziranosti postala resnična 'država v državi',« je še pisal recenzent razstave.⁴

A vsaj eno delo na tej razstavi je govorilo tudi o uporni neenotnosti, tudi množični, tudi zagonetno organizirani, tako v mestu kakor sicer na Slovenskem v tistem vojnem času. Bilo je to oljno platno Toneta Kralja *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942.

Tone Kralj je bil tedaj že uveljavljeni slikar velikega slovesa, menda bolj kot kateri koli njegovih sodobnikov slikarjev zavezan izbranemu slovenskemu narodnemu oziroma nacionalnemu programu, menda ne pretiravamo, če rečemo, da je bil svojčas najbolj slovenski izmed slovenskih slikarjev. Njegov lastni, prav osebni, srčni program v tej zvezi je bila markacija slovenskega nacionalnega prostora zoper *italianità*, tj. velikopotezni, grobi, nasilni, brezobzirni nacionalistični program fašistične Italije. Od sredine dvajsetih let pa do konca vojne je Kralj že poslikal petnajst cerkva na Primorskem – s poslikavami je nato nadaljeval vse do svoje smrti leta 1975 – in sicer zato, da bi na ta povsem svojstveni način potegnil mejo med slovenskim in italijanskim nacionalnim prostorom, pa tudi med svetom pobožnega krščanstva in svetom grobega greha in pogube ljudi pošasti.⁵ Njegovo delo je nastajalo po naročilu in pod tihim varstvom in skrito zaščito slovenske primorske duhovščine, zbrane v Tajni krščansko-socialni organizaciji in Zboru svečnikov svetega Pavla. Skupaj z duhovščino je Kralj za motive svojih stenskih poslikav izbiral svetopisemske prizore in prizore iz življenja svetnikov, ki jim je

4 M. L., »Razstava«, kot v op. 3, 69.

5 Izvrstno študijo o tem izjemnem, velikem Kraljevem opusu je napisal zgodovinar Egon Pelikan. Egon Pelikan, *Tone Kralj in prostor meje* (Ljubljana 2016).

nato dal svojo lastno izjemno in izvrstno ekspresionistično podobo, vso nacionalno kolorirano, in s tem, kot piše zgodovinar Egon Pelikan, ki se je temu Kraljevemu opusu kar najpozorneje posvetil v svojih odličnih raziskavah, ideološko markiral prostor, ločil slovenski prostor od italijanskega. In ločil je, moramo dodati, svet najmilejše pobožne vere od kar najbolj grobega sveta brezbožne surovosti.

»Kot standardni pristop k ideološki markaciji prostora je Tone Kralj uporabljal slovenske narodne barve (bela, modra, rdeča), svetnike Slovanov, torej sveta brata Cirila in Metoda, pisavo glagolico itd., tematsko pa se je oprl na zgodbe iz Svetega pisma, posebno tiste o Kristusovem trpljenju ali trpljenju prvih kristjanov in jih vključil v cerkvene poslikave kot alegorične zgodbe oziroma kot podobe o preganjanju Slovencev pod fašizmom. 'Pozitivci' so tako praviloma mučenci, slovanski svetniki, prvi kristjani itd. Odeti so v slovenske narodne barve. Za razliko od 'negativcev', ki so upodobljeni z ostudnimi grimasami, dinamično, histerično, agresivno in primitivno, so »pozitivci upodobljeni kot nosilci slikarjevih večnih vrednot, vere in narodnosti, nastopajo pa statično, monumentalno, pokončno in umirjeno – brezčasno.«⁶

Enako mirno, pokončno, umirjeno, kot da že onkraj časa, stojijo tudi talci na omenjenem Kraljevem oljnem platnu *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942. Slika je nastala, kot menijo umetnostni zgodovinarji, po koncu vojne.⁷ Na platnu je ujet trenutek tik pred strelom v še

6 Pelikan, *Tone Kralj*, kot v op. 5, 49.

7 Tina Fortič Jakopič, Marko Ličina (ur.), *Kruha in iger – Slikarstvo Toneta Kralja 1941–1945* (Ljubljana 2023) 48 sl.

enega talca, mladega moža. Večer je, nesrečnik stoji pred visokim zidom v široki ulici, polni vojaščine, ob njegovih nogah že leži šest-najst njegovih mrtvih predhodnikov, devet jih z zvezanimi rokami še čaka, da mu sledijo. Mladi mož stoji pokončno, z rokami zvezanimi na hrbtu, s prevezanimi očmi, prsi ima napete v uporni lok junaka kot da brez strahu in dvomov. Pripravljen je umreti, na smrt čaka mirno, ve, zakaj umira. A ne želi umreti. Mirna je sicer drža njegovega telesa, zdaj zdaj bo umrl, tu ni več kaj, a na žalostnem obrazu mu je neutajljivo izrisan življenski nemir, vsak čas bi želel spet še enkrat živeti.

Upodobjen je torej na tem pretresljivem platnu zgodovinski trenutek streljanja talcev na večer tistega oktobra. Streljanje talcev je bil povračilni ukrep italijanskih okupatorjev za atentat na Marka Natlačena, nekdanjega bana Dravske banovine, tedaj pa enega vodilnih mož Narodnega odbora za Slovenijo, koalicije političnih strank še iz stare Jugoslavije. Različni so si bili njihovi interesi, skupno jim je bilo nasprotovanje komunizmu in skupna jim je bila plašna previdnost v vojnih časih, skušali so zdaj bolj zdaj še bolj nesrečno sodelovati z okupatorjem, da bi že kako srečno prestali vojno, in naj pride, kar že mora priti, naj je sreča, naj je nesreča.

Vitomil Zupan je ob koncu vojne, leta 1944, napisal dramsko igro *Rojstvo v nevihti – Dramska reportaža v treh dejanjih*, v kateri si je za temo vzel skoz in skoz človeške dileme ob okupaciji in pogum upora zoper njo.⁸ Delo bi v zgodovini slovenske drame svojčas zagotovo veljalo za najboljšo dramo t. i. narodnoosvobodilnega boja, če bi mu prvenstva do danes ne odnesla partizanska drama Vladimirja Pavšiča - Mateja Bora *Raztrganci*.⁹ Razlogi za to niso ležali v dramski kvaliteti slednje, ki je preprosta agitka, vsa je pretresljiva, temveč v dramatični osebi avtorja prve, za obe drami ali prej igri sicer velja, če nekoliko priredimo besede Josipa Vidmarja

8 Vitomil Zupan, *Rojstvo v nevihti – Dramska reportaža v treh dejanjih* (Ljubljana 1945).

9 Matej Bor, *Raztrganci – Drama v treh dejanjih* (Ljubljana 1946).

iz neke njegovih številnih priložnosti za literarnokritiško jedkani-co, ki jih nobene ni zamudil, da če bi ne obstajala dramatika, bi dra-mi ne bili napisani. Dragocena je Zupanova drama vsekakor zaradi enega prizora, v katerem je dramatično zgoščeno povzeto nespra-vljivo medvojno slovensko nasprotje med kolaborantsko stranjo, ki sta ji pripadala Marko Natlačen in Narodni odbor za Slovenijo na eni strani, ter uporniško stranjo na drugi strani. V prizoru nastopa Mirtič, delovodja nekega manjšega obrata, malomeščanski tip krat-ke zdrave pameti, za katerega se sčasoma izkaže, da je potuhnjeni izdajalec okupatorju. In nastopa Fatur, mlad fant, nekoč študent, sedaj pa sodelavec OF, aktivist. Takole gre njun pogovor, ki naj ga povzamemo z nekaj kar najdrobnejšimi dramaturškimi posegi.

Mirtič: Previdnost je mati modrosti. Samo tako bomo v miru prespali noč okupacije. Zdaj še prav nič ne vemo, kaj se bo v svetu zgodilo. [...] Vaše občutje je plemenito. Priznam vam, Fatur, celo junaško. Toda življenje hodi z okovanimi čevlji po plemenitih ču-stvih. Danes velja jeklo in zlato. Da, da, mladi prija-telj, taka je resnica. Ali imate jeklo in zlato?

Fatur: Volja je jeklo. Koprnenje po svobodi zlato. Zdaj moramo začeti boj ali pa smo zgubili pravico do besede. Tako je za nas ena sama pot: BOJ!¹⁰

»Zdaj moramo začeti boj ali pa smo zgubili pravico do besede.« – To je bilo prvo vodilo slovenskega upora proti okupatorju, najviš-jeja boja, tj. boja za ceno lastnega življenja. A boj je bil dvakraten, in dvojno je bilo žrtvovanje, kot nam kaže že branje *Rojstva v nevihti*. Faturjev boj je bil boj zoper okupatorja, prvič, in bil je, drugič, boj zoper vse, ki bi bili lahko v oviro revoluciji slovenskih komunistov in njihovemu nacionalnemu programu: »Sie muesen gnadenlos

10 Zupan, *Rojstvo v nevihti*, kot v op. 8, 14–15, 16.

bekaempft werden«, tj. Brez milosti se je proti njim boriti, je pisal Dragotin Gustinčič v svojem *Problemu naroda pri Slovencih* in pri tem uveljavljal komunistično nacionalno klavzulo. In tako je bilo tudi žrtvovanje dvojno, namreč žrtvovanje lastnega življenja in življenja svojega slovenskega bližnjega. Streljanje talcev 13. oktobra 1942 v Ulici Cirila in Metoda, danes Ulici talcev – obe poimenovanji ulice bi ne mogli imeti večjega spominskega pomena – je bilo, kot smo že pisali, povračilni ukrep na atentat na Marka Natlačena, ki ga je na jutro istega dne izvedla t. i. Varnostnoobveščevalna služba (VOS), šturmsvadron slovenskih komunistov. Atentat ni bil prvi, predhodili so mu mnogi, sledili so mu še številni. Ivo Peršuh, denimo, režiser *Igre o Božjem kraljestvu*, je bil ustreljen že 26. aprila istega leta, istega dne po jutranji maši je bil potuhnjeni komunistični strel usmerjen, smrtonosno, v Lamberta Ehrlicha, ob njem je padel tudi eden njegovih študentov, pomotoma, strel je bil namenjen nekemu drugemu, v krvavih revolucionarnih očeh pomembnejšemu. Ljubljana, skratka, je bila malodane od prvih dneh vojne v primežu dvakratnega nasilja, okupatorjevega vojnega nasilja in revolucionarnega nasilja komunistov. Ali rečeno drugače, kar najbolj skopo, znotraj svetovne vojne dotlej nevidenega besa je besnela dotlej nevidena slovenska vojna. Besnela je slovenska državljanska vojna.¹¹

In ko je Tone Kralj po koncu svetovne vojne – a ne tudi po koncu slovenske državljanske vojne, ta je namreč še trajala, k čemur

11 Gl. npr. Bojan Godeša (ur.), *Druga svetovna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Slovenska novejša zgodovina 1, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992 (Ljubljana 2005) 573–799; Tamara Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana 2004); Božo Repe, *Spuško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945* (Ljubljana 2015); Jože Možina, *Slovenski razkol. Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana 2019); Jože Pirjevec, *Partizani* (Ljubljana 2020). – Gl. tudi Doroteja Lešnik, Gregor Tomc, *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo* (Ljubljana 1995); Drago Jančar (ur.), *Temna stran meseca – Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, katalog razstave (Ljubljana 1998); Ferdo Gestrin, *Svet pod Krimom*, ur. Oto Luthar (Ljubljana 2016); Matevž Kos, *Leta nevarnega življenja. Pet fragmentov o slovenski literaturi in drugi svetovni vojni* (Ljubljana 2019).

se v nadaljevanju še vrnemo – na tisti tako slabi razstavi z nerodnim naslovom *Ljubljana v času narodnoosvobodilnega boja* razstavil svoje platno *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942, je le malokdo, če sploh kdo, vedel, da ima platno tudi svojo poslikano hrbtno stran, ki je bila nekoč lice platna.¹² Šlo je prav tako za oljno sliko, nastala je istega leta, ko so bili ustreljeni talci in še prej Natlačen, Peršuh ter Ehrlich in njegov nesrečni študent, torej med vojno, po vojni pa ga je Kralj obrnil in nanj naslikal drug prizor. Vprašanje o razlogih za to naj pustimo najprej odprto. Slika je bila odkrita nedavno in nato tudi restavrirana, hrani jo Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Streljanje talcev, 13. 10. 1942 ima torej svojo hrbtno stran, v hrbtu skrito sliko. Gre za fragment, na treh straneh obrezano platno, pokončna oljna slika je nastala v letih 1941 in 1942. Kako je Tone Kralj sliko poimenoval sam, ne vemo, kustosi muzeja, ki sliko hrani, so jo poimenovali *Panem et circenses*, tj. Kruha in iger, na kar jih je najbrž napeljal fragment napisa v levem kotu slike, pa tudi upodobjeni prizor oziroma dogajanje. Upodobljena je namreč velikanska arena, na njenih tribunah je deloma razgreto, deloma že razjarjeno fašistoidno občinstvo – grešna svojati, ki se poštenemu krščanskemu človeku upira, če sledimo Kraljevi politično-religiozni barvni skali –, deloma nekako nedeljski pari mladih zaljubljenecv, zaposlenih s samimi sabo. V prvi vrsti tribune je dvakrat upodobljen Duce, fašistični diktator, enkrat kot čez vse vzvišeni tribun, drugič kot vojaški poveljnik vsega povelja. »Roma doma«, tj. Rim kroti, stoji napis na robu tribune, ki se preveša v areno, obdana z žičnato ograjo, nemara takšno, s kakršno je bila v času nastanka slike obdana Ljubljana. Krotil naj bi Rim, kot misli Rim, ki ga upodablja Kralj, gladiatorski boj, ki se odvija v areni, a ne kroti ga, nasprotno je res, gladiatorski boj spodbuja in se nad njim sprevže-no navdušuje. V areno so namreč spuščeni Slovenci, mladi fantje,

12 Tina Fortič Jakopič, »Zgodovina slike *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942«, *Kruha in iger*, ur. Jakopič, Ličina, kot v op. 7, 42–47.

pravkar možje, aktivisti OF, komunisti, sokoli, protikomunistični milicionarji, plavogardisti. Njihov boj je golih rok, imajo le nože, že so krvavi, v razjarjenem besu so planili drug na drugega, gladiatorji so, nekdo mora zmagati nad življenjem drugega, palci na tribunah so že obrnjeni navzdol. Boj se že preveša k svojemu koncu, nekdo je že ob glavo, dobesedno, glavo, mrtvobledo, zmagovalec nad njim jo že drži visoko v zraku in jo zmagoslavno kaže diktatorju na tribuni, v tej glavi, detajlu, so umetnostni zgodovinarji videli slikarjev osebni portret, nekako tako je nekoč davno Herodov rabelj Salomi prinesel glavo Janeza Krstnika (Mr 6,14–29). Na tleh v areni tega razjarjenega, razkačenega slepega boja – osrednja figura slovenskega gladiatorskega boja je slepec s puhovko, tedaj uveljavljenim slovenskim domačijskim nacionalnim atributom *à la* Maksim Gaspari – tudi že leži tedaj mrtvaškobled hladnomrtev, a zaživa krepak mlad mož, ki je v preveč kruto smrt padel s slovensko zastavo v rokah, tj. slovenski narod, kot se lahko pridružimo ikono-loški razlagi umetnostnih zgodovinarjev. Kdo bo v tem boju *post mortem* – narod je že mrtev – zmagal, je v trenutku gladiatorskega boja, ki ga upodablja Kralj, že jasno. Jasno je, da imajo aktivisti OF oziroma komunisti močno pobudo, njim se obeta končna zmaga, najmočnejša, najbolj junaška, najplemenitejša, najlepša je sicer figura sokola. A kakšna bo ta njihova zmaga? Narod je že mrtev, boj mož Slovenec na moža Slovenca je le še boj gladiator na gladiatorja, a ti so slednjič, kot vemo, vsi mrtvi. Njihov boj je tako le še v sprevrženo igro vedno lačnih, nikoli sitih, takšni so pač ljudje od nekdaj vobče, naj si bodo ali od tod ali od tam, zato njim *panem et circenses*, kruha in iger, zaljubljeni so zaposleni s samimi sabo.

Takšna je pripoved Tona Kralja na oljnim platnu *Panem et circenses*, izpisana na hrbtno stran oljnega platna *Streljanje talcev*, 13. 10 1942. Ali rečeno drugače, pretresljivo in šokatno sta upodobljena slovenska državljanska vojna in njen slepi bes.

Upodobljena pa je, kot nam lahko pokaže pozorno motrenje obeh slik, slovenska državljanska vojna pravzaprav na obeh straneh

tega oljnega platna, na strani hrbet, ki je bila nekoč stran lice, s prizorom v areni, pa tudi na strani, ki je bila vedno stran lice, s prizorom streljanja talcev. Tudi *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 upodablja namreč prizor iz državljanske vojne, le da tej upodobitvi zadošča preprostejša ikonološka razlaga. *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 ni likovna parabola. Ko so italijanski strelni vodi streljali slovenske talce v Ulici Cirila in Metoda pod večer 13. oktobra 1942, je bil to povračilen ukrep za atentat na nekdanjega bana Dravske banovine, beri slovenskega bana, če se izrazimo nekoliko salopno, ki ga je dopoldne tistega dne okrog devete ure izvedel strelni dvojec slovenskih komunistov. Da je Kralj, ki ni ničesar v svojem obsežnem opusu prepuščal naključju, prav platno *Panem et circenses* izbral za platno *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 ne more presenečati in ne more biti, naj tvegamo takšno trditev, naključje ali le slučaj. Obe platni upodabljata isti prizor, tj. slovensko državljansko vojno in neznosno spiralo njenega slepega nasilja. – »Ključ, ključ, ključ v oko / ključ, ključ, v oko, ključ, / ključ, ključ črni vran, / oči iz jam!«

Panem et circenses na eni strani in *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 na drugi dajeta skratka skupaj pretresljivi, šokantni, groznostrašni slovenski diptih, na katerem je v dvojni podvojitvi upodobljena slovenska državljanska vojna, najprej kot slepi boj mož na moža v oblastno predstavo fašističnega tirana, nato kot zaslepljeni upor do zadnjega moža v oblastno predstavo komunističnega tirana sprevrženega smisla. – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič?«

Da je Slovence v njihovo slovensko vojno pahnila svetovna vojna, je dejstvo, h kateremu lahko skupaj s Kraljem pritrdimo, a obenem moramo dodati, da se je slovenska vojna pripravljala že daleč pred svetovno vojno. Nanjo so se pripravljali slovenski komunisti v Moskvi in nanjo se je pripravljalo ljubljansko kongresno križarstvo, da so si bili in eni in drugi v polni svesti, na kaj se pripravljajo, smemo dvomiti. Slovenska državljanska vojna je bila torej najprej vojna slovenskih nacionalnih diskurzov. Vojna se namreč ne začne, ko pade prvi strel. Vojna se začne, ko se začne na prvi strel

pripravljati, o njem govoriti in si ga še prej zamišljati. Ni le tudi beseda dejanje, tudi misel je dejanje.¹³ Vsi slovenski nacionalni diskurzi so si slovenski narod najprej, kot smo videli in česar ne moremo dovolj poudariti, zamišljali. In dva, komunistični in katoliški, sta si ob tem zamišljala tudi vojno.

V svojo slovensko vojno so za časa druge svetovne vojne – slednja je bila prvi njen zunanji okvir in ne eden njenih notranjih pogojev – Slovenci stopili torej s štirimi nacionalnimi diskurzi, kot so se oblikovali skozi desetletje pred vojno in so si bili vsak k sebi, dva izmed njih sta si bila nepomirljivo nasprotna. Bili so to, kot smo videli v predhodnih poglavjih naših razmišljanj, prvič, kulturni slovenski nacionalni diskurz, kot ga je intoniral Josip Vidmar, nacionalni diskurz slovenskih komunistov, kot sta ga oblikovala Edvard Kardelj in še pred njim Dragotin Gustinčič, drugič, tretjič, personalistični slovenski nacionalni diskurz Edvarda Kocbeka in njegovega kroga revije *Dejanje*, in četrtič, slednjič, katoliški slovenski nacionalni diskurz, kot se je slovesno razkazal in mogočno razodel na ljubljanskih kongresih Katoliške cerkve, evharističnem kongresu in Kongresu Kristusa Kralja.

Ali rečeno drugače, pojem »slovenski narod«, kot se je kot diskurz v polni meri izoblikoval v tridesetih letih 20. stoletja, je bil množinski samostalnik, bil je *plurale tantum*, tj. pojem slovenski narod je zaobjemal štiri slovenske nacionalne diskurze, kulturnega, personalističnega, komunističnega in katoliškega. Slednja sta si bila povsem vsak k sebi in scela nasprotna in skozi in skozi nepomirljiva, oba sta imela svojo nacionalno izključevalno diskurzivno klavzulo, svojo *reservatio ultima nationis* – slovenski narod je ali v spregi z revolucijo ali pa ga ni, tako komunistična nacionalna klavzula na eni strani in na drugi strani katoliška nacionalna klavzula, tj. slovenski narod je ali katoliški ali pa ga ni. Ali rečeno še drugače, slovenska vojna v svetovni vojni ni bila le boj proti okupatorju za narod

13 Gl. npr. Tinquun, *La contribution à la guerre en cours* (Paris 2009).

revolucionarne sprege oziroma boj z okupatorjem za katoliški narod, bila je tudi vojna za okupacijo pojma narod, pojma »slovenski narod«. Da v takšni vojni nihče ne zmaga, je sredi vojne vedel že Tone Kralj. In da v tej vojni nihče ni zmagal, lahko vemo mi. Personalistični diskurz Edvarda Kocbeka je bil po koncu svetovne vojne zaprt v njegovo stanovanje, prešpikano s skritimi mikrofoni tajne službe. Vidmarjev kulturni diskurz se je z iznajdljivostjo deklace naprodaj predal komunističnemu diskurzu. In katoliški diskurz je bil z enajstimi zidovi zazidan v ono kripto katedrale komunističnega diskurza, ki je svojo prisiljeno zaigrano diskurzivno zmago v slovenski državljanski vojni ohranjal z ohranjanjem in nadaljevanjem državljanske vojne. Kako vse bolj in bolj surrealistično je vse to postajalo, je pokazalo fellinijevsko odkritje *Spomenika revolucije*, ki bi ga bilo že ob njegovem odkritju vsled pravkar povedanega veliko bolj prav imenovati za spomenik revoluciji, kipar ga je sicer poimenoval, intimno, *Drevo življenja*.

Spomenik revolucije/Drevo življenja je spomenik, velika umetnina je, osrednje polje je slovenskega triptiha 20. stoletja. Stranski krili tega triptiha sta drama o komunistični despotiji Dominika Smoleta *Antigona/Alegorija slabe komunistične oblasti* na levi strani in dvojno oljno platno Toneta Kralja *Panem et circenses/Streljanje talcev*, 13. 10. 1942 na desni strani.

Nasprotja slovenske vojne v svetovni vojni so bila strašna, njihove grozovitosti slovenske vojne so se izmikale zamisljivemu, zato so bile z enajstimi zidovi zazidane v kripto katedrale komunističnega nacionalnega diskurza prisiljeno zaigrane zmage. Pred okovana vrata te infernalne kripte je bil na stražo postavljen še en diskurz, ki se je med slovensko vojno tudi skobacal na že vse krvavo plano, namreč diskurz o narodnih izdajalcih, tj. diskurz o izdajalcih slovenskega naroda. Očitek je letel zdaj z ene, zdaj z ne manjšo brezobzirno rabiatno ostrino z druge strani. A če si priključimo pred naše oči defilé slovenskih nacionalnih diskurzov, ki so v slovenski vojni tedaj treščili drug nasproti drugemu, potem moramo reči, da

očitek ni bil osnovan na dejstvenem dejstvu, temveč na diskurzivnem dejstvu. Očitek si je prislužil zdaj ta, zdaj oni, ki se je izneveril zdaj enemu, zdaj drugemu nacionalnemu diskurzu, beri resnici, kot se je porajala zdaj v teh, zdaj v onih slovenskih očeh.

Spomnimo se Michela Foucaulta z začetka naših razmišljanj in njegovih razmišljanj o redu diskurza: »Diskurz ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.« In resnica diskurza je vselej, kot je še govoril Foucault in kot smo tudi videli, oblastna resnica, je resnica v boju za oblast, resnica diskurza je *in extremis* nasilje oblastne resnice.

Resnicoljubnost ni krepost oblastne resnice. Vse prej je res prav nasprotno, kot nam kaže premišljevanje zgodovine. Laž je insignija oblasti, prazna vera je njen temelj, gluhi strah njeno orodje, preživeta razočaranja njena bilanca. A v tem ni videti škandala, temveč preprosto dejstvo oblastnega diskurza, ob katerem se ne gre sprenevedati, prav posebej zato ne, ker to dejstvo vselej izziva upor. Resnicoljubnost ni krepost oblasti, kar ji je v uporno breme.

Slovenska državljanska vojna je bila tako najprej, naj še enkrat poudarimo, vojna diskurzov in takšna je ostajala ves svoj čas, tako za čas svetovne vojne kakor tudi štirih desetletij, ki so koncu svetovne vojne sledila. Zmagal na svoj shrhljivi fellinijevski način je komunistični slovenski nacionalni diskurz in na desetletja impregniral slovensko stvarnost, dojemanje slovenske stvarnosti, slovenske zgodovine in slovenskega spomina, tudi slovenske kraje spomina in prav posebej slovensko pojmovanje zgodovinske resnice. Resnicoljubnost ni bila ne njegova, beri slovenskega komunističnega nacionalnega diskurza, ne njena, beri slovenske zgodovinske resnice, krepost.

Bogo Grafenauer, zgodovinar, o katerem nam je že tekla beseda, ko smo govorili o personalističnem slovenskem nacionalnem diskurzu Kocbekovega kroga, je imel 7. decembra 1946 na Univerzi v Ljubljani svoje inavguralno predavanje. Predavanju je dal naslov »Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času« in ga kasneje objavil v prvi številki *Zgodovinskega časopisa*,

tedaj nove in do danes osrednje znanstvene revije slovenskega zgodovinarstva.¹⁴ V predavanju je najprej orisal »razvoj slovenskega zgodovinarstva« – tj. zgodovinarstva o tistem, kar je imel za slovenski narod na slovenskih tleh, pojma slovenski narod v predavanju ni opredelil, opredelitev je sicer imel, kot smo videli zgoraj, domišljeno, zapisano, objavljeno –, nato je slovensko zgodovinarstvo, kot ga je videl in razumel, ovrednotil oziroma, rečeno z njegovimi besedami, mu določil njegov značaj. Nato je v grobem zakoličil periodizacijo »razvoja slovenskega naroda«, da bi slednjič določil zgodovinarjeve »naloge našega časa«. Takole je tedaj mislil, da je še najbolj prav reči.

»Težišče dela slovenskih zgodovinarjev se bo moralo premakniti na gospodarski in družbeni razvoj. S tem se bo samo po sebi premaknilo na proučevanje širokih slovenskih ljudskih množic. Obilo vprašanj, ki so bila v središču preiskav, pa se bo umaknilo v okvir tega domačega, slovenskega razvoja. Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja, obravnavana doslej [...] večinoma na zelo podoben način kot zgodovina katere koli avstrijskih alpskih dežel, spremenila končno v resnici v zgodovino slovenskega naroda. Saj je zgodovina slovenskega naroda skozi vse tisočletje omejena skoraj izključno na probleme družbenega razvoja. Razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom je bila obenem naša notranja in zunanja politika.

Narodno-osvobodilna borba, najbolj herojski in najslavnejši del dosedanje slovenske zgodovine, pa je odprla vrata v novo socialistično dobo; z njo si je slovensko ljudstvo spet priborilo resnično svobodo,

14 Bogo Grafenauer, »Problemi in naloge slovenskega zgodovinarstva v našem času«, *Zgodovinski časopis*, 1/1 (1947) 11–26.

vzelo svojo usodo v lastne roke, premagalo vse strankarske ločnice, ki so ga delile s pomočjo razrednih nasprotij in se osvobodilo iz okovov tujega in domačega kapitala. Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod.

Prav v analizi te velike linije slovenske narodne zgodovine [...] je najboljše orožje, ki ga more in mora dajati slovenski zgodovinar svojemu ljudstvu v njegovih današnjih borbah. Saj zgodovina mnogo manj kot marsikatera druga znanost sme stati izven te borbe, marveč ji mora dajati vsak dan trdne, znanstvene temelje. V tem je prav za prav poglavitni namen zgodovinarjevega iskanja resnice.«¹⁵

»Na ta način se bo zgodovina slovenskega ozemlja [...] spremenila končno v resnici v zgodovino slovenkega naroda.« – Naj takšne vrste zgodovinopisno agendo imenujemo diskurzivno ustvarjalno nacionalno zgodovinopisje. Toliko bolj in prej, ker Grafenauerjevih »Problemov in nalog slovenskega zgodovinopisja v našem času« ni mogoče brati ne zares razumeti brez branja uredniškega uvodnika v to prvo številko *Zgodovinskega časopisa*, ki ga je napisal skupaj s souredniki Franom Zwittrom, Jožetom Kastelicem in Jožetom Hainzem. Uvodnik nosi naslov »Obračun in program«.¹⁶ V njem so uredniki z grobimi bandažami obračunali s svojimi akademskimi predhodniki. Označili so jih za »klerikalne in liberalne historike«, »dobre Avstrijce«, katerih dela da so le »provincialni odtенок avstrijske historiografije«. Odčitali so jim »topo nerazumevanje« zgodovinskega razvoja, odsotnost vere v napredek v zgodovini, »odbijanje študija civilizacij«, reakcionarno mentaliteto, udobni oportunistem, beg pred aktualnostjo, skratka, bili so,

15 Grafenauer, »Problemi in naloge«, kot v op. 14, 23, 25–26.

16 Bogo Grafenauer, Jože Hainz, Jože Kastelic, Fran Zwitter, »Obračun in program«, *Zgodovinski časopis*, I/1 (1947) 7–10.

so pisali, klavрни. Takšen je bil obračun, program, h kateremu so zavezali sebe in sicer slovenske zgodovinarje, pa so sestavljale teorije Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina ter metode historičnega in dialektičnega materializma dan not, dan ven. Da bi svoj program kdaj zares izpolnili, se ni zares zgodilo nikoli.

So pa s svojim »Obračunom in programom« in objavo Grafenauerjevih »Problemov in nalog« opravili svoj obračun s preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo, tj. naredili so zgodovinopisno programsko zakoličbo komunističnega slovenskega nacionalnega diskurza. In pri tem so kot znanstveniki zgodovinarji izkazali, kot že moramo reči, reakcionarno zgodovinopisno mentaliteto, topo razumevanje razvoja zgodovinske vede, akademski oportunitizem in kar je še takšnega. Metropolitansko zgodovinopisje njihovega časa se je tedaj že odpravljalo k vse drugačnim spoznavnostnim horizontom, daleč čez tiste horizonte in stran od njih, ki bi jim njihove zamejitve lahko postavil proste volje ali pod prisilo izbran, neresnicoljubno zamišljan pojem naroda kot oblastne resnice. Svojemu narodu, svojemu času in ljudstvu so želeli vse nerodno drugače podariti »orožje«, če naj uporabimo Grafenauerjeve inavguralne besede, za njegovo, tj. narodovo, borbo v njegovem času zase, tj. za narod. Svojemu narodu so želeli podariti zgodovinsko resnico – orožje. Najprej pa so skušali z njim rešiti sebe.

Časi so bili tedaj pač takšni, tu Bogo Grafenauer ni imel kaj, bi morda lahko še najlažje rekli za mnogimi, ki so o tem mojstru zgodovinopisja brez Klio, muze zgodovine, že pisali.¹⁷ A ne moremo jim zares pritegniti, saj je Grafenauer znal tudi drugače, kot smo videli zgoraj in česar ni mogoče spregledati. Kakor tudi ni mogoče spregledati, da je bilo njegovo oziroma njihovo orožje-darilo takšno, da naj ga je strelec še tako obračal, vselej se je z enim strelom ustrelil v obe kolena. Le kako bi moglo biti drugače? Zgodovinska

17 Cf. Vincenc Rajšp idr. (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996); Peter Štih, Žiga Zwitter (ur.), *O mojstrib in muzi – Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (Ljubljana 2018).

resnica prve številke *Zgodovinskega časopisa* je bila zgodovinopisno in sicer intonirana neresnicoljubno. Ustavimo se še enkrat pri odlomku iz Grafenauerjevega nastopnega predavanja.

»Narodno-osvobodilna borba, najbolj herojski in najslavnejši del dosedanje slovenske zgodovine, pa je odprla vrata v novo socialistično dobo; z njo si je slovensko ljudstvo spet priborilo resnično svobodo, vzelo svojo usodo v lastne roke, premagalo vse strankarske ločnice, ki so ga delile s pomočjo razrednih nasprotij in se osvobodilo iz okovov tujega in domačega kapitala. Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod.«¹⁸

»Slovenci smo končno dozoreli v resnici v narod.« – To je prvi *malentendu* Grafenauerjevih inavguralnih sklepov. Da bi Slovenci šele s t. i. narodnoosvobodilno borbo dokončno postali narod, je namreč res le toliko, kolikor narod razumemo znotraj komunističnega nacionalnega diskurza: narodnoosvobodilna borba v službi revolucije je Slovence vpregla v revolucijo – in glej! Dozoreli so v narod! Sicer pa je bilo tako, kot smo videli, da so vsi trije drugi slovenski nacionalni diskurzi, tj. kulturni, katoliški in personalistični diskurz, Slovence že videli kot oblikovan, dozorel narod, resda ogrožen, a dozorel in zrel. Le komunistični nacionalni diskurz je bil pripravljen priznati slovenski narod le tedaj, če bi bil ta v spregi s komunistično revolucijo.

Malentendu je bila nadalje diskurzivna figura »narodno-osvobodilna borba«, kot jo je razumel Bogo Grafenauer skladno s sočasnimi komunističnim oblastnim diskurzom, tj. »narodno-osvobodilna borba« je partizanski boj in partizanščina in OF pod vodstvom komunistov.

18 Grafenauer, »Problemi in naloge«, kot v op. 14, 25.

Partizanski boj – in sicer partizanščina in sicer slovensko uporništvu proti okupatorju – je bil seveda herojski in ostaja slaven. A bil je tudi ali vedé hoté ali hoté ali nehoté nevedé boj le za tisti koncept naroda, kot so si ga bili opredelili slovenski komunisti, bil je boj za komunistični slovenski nacionalni diskurz in nanj vezano komunistično revolucionarno nacionalno klavzulo. In tako je imela »narodno-osvobodilna borba« poleg herojske in slavne tudi svojo infernalno strašljivo stran: »Sie muesen gnadenlos bekaempft werden«, brez milosti se je proti njim boriti, je pisal Dragotin Gustinčič, kar se je tudi zgodilo. Nobeden izmed nosilcev katoliškega slovenskega nacionalnega diskurza denimo ni preživel vojne neprizadet, bili so ali ubiti ali poklani, če uporabimo besedo Borisa Pahorja, ali potisnjeni v molk, še prej, menda prav vsi brez izjeme, izpostavljeni vseh vrst oblastnim šikanam. – »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

Na tak način so bile tudi »premagane vse strankarske ločnice«, o katerih piše Grafenauer. Prav zares pa niso bile nikoli premagane, saj so vseh vrst nasprotja ostajala, se ohranjala in zaostrovala skozi desetletja, ki so sledila Grafenauerjevemu predavanju. Oblikoval se je »novi razred«, o katerem je pisal Đilas, in ohranjala se je državljanska vojna kot vojna diskurzov, najprej, nato pa čedalje bolj in bolj le še vojna za ohranitev komunističnega nacionalnega diskurza. Diskurz o državljanski vojni in z njim najtesneje povezan diskurz o narodnih izdajalcih sta bila temeljna stebra slovenskega revolucionarnega komunističnega nacionalnega diskurza, kakor smo videli v našem orisu dogajanja ob obletnici zmage revolucije leta 1975. Diskurz je bil tedaj sicer že ves neprepričljiv, a ni se nehal ohranjati, za kar so bila tedaj ustrezna, očitno, menda res le še skrajna sredstva, oblastno nasilje in fellinijevski surrealizem.

»Slovensko ljudstvo«, »usoda slovenskega ljudstva v njegovih lastnih rokah«, »slovensko ljudstvo osvobojeno okovov tujega in domačega kapitala«, »resnična svoboda slovenskega ljudstva«

– o vsem tem je predaval Grafenauer leta 1946 kot o živetih stvarnih dosežkih »narodno-osvobodilne borbe«, a tudi to vse je bilo *malentendu*. Bile so to figure komunističnega diskurza, njegovi *loci communes*, preveč oddaljene od živete stvarnosti, da bi jih ne morali imeti, enako kot sodobniki, ki jim je bil komunistični diskurz tuj ali se jim je upiral, le za oblastno zgodovinsko resnico. Ta je bila nekaj let za Grafenauerjevem inavguralnim predavanjem naslikana na fresko *Zgodovina Slovencev* v predverje vélike dvorane palače Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Zgodovina Slovencev je skupaj s portalom na palači upodabljala, kot smo tudi videli, *Alegorijo dobre komunistične vladavine*.

Alegoriji dobre komunistične vladavine so njeno surrealistično ikonologijo dali in ji njeno zgodovinopisno zakoličbo svojega reda postavili Bogo Grafenauer s svojim inavguralnim predavanjem in prva številka *Zgodovinskega časopisa*, kjer je bilo predavanje objavljeno in je bil objavljen zgodovinopisni »Obračun in program« tistega njihovega novega časa. Skratka, zgodovinopisno resnico, ki temelji na spoznanju, ki temelji na resnicoljubnosti, je tedaj zamenjala zgodovinska resnica komunistične revolucionarne oblasti. Resnicoljubnost ni bila njena krepost.

In svoboda, sicer svetinja vseh slovenskih nacionalnih diskurzov, tudi ni bila insignija slovenske komunistične oblasti. Konec aprila 1951 je bil v Ljubljani 2. kongres OF, na katerem se je komunistična partija še enkrat dala poveljevat v svojih revolucionarnih dosežkih, ki to niso bili, kot bomo še videli, in si dala še enkrat potrjevati svoj nacionalni in oblastni diskurz. Kongres je potekal v véliki dvorani Hotela Union, prav tam, kjer so nekdaj potekala študijska zborovanja Kongresa Kristusa Kralja. Bil je to čas, ko je jarem komunistične despotovije postajal vse težji in težji, ko se je komunistični *Tyrannides* že imel za gotovega na svojem oblastnem tronu. Edvard Kocbek, ki je govore na kongresu, kot piše v svojem dnevniku, sprva le nemo, začudeno, zaprepadeno spremljal, se je slednjič nepovabljen le priglasil k besedi in s tem vnaprej požel

sitno nelagodje in neskrivano nezadovoljstvo revolucionarjev, prav posebej Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja.¹⁹ Njuno nelagodje in nezadovoljstvo lahko povzamemo z malenkostno prirejenimi zabavljaškimi verzi iz vseh totalitarnih časov – Še preden sploh je kaj dejal, / planili s stolov so kričaje: / »Hura! Spet imel bo prav!« –: Še preden sploh je kaj dejal, / presedali so se na stolihi godrnjaje: / »Jebenti! Spet imel bo prav!«

Njuno nelagodje in nezadovoljstvo je lahko razumeti in zlahka si ga je tolmačiti. »Ti si že fejš fant, ampak objektivno si nevaren,« je nekoč v partizanskih gozdovih Kocbeku rekel Kidrič. Kocbek je vendarle bil, kot smo videli, tvorec in eden izmed nosilcev personalističnega slovenskega nacionalnega diskurza, oblikovanega v krogu revije *Dejanje*. A personalistični diskurz je tudi bil komunističnemu nasproten, in tako vse bolj in bolj, Edvard Kocbek si je dolgo časa delal utvare, da ni tako, predolgo si je delal takšne utvare, kot je pokazal čas, ki vedno prehitro nepovratno teče. Drugače kot Bogo Grafenauer, ki je tudi pripadal krogu *Dejanja* in si s Kocbekom tedaj uglašeno delil njegov diskurz, se Kocbek svojemu diskurzu po vojni ni odpovedal. Njegova partizanščina, njegovo sopotništvo s komunisti in revolucionarji, njegovo navduševanje nad komunistično revolucijo, njegove slovenske revolucionarne *rêveries*, politična sanjarjenja o »slovenski revoluciji« – vse to ni tu prav ničesar spremenilo, svojemu slovenskemu diskurzu je vseskozi ostajal zvest.

In tako je Kocbek tistega 27. aprila 1951 dopoldne, potem ko je noč preživel v premišljevanju in pisanju kratkega govora, vstal in spregovoril o – svobodi.²⁰ Njegov strah, kot si lahko mislimo, pa tudi njegov pogum sta se morala tedaj odbijati od sten polne Unionske dvorane.

Polna pa je bila dvorana tedaj tudi nelagodnih vtisov in odklonilnih, celo sovražnih razpoloženj ob Kocbekovi zbirki novel *Strah*

19 Gl. Andrej Inkret, *In stoletje bo zardelo – Kocbek, življenje in delo* (Ljubljana 2011) 312 sl.

20 Inkret, *In stoletje bo zardelo*, kot v op. 19, 314–316.

in pogum – zbirka je izšla sicer šele decembra tistega leta, a so novele revolucionarji že poznali –, s katero je z lirično resnicoljubnostjo in briljantnim mojstrstvom literata filozofa zarezal v tedanje črno-belo oziroma, bolje, rdeče-črno razumevanje in prikazovanje t. i. narodnoosvobodilnega boja in sicer slovenske državljanske vojne. Ne osvoboditelji naroda na eni strani in narodni izdajalci na drugi strani, ne dobri proti slabim, temveč človek s svojim strahom in pogumom, vestjo, krivdo in odgovornostjo, človek v zgodovini kot njeno orodje, tvorec in žrtev, zgodovinski človek – to je bila Kocbekova tema v zbirki novel *Strah in pogum*. »Njegove novele so v bistvu moralitete, slika in refleksija človekove temeljne resnice, posamični njegovi junaki so eksemplarični *pars pro toto* ponazoritev in ilustracija tragične ambivalentnosti modernega zgodovinskega človeka,« je novele ocenil Kocbekov biograf Andrej Inkret v knjigi z naslovom *In stoletje bo zardelo*.²¹

Kocbekove novele so eden najvišjih vrhov slovenske literature, vsaka njihova vrstica drhti v svoji epskosti in dramatičnosti in liričnosti, vse drhtijo v neskončni resnicoljubnosti glede človeka med strahom in pogumom, vse drhtijo v ljubezni do slovenskega človeka, človeka sicer, vse drhtijo v ljubezni do svobode. Čas vojne je čas najhujše preizkušnje človeka in njegove svobode, pa tudi čas največjih preizkušenj premišljevanj o človeku. Na teme tistega slovenskega vojnega časa je nekaj enako literarno velikega, vélikega, drhtečega napisal spet šele avstrijski pisatelj Peter Handke v svojem lirično-dramatičnem besedilu *Še vedno vihar*, objavljenem 2010. in prvič uprizorjenem v hamburškem *Thalia Theater* leto dni kasneje, šestdeset let za Kocbekom torej.²²

21 Inkret, *In stoletje bo zardelo*, kor v op. 19, 307.

22 Peter Handke, *Immer noch Sturm* (Berlin 2010). Gl. tudi isti, *Še vedno vihar*, prevedel Brane Čop, Mala drama 2012/13 10, gledališki list (Ljubljana 2013). – Naj-sodobnejša, najizvirnejša, obenem kar najbolj sublimna tematizacija slovenskega partizanskega boja prihaja sicer s polja plesnih umetnosti. Leta 2021 sta plesalki in koreografinji Leja Jurišić in Bara Kolenc skupaj z avstrijskim umetniškim kolektivom NO1 oblikovali performans z naslovom *Brina – kinestetični spomenik*. Performans je spomenik eni prvih slovenskih plesalk sodobnega plesa Marti Pau-

Kako je Kocbekove novele ob njihovi objavi ocenil Josip Vidmar in pri svoji oceni četrto stoletja kasneje vztrajal, smo že videli, namreč kot nekako sprevržene, in prav takšnega je Kocbeka videla Unionska dvorana tistega zoprnega žalostnega dne, polna komunističnih revolucionarjev, nekdanjih partizanov, sodelavcev OF in parvenijev t. i. narodnoosvobodilnega boja. Edvard Kocbek jih je takole nagovoril.

»Kakor je vprašanje resnice človeku bližje od vprašanja pravice, tako je vprašanje svobode elementarnejše od vprašanja resnice. Osvoboditev moramo spremeniti v svobodo, utelešeno in polnoveljavno. [...] Vežati moramo interes, razvidnost in prepričanje, vse tri prvine demokratične volje. [...]

Ljudskih množic ni mogoče imeti za zgolj orodje zgodovine, za predmet oblasti, ker hkrati spoznavamo, da nihče nima v posesti dokončnih formul za družbeno in življensko odrešenje. [...] Naše ljudstvo mora postati vedno bolj samostojen in zavesten oblikovalec svoje usode.

Osvobodilna fronta je dolžna, da se iz mehanizma čimprej spremeni v organizem, da prepričljivo pristopi do preprostega človeka, da se približa

lin s partizanskim imenom Brina, ki je, članica znamenite kulturniške skupine 14. divizije, njen član je bil tudi pesnik Karel Destovnik - Kajuh, s svojimi improviziranimi plesi bodrila tako svoje soborke in soborce kakor tudi prebivalstvo, h kateremu so se zatekali partizani. Njena usoda plesalke je pretresljiva. V ledeni zimi 1944 so ji pozeblji prsti na nogah, skupaj s soborko se je zatekla v od vsega sveta odmaknjeno kočo, kjer sta tedne zdravili njene ozebljine, komaj si je rešila nogi. Nikoli več ni plesala.

Brina – kinestetični spomenik, sta ob praznovanju performansa pripovedovali koreografiji, »opolnomoči Brino kot antifašistko in koreografijo, dviga jo kot telo, ki je gibanje samo«. Performans je torej obenem *homage* partizanki plesalki, upornici, in spomenik je telesu in gibanju, beri človeku. Performans je doživel svojo dvojno premiero na *Festivalu Spider* v Ljubljani in na prestižnem *ImPulsTanz* na Dunaju junija oziroma avgusta 2021. – O življenju Marte Paulin - Brine gl. Malina Schmidt Snaj, *Samo en ples – Zgodba Marte Paulin Schmidt - Brine* (Ljubljana 2022).

slovenski stvarnosti, jo obseže in pravilno tolmači, da interese našega delovnega naroda čisti in snovno in moralno razvije.

Modrost Antejevega mita je ostvarljiva le z zavestnim sodelovanjem vsega ljudstva.«²³

»Osvoboditev moramo spremeniti v svobodo, utelešeno in polnoveljavno.« – Niso ga razumeli, niso ga hoteli razumeti, njegovi apeli jim niso šli v njihov oblastni ali komfortni ali preživetveni račun, njegove zahteve jim niso šle v njihovo kombinatoriko despotije. Kakor tudi niso ne hoteli ne še prej mogli razumeti modrosti Antejevega mita, ki je v tem, da zato, da bi vam misel lahko poletela visoko, suvereno in svobodno in bi bila lahko nato takšna tudi vaša dejanja in bi bili tako, rečeno s Kocbekovimi besedami, zgodovinski človek, morate ostajati na trdnih zemeljskih tleh svojega sveta in časa.

Spomnimo se še enkrat Kocbekovih besed iz prve številke revije *Dejanje*, iz njegovega uvodnega praeseja z naslovom »Slovenski človek«.

»Ko spregledujemo tragični razpor med slovenskim človekom in življenjem, med njegovim osebnim zadržanjem in resničnostjo, izražamo v prvi vrsti željo, da bi Slovenci zaupali v življenje in si ustvarili svetlo razmerje do njega. Dokler ne bomo z obema nogama stali zaupljivo na tej zemlji, zakoreninjeni v svoji resničnosti, ne bomo obvladali sil tega sveta. Niti kot osebe niti kot narod ne pridemo do svojega smisla, če se z vsemi svojimi tipalkami ne razrastemo široko po svojem življenjskem prostoru.

[...] Ko se nam ne bo več mudilo iz časnosti, marveč bomo ostali v njej zaradi pomembnosti tega

23 Gl. Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi II*, ur. Peter Kovačič Peršin (Ljubljana 1993) 481–485.

življenja, bomo položili temeljni kamen uspešnemu slovenskemu dejanju.

[...] Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode. Kadar pa so suvereni njegovi člani, je slej ko prej suveren tudi narod sam. In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne bodo nikdar oslabila ali uničila.«²⁴

Tako je pisal v *Dejanju*, enako je govoril na 3. kongresu OF. In nato je zgrmel v nemilost komunističnega tirana, iz katere se ni nikoli več pobral, se ji ni nikoli več izzvil, ne od nje nikoli več opomogel.

»In četudi ga stiskajo še taka nasilja, ga ne bodo nikdar oslabila ali uničila.« – Te Kocbekove besede se seveda ne nanašajo le na »slovenskega človeka« – pojem »slovenski človek« imamo najprej za Kocbekovo diskurzivno oziroma oratorično figuro, a v vsej svoji resnici se nanaša na človeka sicer –, ki mora biti, če naj je zares človek, suveren in svoboden. In besede se nanašajo tudi na slovenski narod kot diskurzivni pojem, kot diskurzivno dejstvo, ki je tudi že dejstveno dejstvo. Ni le dejanje dejanje, dejstvo, tudi beseda je dejstvo, dejanje, in tudi misel je dejstvo, ki vodi v dejanje, tega ne moremo dovolj poudariti.

Kocbekove zahteve po »slovenskem človeku« – »Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode« – bodo čakale desetletja, da bi dobile svojo dopolnitev. Dotlej pa bo trajala slovenska državljanska vojna kot vojna diskurzov.

In nadaljevala se bo kot boj za ohranitev oblasti. T. i. narodno-osvobodilni boj je bil slovenskim komunistom le eno izmed orodij njihove revolucionarne zvijače, v tem sta si bila Edvard Kocbek in Vitomil Zupan, denimo, edina. Ob tem je treba reči, da je bila stava

24 Edvard Kocbek, »Slovenski človek«, *Dejanje*, I/1 (1938) 1–3.

komunistov v njihovi predanosti njihovi revoluciji in v njihovem zvijanju njihove revolucionarne zvijače velika, velika je bila njihova revolucionarna stava, bila je stava na vse ali nič. Revolucija bi bila namreč lahko tudi poražena, uspela tako ali tako ni, saj ni dosegla menda prav nobenega svojih vélikih deklariranih ciljev. Skratka in skopo in suho, stavo bi lahko slovenski komunisti tudi izgubili in s tem bi izgubili vse, tudi svoja življenja, a so jo dobili in s tem so dobili vse, kar so najprej hoteli, namreč oblast in spotoma so ukradli narodnoosvobodilni boj.

Da so slovenski komunisti revolucionarno stavo vzeli nase, imponira, enako, a drugače, pa tudi dosežek njihove revolucije. »V nasprotju z zgodnejšimi revolucijami je komunistična revolucija, ki so jo izvajali v imenu odprave družbenih razredov, privedla do najpopolnejše oblasti izključno enega samega razreda. Vse drugo so utvare in pesek v oči. [...] Oblast je alfa in omega sodobnega komunizma, čeprav si komunizem prizadeva, da ne bi bila. Ideje, filozofska načela in moralne zadržke, nacijo in ljudstvo, njuno zgodovino, deloma celo lastnino – vse je mogoče spremeniti in žrtvovati. Le oblasti ne. Ker bi to pomenilo, da se je komunizem odrekel same-mu sebi, svojemu bistvu,« je v svojem obračunu oziroma bilanci *Novi razred* pisal Milovan Đilas.²⁵

»Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

A če si ob tem priključimo predse še slavno sentenco Hannah Arendt iz njene preimenitne in predragocene študije *O nasilju*, ki pravi, da je oblast tisto, kar ne prihaja na puškinih ceveh,²⁶ potem nas prav vse mora voditi k spoznanju, ob katerem človeku njegov glasnogrenki krohot mora ostajati v grlu, namreč, da slovenski komunisti niti oblasti niso zares imeli. Imeli so gospostvo, nasajeno je bilo na bajonete, in bili so slabe volje. Videli smo, kako je pisal

25 Milovan Đilas, *Novi razred – Analiza komunističnega sistema* (Ljubljana 2014) 204.

26 Hannah Arendt, *O nasilju* (Ljubljana 2013) 45.

Vitomil Zupan v svoji oporoki: »Vse življenje, predvsem pa delo posameznika, je ves čas napadeno. Niti enega dneva notranje svobode nismo doživeli. Zato, da se oblastniki ne bi slabo počutili?«²⁷ Komunistično gospostvo je bilo pač despotija, kot moremo videti ob premišljevanju komunistične politične misli v zrcalu zgodovine politične misli. Bilo je gospostvo *Tyrannides*, gospostvo tirana. In takšno je bilo najprej in prav posebej na ravni njihovega tako političnega oziroma oblastnega kakor tudi nacionalnega diskurza.

Notranja svoboda je namreč občutek, ki se v človeku poraja, ko verjame, da zre iz oči v oči resnici, ki ni le njegova, in se pri tem suvereno vzpostavlja. Suveren človek pač ni le v svojih lastnih očeh, temveč tudi – če je ali pač ni – v očeh drugih. Ali rečeno drugače, ni notranje svobode brez zunanje svobode, tj. ni notranje svobode brez priznavanja človekove suverenosti, tj. brez priznavanja nedotakljivosti človekove osebe. Spomnimo se še enkrat besed Edvarda Kocbeka iz prve številke njegovega *Dejanja*: »Hočemo suverena slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode.« Kako vse drugačne so besede despota tirana: »Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.«

Kocbekove besede so čakale desetletja, da bi dobile svojo dopolnitev v slovenskem nacionalnem diskurzu in svojo izpolnitev v slovenski politični oziroma ustavni misli in slednjič v slovenski ustavi.

27 Dodatek k oporoki, 27. junija 1982. NUK [ZAL] 546. Zapuščina Vitomila Zupana, 1/9. – Cf. Vladimir Biti, »Protislovna ideologija izvirnosti«, *Vitomil Zupan*, ur. Aleš Berger, Interpretacije 3 (Ljubljana 1993) 44, 47.

VI.

»S konstituiranjem te skupščine lahko menimo, da se je končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj pol stoletja,« so besede, ki jih ob izvolitvi za predsednika Skupščine Republike Slovenije 9. maja 1990 izrekel France Bučar,¹ pravnik, nekoč partizan, nato profesor na ljubljanski Pravni fakulteti, nato oblastni izvrženec in zavrženec, disident, ikonična figura upora proti komunističnemu tiranu in emblematična osebnost novega slovenskega ustavnega reda *post festa Tyrannides*.

Tistega maja torej, na dan, ko se je spominjalo petinštirideset let konca druge svetovne vojne, se je konstituirala prva Skupščina Republike Slovenije, predhodnica slovenskega parlamenta, ki je bila izvoljena na prvih večstrankarskih, demokratičnih volivah po vojni.² Volitve so bile mesec dni prej, 8. aprila 1990, na cvetno nedeljo, ko se Katoliška cerkev spominja Jezusovega prihoda v Jeruzalem in se s tem začneja veliki teden, teden spomina na Kristusovo človeško trpljenje in nato njegovo poveljano odrešilno smrt in slednjič na njegovo vstajenje od mrtvih.

Takole poroča evangelist Luka.

1 Cit. Rosvita Pesek, *Osamosvojitev Slovenije – Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana 2007) 165.

2 Gl. Pesek, *Osamosvojitev Slovenije*, kot v op. 1, 160 sl.

Prvi dan tedna so šle žene navsezgodaj h grobu. S seboj so nesle dišave, ki so jih pripravile. Kamen so našle odvaljen od groba in stopile so noter, a telesa Gospoda Jezusa niso našle. Ko so bile zaradi tega zbegane, sta nenadoma stopila k njim dva moža v sijočih oblačilih. Prestrašile so se in povesile obraz k tlom. Ona dva pa sta jim rekla: »Kaj iščete živega med mrtvimi? Ni ga tukaj, temveč je bil obujen. Spomnite se, kako vam je govoril, ko je bil še v Galileji: 'Sin človekov mora biti izročen v roke grešnih ljudi, biti mora križan in tretji dan vstati.'« Tedaj so se spomnile njegovih besed. (Lk 24, 1–8.)

Pred svojim odhodom v Jeruzalem, preden je odšel torej na svoj križev pot človeškega trpljenja in nato slavnega odrešilnega božanskega vstajenja, je Jezus izrekel še besede, ki so brez priziva: njegove besede so besede večnega življenja, izneveriti se jim, pomeni smrt na veke.

Povem vam: Vsakemu, ki ima, se bo dalo, in tistemu, ki nima, se bo vzelo tudi to, kar ima. Te moje sovražnike, ki niso hoteli, da bi jim jaz zakraljeval, pa pripeljite sèm in jih pobijte pred menoj. (Lk 19, 26–27.)

Kristusove besede so v svoji brezprizivnosti besede neskončne Božje ljubezni, besede so, kakršne so, povabilo, kar je ena največjih skrivnosti vere. Prve demokratične volitve na Slovenskem po drugi svetovni vojni so bile torej na nedeljo pred praznikom največjih krščanskih skrivnosti.

Volitvam je sledil plebiscit o slovenski samostojnosti, tj. slovenski odcepitvi od druge Jugoslavije in odločitvi za lastno državo. Plebiscit je bil 23. decembra 1990. Bila je to četrta adventna nedelja, t. i. nedelja *Rorate*, ko Katoliška cerkev slavi Pravičnost

Božje Previdnosti, ki bo skoraj, namreč na božič, svetu podarila Sina Odrešenika: »Rorate, caeli, desuper et nubes pluant iustum. Aperiatur terra et germinet Salvatore«, tj. Rosite, nebesa, od zgoraj in oblaki naj dežujejo pravičnost. Odpre naj se zemlja in rodi Odrešenika (Iz 45,8). Rezultati plebiscita, ki je bil skoraj v en glas za samostojnost in suvereno državo, so bili razglašeni dan po božiču, tj. 26. decembra 1990, na štefanovo, ko se Katoliška cerkev spominja mučeniške smrti sv. Štefana, diakona, prvega krščanskega mučenca, ki ga je neomajno vztrajanje pri Kristusovih besedah stalo življenje. Štefanove besede, ki so judovske učenjake in farizeje in njihovega velikega duhovnika tako razbesnele, da so se, kot pravi Sveto pismo, »razsrdili v svojih srcih in škripali z zobmi proti njemu«, so bile naslednje.

Najvišji ne prebiva v izdelku rok, kakor pravi prerok: »Nebo mi je prestol in zemlja podnožnik mojih nog. Kakšno hišo mi boste sezidali, govori Gospod, kje bo kraj mojega počitka? Ali ni moja roka naredila vsega tega?« Vi, ki ste trdovratni in neobrezani v srcih in ušesih, vi, ki se vedno upirate Svetemu Duhu. Kakor vaši očetje, tako tudi vi! Katerega izmed prerokov niso preganjali vaši očetje? Ubijali so tiste, ki so napovedovali prihod Pravičnega in vi ste zdaj postali njegovi izdajalci in ubijalci. Vi, ki ste po naročilu angelov prejeli postavo, pa se je niste držali! (Apd 7, 48–53.)

In nato so ga pahnili v smrt.

In kamnali so Štefana. Ta pa je molil in govoril: »Gospod Jezus, sprejmi mojega duha!« Nato je pokleknil in zaklical z močnim glasom: »Gospod, ne prištevaj jim tega greha!« Ko je to rekel, je zaspal. (Apd 7, 59–60)

Razglasitvi slovenske plebiscitarne volje je sledila razglasitev slovenske samostojnosti 25. junija 1991, tej desetdnevna vojna z jugoslovansko vojsko, v kateri je pravkar rojena slovenska država zmagala. In pol leta kasneje, 23. decembra 1991, dan pred božičnim večerom, je bila sprejeta ustava slovenske države, slovenska ustava. Slovenski komunistični *Tyrannides* je bil poražen, tako vsaj na ustavni ravni. Ni pa bil poražen tudi slovenski komunistični nacionalni diskurz, ki je živel naprej in živi naprej do danes, k čemur se še moramo vrniti.

Ali so bili temeljni ustavni koraki gradniki, ki so utrjevali pot do sodobne suverene slovenske nacionalne države, namreč demokratične volitve, plebiscit in razglasitev rezultatov plebiscita, postavljeni na velike cerkvene praznike skrbno premišljeno ali pa je bila vse to le pretkano premišljena igra pretkano igrive nepremišljene Fortune, je vprašanje, ki ga moramo pustiti odprto. A naj je tako ali tako, gre za dejstvo impresivnega simbolnega oziroma diskurzivnega pomena, ki ga ni mogoče spregledati. Temeljni ustavni koraki, ki so pripeljali do sodobne slovenske države, so bili storjeni pod botrstvom Katoliške cerkve in njenega teološkega diskurza.

Ob tem bi spregledali mnogo, če bi verjeli, da je bil komunistični tiran premagan in je sodobna slovenska država nastala le z molitvami in dobrimi deli, čeravno oboje ni izostajalo, in je slednjič zmagal katoliški slovenski nacionalni diskurz. Dogajanjem v letih 1990 in 1991 so predhodila raznovrstna in raznorodna dogajanja razgibanih, na vse strani živahnih, razživetih in pogumnih osemdesetih let, ki so erodirala komunistično gospodstvo in odpravljala komunistični diskurz kot vladajoči diskurz. Izrazito pobudo pri tem je imel, kot smo že napovedovali v svojih razpravljanjih, personalistični diskurz Edvarda Kocbeka.

Leta 1987 sta izšla dva zbornika, ki ju imamo pri oblikovanju sodobnega slovenskega ustavnega nacionalnega diskurza in s tem sodobnega pojma slovenski narod za posebej pomembna, prelomna, odločilna, prestižna. Najprej je izšel *kocbekov zbornik*, ki ga

je uredil Dimitrij Rupel,³ tedaj profesor sociologije na ljubljanski univerzi, kasneje ena osrednjih političnih osebnosti slovenskega osamosvajanja in graditve države, bil je njen večkratni zunanji minister spremenljive politične sreče. Zbornik je bil za tisk pripravljen že dve leti prej, a njegovega izida komunistična cenzura tedaj ni dovolila, kaj jo je navedlo k temu, da je dve leti kasneje izid le dovolila, ne vemo. V zbornik je svoj esej z naslovom »Krivda in greh« prispevala Spomenka Hribar in v njem s Kocbekom povzela njegov poziv iz njegovega slavnega intervjuja iz leta 1975, ki smo se mu posvetili zgoraj, v katerem je pozival k priznanju usode domobrancev. »Predvsem si jo moramo [tj. usodo domobrancev] vzdigniti iz zanikanja v javno priznanje. Vzdigniti si jo moramo iz potlačene in pohabljenе zavesti v jasno in pogumno zavest,« je tedaj govoril Kocbek. Spomenka Hribar je ponovila Kocbekov poziv in mu dodala zahtevo po spominu in nato zahtevo po pozabi.

»Brez tega poboja ne bi bili to, kar smo in kakor smo za vso našo prihodnost vnaprej. Brez tega poboja ne bi bila to, kar sem in kdor sem. Takšno grozovitost je treba pozabiti. Pozabiti kot maščevalno misel, ki bi iskala zadoščenje in opravičilo za greh – pa se le zagrinja v nove in nove grehe, da bi zakrila tisti prvi greh: zločin. Pozabiti je treba to grozovitost kot strupeno zel, ki bi iskala novo in novo prst za svojo rast. Spominjati pa se je treba takšne grozovitosti prav kot narodove tragedije in njegove veličine v trpljenju. Pozabiti je treba sovraštvo, ne pa tiste usodne sprepletenosti, ki jo je [tj. grozovitost] izzvala in ki tudi nas družijo v eno narodovo telo.

Toda najprej si jo moramo vzdigniti v spomin prav kot narodovo tragedijo, da jo bomo sploh mogli

3 Dimitrij Rupel (ur.), *Kocbekov zbornik* (Ljubljana 1987).

pozabiti kot sovraštvo. In da bomo zmogli postati narodovo telo, ki ga prelevata spominski občutek in spominsko čustvovanje. [...]

Stati na tej meji, na tem mestu, mi omogoča[,]
da povežem preteklost s sedanjostjo in da šele od tod pogledam naprej v prihodnost. Omogoča mi, da ne prezrem tistih, ki so odšli, da stegnem roko do tistih pred menoj in da jo ponudim tistim, ki prihajajo. Takšna stoja mi omogoča drugačen odnos do zgodovine, do bližnjika.«⁴

Esej je intoniral slovenski spravi diskurz, ki je do danes eden glasnějšíh delov slovenskih javnih razprav o slovenski zgodovini.⁵ Diskurz je dobil nekaj let po eseju Spomenke Hribar in razpravah ob njem svoje performativno dejanje, namreč spravno slovesnost v Kočevskem rogu, kjer so bili pobiti številni domobrance. Spravna slovesnost je bila 8. julija 1990 in je bila sestavljena iz dveh delov. Najprej je bila maša zadušnica za domobranci in sicer vse žrtve vojne, ki jo je pred več desetisočglavo množico, zaprepadeno v boleči žalosti in globoki tišini, daroval ljubljanski nadškof in slovenski metropolit Alojzij Šuštar, nato je sledil govor tedanjega predsednika predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana.

Prvi je večino svojega življenja preživel v tujini, na Slovensko se je visoko cenjeni cerkveni dostojanstvenik vrnil v času, ko je oblast komunistične despotije že erodirala. Njegov prispevek k zrušitvi komunističnega tirana in izgrajevanju nove slovenske države poznavalci njegovega življenja ocenjujejo kot velikanskega. Drugi je bil špica komunistične vrhuške, v procesu t. i. sestopa komunistične partije z oblasti mu je uspelo nekaj, kar si je bilo tedaj najbrž komajda lahko zamisliti, namreč, potem ko je z oblasti sestopil, je

4 Spomenka Hribar, »Krivda in greh«, *Kočekov zbornik*, ur. Rupel, kot v op. 3, 9–68.

5 Gl. zgoraj poglavje II, str. 86.

prišel še višje na oblast. Demokratični ustavni red namreč od prvih političnih razmišljanj in ustavnih razvrstitev v grški antiki velja za vrednega več od despotskega ustavnega reda, demokratična vlada velja za krepostno, despotska za sprijeno.⁶

Ljubljanski nadškof se je v svoji pridigi navezal na odlomek iz Janezovega evangelija, ki se je sicer bral tiste julijske nedelje, odlomek govori o Jezusovem prihodu v Jeruzalem, kjer se je končala njegova življenska pot in kjer je še slednjič svetu razložil, zakaj je prišel na svet, zakaj bo umrl in kakšna bo smrt tistih, ki mu sledijo, namreč smrt, ki obrodi sad in je zato odrešilna. Del odlomka je tudi prispodoba o pšeničnem zrnju, ki mora umreti, da bi obrodilo sad (Jn 12,24).

Med tistimi, ki so na praznik prišli počastit Boga, je bilo tudi nekaj Grkov. Ti so stopili k Filipu, ki je bil iz Betsajde v Galileji, in ga prosili: »Gospod, radi bi videli Jezusa.« Filip je šel in to povedal Andreju. Andrej in Filip pa sta stopila k Jezusu in mu to povedala. Jezus jima je odgovoril: »Prišla je ura, da se Sin človekov povelíča. Resnično, resnično, povem vam: Če pšenično zrno ne pade v zemljo in ne umre, ostane sámo; če pa umre, obrodi obilo sadu. Kdor ima rad svoje življenje, ga bo izgubil; kdor pa sovraži svoje življenje na tem svetu, ga bo ohranil za večno življenje. Če kdo hoče meni služiti, naj hodi za menoj, in kjer sem jaz, tam bo tudi moj služabnik. Če kdo meni služi, ga bo počastil Oče.«

»Zdaj je moja duša vznemirjena. In kaj naj rečem? Oče, reši me iz te ure? Zavoljo tega sem vendar prišel v to uro. Oče, povelíčaj svoje ime!« Tedaj je

6 Gl. npr. Sašo Jerše, *Sociodiceja predmoderne – Ustvarjanje družbenega smisla v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (Ljubljana 2022), zlasti poglavje *La santa virtù* – Sveta krepost.

prišel glas iz nebes: »Poveličal sem ga in ga bom spet poveličal.« Množica, ki je stala zraven in to slišala, je govorila: »Zagrmelo je.« Drugi pa so govorili: »Angel mu je govoril.« Jezus je odgovoril in rekel: »Ta glas ni nastal zaradi mene, ampak zaradi vas. Zdaj je sodba nad tem svetom, zdaj bo vladar tega sveta izgnan ven, in ko bom povzdignjen z zemlje, bom vse pritegnil k sebi.« To pa je rekel, da je označil, kakšne smrti bo umrl. (Jn 12,20–36.)

Evangeljski odlomek je nadškof tedaj takole razlagal.⁷

»Prilika o pšeničnem zrnju, ki smo jo slišali v evangeliju, ima na tem kraju in ob spominu na te žrtve prav poseben pomen. Dobesedno so padli v zemljo in umrli, da bi obrodili sad. Upamo, da so zase že našli mir in plačilo pri Bogu. A tudi za slovenski narod so zrna že obrodila sad doma in po svetu in prepričani smo, da bo ta sad vedno bogatejši.

Kaj nam govorijo mrtvi, ko jim danes izkazujemo spoštovanje in molimo zanje? Prvo, kar nam pravijo, je: Odpuščamo vsem, ker smo sami pri Bogu našli odpuščanje.

Odgovorimo jim: Tudi mi odpuščamo vsem in vsakomur, da bi tudi sami našli odpuščanje pri Bogu. Drugo, kar nam govorijo mrtvi, je: Rotimo vas, storite vse, kar je v vaši moči, da se nikdar več ne ponovi kaj takega, kot se je dogajalo v Kočevskem rogu. In tretje: Izpolnite vrzeli, ki so nastale z našo prezgodnjo smrtjo, gradite boljšo prihodnost slovenskega naroda, naše skupne domovine in celotne Evrope in

7 Pridiga nadškofa Alojzija Šuštarja, Kočevski rog – 8. julija 1990, *Mohorjev koledar 1991* (Celje 1990) 53.

človeštva na trdnih temeljih resnice, svobode, pravičnosti, spoštovanja, prijateljstva in ljubezni, podajte se na pot sprave med živimi, na dolgo in težko pot, ki je edina pot v življenje. [...]

Ob priliki o pšeničnem zrnju nam žrtve in grobovi v Kočevskem rogu in po vsej slovenski zemlji govorijo o življenju. Sprejmimo to sporočilo življenja. Z mašo zadušnico in s simboličnim cerkvenim pogrebom smo naredili, kar smo bili dolžni in do česar so imeli mrtvi pravico. Sedaj pa se podajmo na pot naprej. Življenje ima svoje zakone in svoje zahteve. A pšenično zrno, ki je padlo v zemljo, že kali, že poganja, že prinaša sadove. Bodimo drug drugemu dobri in plemeniti in pošteni sopotniki in iskreni prijatelji. Bog je z nami!«

Tudi predsednik se je v svojem govoru po maši navezal na Sveto pismo, a navezal se ni, drugače kot nadškof, na Novo, temveč na Staro zavezo, navezal se je na odlomek iz knjige Pridigarja, ki govori o različnih časih tega sveta in o tem, da ima vsaka stvar svoj čas.

Vse ima svojo uro, vsako veselje ima svoj čas pod nebom: / Je čas rojevanja in čas umiranja, / čas sajenja in čas ruvanja nasada. / Je čas pobijanja in čas zdravljenja, / čas podiranja in čas zidanja. / Je čas jokanja in čas smejanja, / čas žalovanja in čas plesanja. / Je čas zametavanja biserov in čas zbiranja biserov, / čas objemanja in čas odtegovanja objemanju. / Je čas pridobivanja in čas zapravljanja, / čas hranjenja in čas zametavanja. / Je čas paranja in čas šivanja, / čas molčanja in čas govorjenja. / Je čas ljubezni in čas sovraštva, / čas vojne in čas miru. (Prid 3,1–8.)

Prve vrstice knjige Pridigarja so sicer namenjene razlagi sveta vobče, ki je, kakršen je, vrstice govorijo o tem, da je ni na svetu stvari, ki bi bila nova, svet je, kakršen je, misliti, da bi bilo lahko kako drugače, je nečimrnost.

Besede Pridigarja, Davidovega sina, kralja v Jeruzalemu. / »Nečimrnost čez nečimrnost,« pravi Pridigar, / »nečimrnost čez nečimrnost, vse je nečimrnost!« / Kakšen dobiček ima človek od vsega svojega truda, / s katerim se muči pod soncem? / Rodovi odhajajo, rodovi prihajajo, / svet pa vedno ostaja. / Sonce vzhaja, sonce zahaja, / hiti proti svojemu kraju, kjer vzhaja. / Veter piha proti jugu / in se obrača proti severu, / obrača se, obrača in piha, / veter se vedno znova obrača. / Vse reke tečejo v morje, / a morje se ne prenapolni, / v kraj, kamor reke teko, / tja teko vedno znova. / Vse reči so utrujajoče, / človek jih ne more razložiti. / Oko se ne nasiti z gledanjem, / uho se ne napolni s poslušanjem. / Kar je bilo, bo spet, / kar se je zgodilo, se bo spet zgodilo, / nič ni novega pod soncem. / Kaj je, o čemer bi se reklo: / »Glej, to je novo!« / Bilo je že zdavnaj, v vekih, / ki so bili pred nami. / Na prednike ni spomina, / tudi na zanamce, ki še bodo, / ne bo spomina nanje pri tistih, / ki bodo živeli pozneje. (Prid 1,1–11.)

Takole je besede Pridigarja razlagal predsednik.⁸

»Je kraj življenja in je kraj smrti. Je čas sovraštva in je čas strpnosti. Smo na kraju smrti. [...]

Je čas vojne in čas ubijanja. Je čas odločitve in čas žrtvovanja. Je čas spominjanja in čas novega upanja.

8 Govor predsednika Predsedstva republike [*sic*] Slovenije Milana Kučana, Kočevski rog – 8. julija 1990, *Mohorjev koledar 1991* (Celje 1990) 54–56.

Človek sam dela zgodovino. Toda dela jo v razmerah, ki si jih ne izbira v celoti sam. S to zavestjo je v razmerah, ki jih živi, tudi odgovoren za svoja dobra in svoja zla dela. Zato je človek na zemlji tragično bitje. Svojih zmot za nazaj ne more spremeniti. Naše preteklosti ni mogoče predruščiti, je ne zmolčati. Čas je, da preneha obremenjevati še naprej in kar naprej naše življenje in našo prihodnost. [...]

Ko sprejemamo mrtve, ki so bili doslej nerazumno zanikani ali celo pozabljeni, in ko jih priznavamo za del svoje nacionalne zgodovine, ne smemo pozabiti tistih, ki smo se jih spominjali in smo jih priznavali že doslej in katerih dejanja so tudi omogočila, da je to pravno in pomiritveno dejanje po tolikih letih zdaj lahko v svobodni in suvereni slovenski državi. Da ne bi zamenjali ene krivice z drugo, da ne bi delali sile zgodovini in njenim resnicam. Veliko naših ljudi počiva tod in drugod po Sloveniji. Različni so razlogi, različne so poti, ki so neredko sinove iste matere pripeljale do groba. A vsakdo od njih je imel mater in očeta in svoje sanje. Mrtev človek nima ničesar več. Spravimo se zato z njimi, pokopljimo jih, a z njimi odnesimo in pokopljimo tudi orožje. Pozabiti ne smemo in ne moremo ničesar. Odpustiti je težko, marsikdaj celo nemogoče. Odpuščanja ni mogoče ne zapovedati in ne izsiliti. Mogoče pa je pogumno pogledati v preteklost, da bi bilo mogoče obrniti pogled v prihodnost. [...]

Bilo je. Je čas ljubezni in je čas sovraštva, je čas vojne in čas miru. Tako pravi pridigar v Stari zavezi. Zdaj je čas miru.«

Srečala sta se tedaj, kot lahko pozorni vidimo, na dvojni slovesnosti, ki naj je bila pravna, dva nasprotna si, nepomirljiva in nespravljliva

diskurza, namreč, novozavezni, kristološki, diskurz, ki govori o žrtvah, ki obrodijo sad ljubezni, in starozavezni diskurz, ki govori o nespremenljivosti časov, ki se spet in spet ponavljajo, ki vselej gredo svoj lasten tek, misliti, da bi bilo lahko drugače, je nečimrnost.

Nasprotna sta si bila že sama poziva nadškofa na eni strani in predsednika na drugi strani. Medtem ko je nadškof pozival k spravi med živimi, je predsednik pozival k spravi z mrtvimi, pričakovati bi sicer mogli, da bi bilo obratno. Pričakovati bi mogli, da se bo politik zavzel za prizadevanje za spravo, ki je pogoj miru, med živimi, in s tem za utrjevanje politične oziroma nacionalne skupnosti, za utrjevanje *polis*, tako na eni strani. Na drugi strani pa bi morali pričakovali, da se bo duhovnik zavzel za pomirjenje, za spravo z zasmrtnim svetom, za mir z mrtvimi. A slednje pričakovanje bi bilo preveč preprosto, takšno pričakovanje bi bilo zoper kristološko misel, ki ji je *tacite* sledil nadškof, misel namreč, da krščanski Bog ni bog mrtvih, temveč živih. (Lk 20,37-38)

Nespravljiva sta bila skratka pravna diskurza na pravni slovesnosti v Kočevskem rogu, ki takšna, namreč pravna, ni bila, ni mogla biti. Vse prej je bilo, je moralo biti in mora ostajati prav nasprotno. In nasprotna in izključujoča pravna diskurza glasno in nepomirljivo živita do danes, diskurzivno orožje ni pokopano. France Bučar se je torej motil, ko je razglasil konec državljanske vojne. Državljanska vojna kot vojna diskurzov se tedaj ni končala in ni končana do danes ne. In sprave ni.

Da bi bila, bi ob vsem, kar vemo o tistem in našem času in prav posebej o slovenskih pravnih diskurzih, moralo presenečati. Pomembno se nam namreč lahko v tej zvezi zdi že dejstvo, na katerem je stala pravna slovesnost v Kočevskem rogu, dejstvo, ki je tudi srhljivo fellinijevsko surrealno, dejstvo ni obetalo nič dobrega. Maša zadušnica se je tedaj opravljala in za njo bila pravna slovesnost na kraju Pod Krenom, kjer je sicer res bilo veliko morišče in grob v naravi nepokopanih, a to niso bili tisti, za katerimi je tedaj žalovala trikrat desettisočglava množica. Njihovo morišče in njihovo

smrtno brezno je bilo drugje, na kraju pod Macesnovo gorico, kot so pokazale kasnejše raziskave zgodovinarjev, arheologov in forenzikov. Slovenska pravna slovesnost je bila torej na tujem grobu nepokopanih.⁹ Ali je bilo tako, ker je bila na svojem srhljivem delu čudaško preprosta nevednost, ali pa zato, ker je bila na delu srhljiva perfidnost sicer že poraženega komunističnega *Tyrmanides*, ali pa zato, ker se Fortuna z nami včasih igra čez meje, ki jih še moremo prenesti, da bi ne bili nato vsi poškodovani oziroma pohabljeni, če uporabimo Kocbekovo besedo iz njegovega slavnega herojskega intervjuja, kar je vse tudi srhljivo, je tudi vprašanje, ki ga moramo pustiti odprto.

»Človek je nič, čemu naj si taji svoj nič? / Kdor misli, da je več, neizogibno in za zmeraj pade.« – Zoper to oblastno vodilo, ki je zadevalo in žive, pa tudi mrtve, se je v svojem eseu tedaj vzdignila Spomenka Hribar, enako tudi avtorji drugih esejev *kocbekovega zbornika*, literarni zgodovinarji Andrej Capuder, Taras Kermauner in Denis Poníž in filozofa Tine Hribar in Ivan Urbančič in pesnika Niko Grafenauer in Jože Snoj, ki so se vsi posvetili njegovi poeziji in njeni filozofski, ontološki *potestas*, pa tudi Janez Gradišnik, ki je premišljeval Kocbekovo življenje.

Iz njihovega soočenja s Kocbekom in svojih spoznanj ob njem – na to nam kaže pozorno branje njihovih spisov – je nato izšel drugi zbornik iz leta 1987, namreč 57. številka *Nove revije* z naslovom *prispevki za slovenski nacionalni program*.¹⁰ Številka revije je bila v hipu razgrabljena in njena urednika na mig odstavljena. Nezaslišane in nevzdržne in neznosne so bile komunističnemu tiranu prav posebej zahteve Franceta Bučarja, ki je v svoji razpravi

9 Gl. npr. Mitja Ferenc, »Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina«, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, ur. Mitja Ferenc, Branka Petkovšek (Ljubljana 2006) 153–164. – Gl. tudi Gal Kirn, »'Primitivna akumulacija kapitala in spomina' – Spominske vojne kot diskurz narodne sprave v (post)jugoslovanskem prostoru«, *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2025) 171–191.

10 *prispevki za slovenski nacionalni program*, *Nova revija – mesečnik za kulturo*, ur. Niko Grafenauer, Dimitrij Rupel, VI/57 (1987).

dokazoval nelegitimnost njegove oblasti, nadalje razmišljanja Jožeta Pučnika, sociologa, disidenta, ene najbolj ikoničnih žrtev komunističnega tirana in nato galijotske figure slovenske osamosvojitve in slovenske poti k državnosti, v katerih je obsojal komunistično oblast in zahteval slovensko osamosvojitve, in Ivana Urbančiča, ki je menil, da sta pred Slovenci le dve možnosti: ali odhod iz komunistične Jugoslavije ali samoukinitvev.

Ukinjali, natančneje, ubijali so se Slovenci sicer že kar sami, sami od sebe sami sebe s svojo roko proti svoji volji, kar je teza pretresljive razprave 57. številke *Novre revije* izpod peresa Nika Grafenauerja.¹¹ V njej je razmišljal o strašljivi statistiki samomorilnosti na Slovenskem, razmišljal je o patologiji tedanje slovenske družbe in »fenomenologiji slovenskega samomora«. Slovenski človek je le »podružbljeni posameznik« in kot tak »last družbe«, ki mu, je pisal Grafenauer, »po svoji vodilni strukturi [tj. despotski oblasti] odreja smisel njegovega socialnega bivanja«. ¹² In ker je tako, sledi – prav nasprotno od oblastnega namena despota, kar je prva interpretativna varianta, oziroma povsem skladno z despotovimi nameni, kar je druga – mnogim nevzdržna bivanjska osama, ki ni le občutek, temveč dejstvo, ki ga ustvarja vsega izpraznjeni nesmisel: »Če človek ne izpolnjuje svoje svoje življenske naloge, ki mu jo določa družbeni subjekt, je s stališča smisla, katerega nosilec je ta subjekt, njegova eksistenca nesmiselna.« ¹³ Eksistencialnemu, bivanjskemu nesmislu sledi eksistencialna, bivanjska tujost oziroma odtujenost vsemu svetu in tej eksistencialna samoukinitvev, samomor.

»Eksistencialno tujstvo, ki zajema posamezne ljudi do tiste mere, ko ga ne morejo več vzdržati in si

11 Niko Grafenauer, »Oblike slovenskega samomora«, *prispevki*, kot v op. 10, 229–246.

12 Grafenauer, »Oblike«, kot v op. 11, 241.

13 Grafenauer, »Oblike«, kot v op. 11, 240.

za odrešitev izberejo lastno smrt, je torej posledica razsmišljenega, svobodnega, zgolj človeku samemu danega življenja, s katerim pa ne ve kaj početi. Tako pa je predvsem zaradi tega, ker že od mladih nog ni navajen živeti na avtonomen, individualistično neokrnjen način, ampak je prilagojen na sistem nenehne smiselne indoktrinacije, ki omejuje njegovo življenjsko svobodo in ne dopušča, da bi optimalno razvijal svoj posebni inter-esse, da bi torej ne bil zajt v družbo le kot vloga, marveč kot bitje z vsemi svojimi individualnimi posebnostmi. *Biti v* ali *med*, kar označuje gornja beseda, ne pomeni nič drugega, kot biti v svetu na zainteresiran način. Ali še natančneje povedano: resničen individualizem je možen le, če se človek zaveda temeljne resnice življenja, ki je smrt, in eo ipso tudi enkratnosti in nezamenljivosti lastnega življenja.

[...] Kajti z vidika smrtnosti prav gotovo ni vseeno, kako človek preživi svoje življenje. Še več: v ljubezni do lastnega življenja je impliciran tudi posameznikov odnos do drugega življenja, iz česar sledi, da se ta odnos ne more utemeljevati v nekem apriornem družbenem smislu, ki življenje ukaluplja in »ohlaja« v vlogo, marveč izhaja iz omogočanja sebe in drugega na način inter-esse, v katerem se poraja tudi sprejemljivi, dinamični družbeni smisel njegovega bitja, od česar je bistveno odvisna živost, odprtost, raznolikost, sproščenost vsakega družbenega življenja. [...]

Stavek 'V resnici umiram, kajti nihče ne opazi, da živim.' natančno označuje ta položaj. Izraža namreč ugotovitev, da je človekovo življenje mrtvo, če ga nihče ne opazi v njegovi enkratnosti in

nezamenljivosti. Če se torej ne more po svoje izraziti drugače kot s smrtjo. Dokler v družbi ni opaženo, to pomeni, da je njegova enkratnost zanj očitno brez vrednosti; takšno življenje pa je bolj podobno umiranjju kot življenju, bližje je splošnosti in indiferentnosti smrti kot pa diferentnosti življenja; s sabo prinaša zadah po smrti.

Citirano samomorilčevo sporočilo nam torej govori o tem, da je treba življenje najprej *opaziti*, če sploh hočemo zares živeti. Kaj to pomeni? Nič drugega kot to, da moramo ugledati njegovo končnost, saj bomo šele iz resnice smrti znali dovolj ceniti njegovo enkratnost. Brez te zavesti je človek ponižan v delovno žival, ki se mahinalno bori za svoje preživetje. Iz tega sledi, da tudi ne premore tistega eksistencialnega erotizma, ki se izraža v veselju do življenja, v pre-danosti človekove individualne eksistence. Svet kot identiteta družbe in dom(ovine) je zato možen le tedaj, če je posameznik v družbi prepoznaven in dopuščen kot individualno bitje, kar z drugimi besedami pomeni, da ni 'last' družbenega sistema in njegove ideologije, marveč je kot individuum polno navzoč in dejaven v družbi, ki je seveda odprta zanj le v primeru, če jo tvori gibljiva, fluidna, produktivna konstelacija enakega načina biti drugih članov družbe. Samo tako se namreč vzpostavlja tisti medsebojni 'prostor' biti, ki je dom. Če tega ni, seveda 'svet' tudi ne more biti pretresen, kadar se kdo odloči za samomor, saj se to dogaja v odsotnosti sveta. [...]

Prav zato se moramo v luči samomora, ki je poziv, da opazimo človekovo življenje kot enkratno in neponovljivo, spraševati tudi o vrednosti lastnega življenja in ga braniti pred ideološko krmiljeno

razpoložljivostjo. To je samoodločba za življenje. Brez nje se družba ne more vzpostavljati kot dom(ovina) različnih, druga po drugem interesno povezanih, a nikakor ne po enotnem ideološkem smislu opredeljenih ljudi.«¹⁴

Samomor slovenskega človeka je, kot izhaja iz Grafenauerjevih razmišljanj, obenem samomor slovenskega naroda. Besede Tejreziasa iz *Antigone* Dominika Smoleta »Človek je nič, čemu naj si taji svoji nič?« dobijo v tej strašnotemni luči svoj stvarni, bivanjski, čisti človeški pomen: smrt je najčistejša resnica življenja, je še pisal Niko Grafenauer.

Spomnimo se ob tem še enkrat besed Edvarda Kocbeka iz njegovega praeseja v reviji *Dejanje*: »Hočemo suverenega slovenskega človeka, ki mu bo notranja svoboda pogoj zunanje svobode in zunanja svoboda plačilo notranje svobode.« Prav zanj, prav za takšnega slovenskega človeka, so zastavili svoja peresa in sicer ves svoj angažma avtorji 57. številke *Nove revije*. In pri tem veliko tvegali.

57. številka *Nove revije* je imela naslov »Prispevki za slovenski nacionalni program«, svoje razprave zanj so poleg že omenjenih prispevali še Tine Hribar, Spomenka Hribar, pisateljica in esejistka Alenka Goljevšček, esejist Marjan Rožanc, sociologa Veljko Rus in Gregor Tomc, pravnik Peter Jambrek in Janez Jerovšek, Jože Snoj in Drago Jančar, oba velika literata, svoji razpravi sta prispevala tudi urednika, Dimitrij Rupel in Niko Grafenauer.

Urednika sta svoj predgovor sklenila z naslednjimi besedami: »Kot že pove naslov, gre za prispevke za slovenski nacionalni program, to pa pomeni, da ne gre niti za prispevke h kateremukoli že obstoječemu programu, niti za formulacijo alternativnega programa. Gre za to, kar povedo besede v naslovu, za prispevke za program, ki ga še ni. [...] Gre za pobudo za drugačno razmišljanje o

14 Grafenauer, »Oblike«, kot v op. 11, 242 sl.

Slovincih, za novo koncepcijo slovenstva, ki naj bi se konstituiralo v ustanovah potencialno suverenega naroda in v njegovem vsakdanjem življenju – glede na zahteve nove zgodovinske epohe.«¹⁵

Razmišljanja o Slovincih oziroma slovenskem narodu, ki so jih razgrinjali avtorji 57. številke *Nove revije*, in koncept slovenstva, ki so ga v svojih razmišljanjih razvijali, le niso bila povsem drugačna in nova, 57. številka *Nove revije* ni zrasla na zeleni trati. Njen koncept slovenstva in njena razmišljanja ob njem so imeli svoje predhodnike v reviji *Dejanje*, kot smo videli zgoraj, in v krogu revije *Dejanje* razvitem Kocbekovem personalističnem slovenskem nacionalnem diskurzu. Ali rečeno kar najkrajše, *Novi reviji* je predhodilo *Dejanje*. Kocbekov opus so avtorji 57. številke seveda dobro poznali.

Svojevrstni *homage* Kocbeku je v omenjenem *kocbekovem zborniku* iz istega leta kot 57. *Nova revija* poklonil Dimitrij Rupel, urednik zbornika.

»Kocbek [...] predstavlja oster in nepopustljiv izziv: tako zaradi svoje poezije kot tudi zaradi svoje izpostavljene kulturnopolitične usode med krščanstvom in socializmom. Kocbekova usoda je za slovensko kulturo paradigmatična v najvišjem pomenu te besede, paradigmatična v tem smislu, da predstavlja enega njenih vrhov. [...] Kocbek se nam zdi zgleden po tem, da je (kot pred njim Prešeren, Cankar, Župančič, Murn, Voranc, Kosovel in komaj še kdo) slovensko kulturo vzpostavljajal na ta način, da jo je presegal. Ker je bilo in je tako, je moral od te kulturne planjave doživljati tudi popotne muke. In ker je bilo in je tako, so njegove besede do današnjega dne udarne in zveneče.«¹⁶

15 Niko Grafenauer, Dimitrij Rupel, »Prispevki za slovenski nacionalni program«, *prispevki*, kot v op. 10, 2.

16 Dimitrij Rupel, »Teksti o Kocbeku«, *kocbekov zbornik*, ur. Rupel, kot v op. 3, 6.

Svojemu razmišljanju, ki je *hommage*, je dodal Kocbekove besede iz *Dejanja*, ki ne dotlej ne potlej niso izgubile svoje aktualnosti, kot si že upamo zapisati. Besede so neprizanesljiva kritika Slovencev oziroma slovenskega naroda.

»Kultura Slovencev je postala muzej evropske psihološke in normativne tehnike, kompandij nenaravnih življenjskih rešitev. V verskem življenju smo zašli v moralizem in spiritualizem, v prosvetnem delu smo kopičili mrtvo znanje, v vzgoji smo se bližali idealu dobrega in pridnega človeka, v politiki smo dosegli višek v občinskih zmagah, v gospodarstvu smo poudarjali skromnost in varčevanje, v tako imenovani pravi kulturi pa smo razvijali zapoznele sublimite.

V vsem našem življenju je še do danes določno videti stalno oddaljevanje od konkretnega, v vseh naših mislih in delih je razlito bolno razpoloženje za univerzalnost. Vse evropske jezike govorimo, le svojega ne, socialno vprašanje znamo na pamet, delavsko-kmetskega vprašanja pred nosom pa ne rešujemo. Nikjer ne vidimo svojih lastnih nalog, pač pa se pečamo z vsemi svetovnimi vprašanji in jih pomagamo 'razvozlati'.«¹⁷

Novi reviji je torej predhodilo *Dejanje*. In *Novi reviji* je sledilo dejanje, t. i. slovenska pomlad, nadvse živo in raznovrstno in raznorodno dogajanje izjemne naglice, dogodki so prehitevali drug drugega, beseda je prehitevala besedo, misel misel, dejanje je sledilo dejanju, eno bolj nepovratno drugemu, kar je vse slednjič privedlo do slovenske osamosvojitve in nastanka slovenske države.

17 Cit. Rupel, »Teksti o Kocbeku«, kot v op. 16, 6–7.

Slovenska pomlad pa se je začela februarja. 57. številka *Nove revije* je izšla 20. februarja in spodkopala je ustavne temelje komunističnega gospodstva. In dober teden dni kasneje se je komunističnemu gospodstvu pripetila t. i. plakarna afera, še en nepresegljiv fellinijevski surrealni prizor komunistične revolucionarne karnevalske.¹⁸ Afera je raztreščila njegov oblastni diskurz, njegov oblastni performativ. Kar se je tedaj zgodilo, vsem, ki so tisti čas doživljali pri polni zavesti, ostaja bodisi v želodcu bodisi v krohotu.

Zveza socialistične mladine Slovenije, departma komunistične partije za mladež, je tistega leta, enako kot leta prej, razpisala natečaj za propagadni plakat ob t. i. dnevu mladosti, dnevu, s katerim je komunistična oblastna vrhuška ohranjala kultni spomin na Tita. Dan je sicer trajal tedne. Tedne v pomladi je štafeta mladosti prehajala iz ene v drugo potno roko jugoslovanske podložniške otročadi – otročad si je štafeto predajala seveda v teku, in ker je bilo nositi štafeto ena največjih otročjih časti, je bila naravno vznemirjena –, da bi tako ustvarjala »bratstvo in enotnost«¹⁹ jugoslovanskih narodov. Tak je bil slogan, s katerim je komunistična oblast skušala obupano prikrivati vse bolj in bolj rabiatne nacionalizme razpadajoče države. Štafeta je slednjič prišla v roke Titu oziroma nemu njegovih naslednikov, ki so bili nekako Tito *in effigie* – »Po Titu Tito«²⁰ je bil še en oblastni slogan, ki naj bi rešil, kar se že ni več rešiti dalo –, in ta jo je na velikanskem športnem stadionu v Beogradu dvignil visoko v zrak in mu je nato tisočintisočglava telovadna mladina odgovorila z barvitimi ritmično-gimnastičnimi festivalno-spektakelskimi prizori kot iz kalejdoskopa. A najprej je bil za to potreben plakat in še prej natečaj zanj.

Na natečaju je leta 1987 zmagal plakat skupine Novi kolektivizem, nekakšnega propagandnega oddelka umetniškega in

18 Gl. npr. Nataša Strlič (ur.), *Plakarna afera 1987*, katalog (Ljubljana 2009); Ženja Leiler, »Umetnost kot politični akter – Plakarna afera v katalogu«, *Delo*, 51/126, 3. junij 2009, 24; Jela Krečič, »Afera naše in vaše mladosti«, *Delo*, 59/64, *Sobotna priloga*, 18. marec 2017, 19.

političnega kolektiva Neue Slowenische Kunst radikalnih, subverzivnih umetniških praks in radikalnih, subverzivnih političnih zamisli neprekosljive narejene ironične politične blaznosti – del kolektiva je bilo tudi njegovo umetniško jedro Irwin in praavantgardna glasbena skupina svetovne slave, Laibach. Nad plakatom so se navduševali tako natečajna komisija kakor tudi vsi drugi oblastni uradi, ki naj so natečaj v tistih burnih letih, ko se je komunistična despotija že majala, budno spremljali. A plakat je bil predelava, permutacija plakata nemškega slikarja in grafika Richarda Kleina iz leta 1936 z naslovom *Das Dritte Reich – Allegorie des Heldentums*, tj. Tretji rajh – Alegorija junaštva, podobo je alegoriji dalo mlado moško telo, napeto kot lok odločnega strelca brez vsakega strahu in vseh dvomov *ante coitum*. Nekaj senzitivno erotičnega je bilo tako na nacističnem plakatu kakor tudi na plakatu Novega kolektivizma, zmagovalcu natečaja ob dnevu mladosti.¹⁹ Na to groteskno-bizarno in v očeh despotovije seveda škandalozno dejstvo v neizmerno zadrego je opozoril Nikola Grujić, inženir geofizike, v svojem pismu bralcev, ki ga je poslal sarajevskemu časniku *Oslobođenje* in beograjskemu *Politika*, ki sta pismo objavila 28. februarja oziroma dan kasneje, 1. marca.

Izbruhnili je štacafera, zasedali so partijski gremiji in sestankovale so partijske celice od visokih šol in učiteljišč do menda prav zadnjega proizvodnega obrata, iz vsakdanjika bodrilnih objav so se prebudila tovarniška glasila ter mladinski in pionirski listi in časniki po vsej Jugoslaviji so dan not, dan ven pisali o tem, pozornost seveda ni bila obrnjena k umetniškim oziroma estetskim prvinam plakata, temveč k politično-performativnim oziroma ustavno-performativnim: med nacističnim in komunističnim gospodvom je bil potegnjjen porogljivo-posmehljivi performativni enačaj. »Vsaka umetnost je podvržena politični manipulaciji, razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije,« je v svojem znamenitem manifestu

19 Kot v op. 18.

zapisala skupina Laibach.²⁰ *Spomenik revoluciji/Drevo življenja*, o katerem smo obširno pisali, je že lahko primer, ki potrjuje to znamenito izjavo. Res pa velja tudi obratno, kot je ob neki spominski priliki zapisala novinarka in esejistka Ženja Leiler: »Plakat *Novega kolektivizma* ob dnevu mladosti je bil umetniška gesta, ki je – hoté ali ne – govorila z jezikom politične manipulacije. Obenem je bil zaradi ne do konca izpeljane permutacije dveh ideologij ali pa vsaj zaradi ne do konca resno mišljene identifikacije med njima tudi sam predmet manipulacije: Vsaka politika je podvržena umetniški manipulaciji, razen tiste, ki govori z jezikom te iste manipulacije. Estetizacija [jugoslovanskega komunističnega propagandnega vodila] 'bratstva in enotnosti', 'pridobitev revolucije' in [titoističnega] kulta osebnosti sta jezik natanko te manipulacije. Zapustila je globoke sledove.«²¹

Le za onega inženirja geofizike Nikolo Grujića, čigar pismo bralca je stalo na začetku afere, ni nihče nikoli več slišal, za njim se je izgubila vsaka sled. Govorice so sicer hotele, da je bil inž. Grujić izmišljajska figura, le propagandna mina tajne policije. In če verjamemo govoricam – in verjamemo naj jim, saj imajo govorice to lastnost, da četudi so še tako nestvarne, njihovi učinki lahko so in navadno tudi so veliko stvarnejši od še tako stvarne stvarnosti –, potem moramo reči, da je bila mina nastavljena kar najbolj nerodno. Tajna policija, katere naloga druga ni bila kakor varovati despotski ustavni red, je mino nastavila tako, da je ustavni red razneslo na enem njegovih štirih vogalov, performativnem, ki pa je bil najpomembnejši, bil je nosilna stena komunističnega reda, ki so mu nato ostali le še njegovi trije vogali represivnih aparatov države *à la* Althusser, namreč partija, vojska in šola.

Leto 1987 imamo lahko torej v naših razmišljanjih o slovenskem nacionalnem diskurzu oziroma slovenskih nacionalnih

20 Cit. Leiler, »Umetnost kot politični akter«, kot v op. 18.

21 Leiler, »Umetnost kot politični akter«, kot v op. 18.

diskurzih – in s tem o slovenskih krajih spomina, na katerih stojijo slovenski nacionalni diskurzi – za prelomno. Komunističnemu nacionalnemu diskurzu so bili nepovratno spodneseni ustavni temelji in nepopravljivo mu je bila razbita njegova performativna atrapa. Ali rečeno drugače, medtem ko je 57. številka *Nove revije* komunističnemu tiranu spodnesla njegov ustavni dispozitiv, je plakatna afera raztreščila njegov ustavni performativ. Ob tem pa so vse glasneje brbotali slovenski nacionalni diskurzi na valovih siceršnjega živlega, nadvse živahnega dogajanja tistih kasnih osemdesetih let na vsakršni sceni, na scenah visoke kulture in subkulture, v rojevajočih se političnih gibanjih in strankah in civilnodružbenih pobudah in angažmajih. Dogajanje je bilo raznovrstno in raznorodno, bilo je živo in živahno, da bi bilo bolj lahko le stežka, kot v en glas pa je zahtevalo troje – svobodo, resnico in pravico, tri svetinje vseh slovenskih nacionalnih diskurzov.

In tako se je začel še enkrat na novo zamišljati ter na nov in sodoben oziroma sočasen, civilizacijskim ustavnim oziroma političnim standardom 20. stoletja priličen način opredeljevati slovenski narod. Pobudo pri tem je imel, kot smo že videli in česar ne moremo dovolj poudariti, personalistični diskurz *Dejanja*. Opredelitev naroda, kot jo je pred tedaj pol stoletja v Bohinju podal Bogo Grafenauer, tedaj diskurzivno ni bila presežena.

»Mi bi opredelili narod približno takole: Narod je skupina ljudi delno istega pokolenja, navadno istega jezika, vselej pa istega kulturnega kroga, ki je zrasel iz skupnega trpljenja in ustvarjanja v zgodovini in ki daje zavest skupnosti, voljo do skupnega dela in pripravljenost do žrtev za narodno skupnost. Narod ni osnoven element samo v kulturni stavbi človeštva, marveč tudi v političnem in gospodarskem življenju.

[...] Vsak narod se potemtakem izživlja na treh ravlinah sodobnega življenja: v kulturi, v

gospodarstvu in v politiki. Na vseh treh ravninah mora predstavljati narod neko sklenjeno enoto.«

Skratka, narod je naša zavest o nas, narod je naša volja biti mi in narod je naša žrtev za nas. In vse to iz notranje moči tako naroda kakor posameznika naroda, saj je, kot je tedaj menil Grafenauer in pri čemer je Edvard Kocbek vseskozi vztrajal, v vsakem narodu samosvoja samonikla notranja moč, ki izhaja iz njegovega zgodovinskega razvoja, kot si ga narodna skupnost zamišlja, tj. iz njegovih krajev spomina, *lieux de mémoire*, in ki skupnosti odtisne njen kulturni oziroma duhovni pečat. Tej moči pravimo tudi narodova suverenost, kot si jo je bilo le mogoče zamisliti in misel o njej izreči. – »Hočemo suverene-ga slovenskega človeka! Nočemo, da je človek nič!« Na začetku torej ni bila beseda, na začetku je bila misel o zavesti, volji in žrtvi, vse troje skupaj z mislijo o svobodi, resnici in pravici, in vse to v slovenskem jeziku. Še se vrnemo k tej svoji tezi.

Iz takšnih zahtev in v takšnih diskurzivnih koordinatah in iz takšne genealogije slovenskih nacionalnih diskurzov se je slednjič leta 1989 artikuliral še peti slovenskih nacionalni diskurz, ki je v nekaj letih dobil status ustavnega slovenskega nacionalnega diskurza. Ker je stopil na plano maja tistega leta, naj ga imenujemo majniški slovenski nacionalni diskurz.

Nesporazumi, provokacije in tudi odkrite sovražnosti, ki jih danes doživljamo Slovenci v Jugoslaviti, nas prepričujejo o prelomnosti sedanjega zgodovinskega trenutka in nas obvezujejo, da v jasni obliki izrečemo svojo voljo, iz katere sledijo dejanja v prihodnosti.

Podpisniki te listine izjavljamo in sporočamo:

I.

da hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda;

II.

kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope;

III.

glede na zgodovinska prizadevanja slovenskega naroda za politično samostojnost je slovenska država utemeljena le na: spoštovanju človekovih pravic in slobod, / demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, / družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v / skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije.

Gre za besedilo, ki ga je 8. maja 1989 pred večdesettisočglavo množico, zbrano na ljubljanskem Kongresnem trgu, prebral tedaj čez vse čislani pesnik Tone Pavček.²² Besedilo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratična zveza, Slovenska kmečka zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje, Socialnodemokratska zveza Slovenije, Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije in Društvo slovenskih skladateljev. Kdo je njegov avtor, so si mnenja narazen, a vprašanje za naše teme ni najpomembnejše. Kar je zares pomembno, je ustavna kvaliteta, ki iz besedila izhaja. Na črki in duhu tega besedila je nastala slovenska ustava in z njo in na njej utemeljen je sodobni pojem slovenski narod. Njegova srčika je človek, ki ni nič, temveč je vse, tj. suveren človek, suveren slovenski človek, in njegova temelja vodila so zavest, da je slovenski človek človek šele skupaj z drugimi, beri Slovenci, prvič, da želi biti skupaj s svojimi, drugič in tretjič, da želi zato, da bi bil in ostal, kar je, torej slovenski

22 Gl. Božo Repe (ur.), *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast)*, Viri 17, ur. France M. Dolinar (Ljubljana 2002) 196–197.

človek, storiti vse, kar je suverenemu človeku dobre volje mogoče. In suvereni slovenski človek želi imeti svojo suvereno nacionalno državo demokratične ustave.

Na takšnem majniškem pojmu slovenski narod in takšnem majniškem slovenskem nacionalnem diskurzu stoji danes slovenska ustava in v njenih koordinatah živi slovenska narodna oziroma nacionalna skupnost. In ta majniški pojem slovenskega naroda je jambor, na katerega so ali hoté ali nehoté privezani vsi drugi slovenski nacionalni diskurzi, da bi jih sirene ali najnižjih ali najvišjih človeških strasti, prav posebej seveda sirene strasti slovenskega človeka – videli smo, kaj si je o slovenskem človeku mislil Kocbek in kaj vse nezamisljivega hrani zgodovina slovenskega človeka – še enkrat ne zapeljala v nezamisljivo. S tem majniškim slovenskim nacionalnim diskurzom in pojmom slovenski narod, ki ga je diskurz vzpostavljal, so bile za civilizacijsko nesprejemljive in zavržne in ustavno nevzdržne razglašene vsakršne nacionalne klavzule.

Majniški pojem slovenski narod je *plurale tantum*, množinski samostalniik. V njem bivajo kulturni, personalistični, komunistični in katoliški slovenski nacionalni diskurz – slednja sta sedaj pod ustavno prisilo obrezana svojih nacionalnih klavzul –, obenem je mogoče vanj zaobjeti še druge slovenske nacionalne diskurze, ki se utegnejo tudi še porajati oziroma so se že porodili, a ostajajo bodisi le efemerni bodisi vse preveč diskretni bodisi vse preveč po tihem izraženi ob robu svojega časa. In vsi se tako ali drugače naslanjajo na slovenske kraje spomina.

Kaj je torej slovenski narod? Katere so njegove diskurzivne prvine? Naj so slovenski nacionalni diskurzi še tako raznoliki, si delijo, kot smo povedali vnaprej na začetku tega našega protokola stoletne slovenske razprave o slovenskem narodu, štiri temeljne prvine, ki so njihove svetinje – svoboda, resnica in pravica ter slovenski jezik. Prvine so vse svetinje, postavljene pa so v hierarhično razmerje. Spomnimo se še enkrat besed, ki jih je izrekel Edvard Kocbek na kongresu OF leta 1951 v zatohli Unionski dvorani.

»Kakor je vprašanje resnice človeku bližje od vprašanja pravice, tako je vprašanje svobode elementarnejše od vprašanja resnice.«

Najprej svoboda torej, nato resnica, nato pravica. In če se ob tem obrnemo za hip še h grški antiki in prvim premišljevanjem o teh vélikih svetinjah stalnicah vseh političnih skupnosti, potem moramo reči, da kadar vlade v svojem ravnanju sledijo tem svetinjam, jih moremo imeti za krepostne, in kadar jim ne, jih moramo imeti za despotske.

Najprej svoboda, nato resnica, nato pravica, je menil Kocbek. A če si predse damo še enkrat priklicati defilé slovenskih nacionalnih diskurzov in si jih vse še enkrat pozorno ogledamo skozi foucaultovsko prizmo diskurza, potem je hierarhija slovenskih nacionalnih svetinj drugačna – najprej resnica, nato pravica, nato svoboda. »Diskurz,« je rekel Michel Foucault, »ni nič več kot zrcaljenje neke resnice, ki se poraja v njegovih lastnih očeh.« Šele ko se v očeh zazrcali resnica, se iz nje rodi mera za pravico, iz katere izhaja svoboda kot resnica o pravici, ali pač ne. Vse to je namreč stvar diskurza. Vse je najprej stvar besed (prim. Jn, 1,1).

Nisem se dovolj naigral z besedami,
ki nosijo smisel, zdaj bi se rad predal
nevarni igri besed, ki nič ne pomenijo
in so same sebi skrivnost. Svoboda je
strašna svoboda ničā. Na katero
stran bom stopil zdaj, ko je nastopil
skrijni čas. Doslej sem se igral, poslej
bom skrit v zemlji izgovarjal
neznane besede skozi eone, morda
vso večnost (...)

Gre za eno zadnjih Kocbekovih pesmi – zaključena je z (...), kar seveda ni brez pomena –, prvič je bila objavljena leta 1982 v *Novi*

reviji,²³ za izhodišče svojih razmišljanj, objavljenih v *kocbekovem zborniku*, si jo je vzel filozof Tine Hribar, Hribarjeva razmišljanja ob njej so ena najodličnejših, najrahločutnejših eksegez slovenske poezije.²⁴ »Svoboda je / strašna svoboda ničča«, je pisal Kocbek, Hribar pa je nadaljeval: »Svoboda je svoboda in nič drugega kakor svoboda. Biti svoboden je svobodno biti, biti iz oči v oči s svojo lastno svobodo. Svoboda je svoboda ničča. Ob tej misli vsakogar zazebe. Če si prizna ali ne. Še preden se zavemo, nas namreč že zagrabí panični strah. Vprašanje zato ni, strah ali ne strah, temveč: ali bomo kljub paniki ob tem strahu zdržali ali pa strahu ne bomo prenesli. Če tega strahu ne moremo prenesti, nam preostane samo še beg.«²⁵

Ali rečeno drugače, kot si lahko mislimo, svoboda je odgovornost na nični točki našega bivanja, ko smo najbolj sami, ko smo najsvobodnejši, da bodisi prevzamemo odgovornost bodisi se svoji odgovornosti izneverimo. Prva odgovornost človeka seveda je, da vzdrži svojo svobodo, da se zavzame za resnico in resnico vzdrži, da se zavzame za pravico in zna živeti z njo in v resnici, da je skratka svoboden. In da bi bilo človeku to mogoče, mu je dan jezik, dana mu je beseda, da jo deli s svojimi. Šele pogovor, je nekoč pisala Hannah Arendt, ustvarja skupnost, besede, ki si jih ne delimo s svojimi, ostajajo skrivnost.²⁶ A res je tudi in več, namreč, tudi izrečene besede so skrivnost, nas vseh skrivnost so. Takole je razmišljal Tine Hribar ob Kocbekovi pesmi.

»Človek, ki je odkrit pred drugimi in pred samim seboj, se sreča s svojo resnico; toda resnica kot

23 *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, I/7–8 (1982–83) 669.

24 Tine Hribar, »Igra besed in strašna svoboda ničča«, *kocbekov zbornik*, ur. Rupel, kot v op. 3, 299–318.

25 Hribar, »Igra besed«, kot v op. 24, 309.

26 Gl. Sašo Jerše, *Angelus novus. O sedanji preteklosti. – Prihodnosti*. (Ljubljana 2023), poglavje Prolog.

ne-skritost ni identična s samo-gotovostjo subjekta, marveč s skrivnostjo človeka kot človeka. Resnice kot ne-skritosti, kot resnice z notranjim razločkom med skritostjo in neskritostjo, ne moremo reducirati na čisto neskritost v smislu razodetosti. Beseda odkrito-srčnega človeka ni razodetje. Ostaja skrivnostna, ker je resnica sama skrivnost: igra skritosti in neskritosti. Besede, ki nič ne pomenijo, so same sebi skrivnost, ker so besede resnice kot skrivnosti (ne-skritosti). Igra teh besed je nevarna, ker nevarnost ne prihaja nekje od zunaj, na primer iz igre z besedami, marveč iz besed samih. Iz besed, ki niso nosilke, temveč skrinje smisla.

Človek je človek besede, bitje govora. Četudi so neznane, to niso tuje besede; kakršne so že (besede smisla ali besede skrivnosti), ko jih izgovarjamo, so to naše besede. Ob njih smo doma.«²⁷

Beseda slovenskega človeka, ki si jo deli s svojimi, je seveda slovenska beseda. In tako lahko ob onih treh svetinjah slovenskih nacionalnih diskurzov – resnica, pravica, svoboda – vidimo še eno svetinjo, tj. slovenski jezik. In ta je prva in največja, vse druge iz nje izhajajo in se vanjo vračajo, v njej se rojevajo in v njej postajajo popolne ali pa je v njej njih vseh treh konec, če se beseda spridi in se s tem svetinja oskruni. In to se zgodi, ko se odpovemo resnicoljubnosti, ko si ne mislimo več, da beseda ni konj, in hočemo verjeti, da je konj le še beseda.

A čeravno je vse najprej stvar besed, beseda le ni v začetku. V začetku je misel. In misel je skrivnost. Kako se misel poraja, je velika skrivnost, spomin ima že nekaj vélikega pri tej veliki skrivnosti. Iz spomina na primer izhaja misel, ki se lahko hrani ali v srcu ali

27 Hribar, »Igra besed«, kot v op. 24, 305, 317.

le pod kožo, misel, ki vodi k besedam in usmerja dejanja, misel – »Mi, Slovenci«. Kako se misel poraja, je, bodimo do kraja iskreni, skrivnost.

Kaj je slovenski narod? Slovenski narod je subkutani »Mi, Slovenci« v meni, resnica, pravica, svoboda. Slovenski narod je skrivnost slovenske besede Ciciban.

VII.

Nobelovo nagrado za literaturo je leta 2019 prejel slavn avstrijski pisatelj in pesnik Peter Handke, eno najbolj liričnih, skrivnostno liričnih peres sodobne literature. Rojen je bil na Koroškem, njegova mati je bila Slovenka, s svojimi otroki je govorila slovensko, oče je bil nemški vojak, a nato ga že ni bilo več, rojen je bil Peter Handke v revščini in vojni, kar vse ostaja globoko neizbrisno v njegovem spominu.

Prejem Nobelove nagrade je pogojen, kot to določajo pravila švedske akademije, ki nagrado podeljuje, s predavanjem, ki naj ga ima lavreat ob prejemu nagrade na akademiji. In tako je tudi Peter Handke 7. decembra 2019, na predvečer podelitve nagrad, imel predavanje, ki enako kot sicer vsa njegova literatura drhti v svoji komaj znosni in lahki in težki skrivnostni liričnosti. Odlomek iz tega njegovega predavanja obenem jasno in skrivnostno zrcali moč tako spominskih diskurzov kakor sicer diskurza vobče.

Odlomek je literarni dragulj, tudi slovenski dragulj. Odlomek je trenutek v mesijanskem času, v katerem se človek sreča s človekom onkraj časa.

»Igraj igro. Ne bodi glavni junak. Poišči primerjavo. Toda odreci se vsaki nameri. Izogibaj se prikritim mislim. Ničesar ne zamolči. Bodi mehak in močan.

Prepuščaj se in preziraj zmago. Ne opazuj, ne preverjaj, temveč ostani pozoren na znamenja. Pusti se pretresti. Pokaži svoje oči, povabi druge v globino, poskrbi za prostor in opazuj vsakogar v njegovi podobi. Odloči se le navdušen. Padi mirno. Predvsem imej čas in hodi po ovinkih. Ne presliši nobenega drevesa in nobenega potoka. Ustavi se, kjer koli te je volja, in privošči si sonce. Pozabi na svojece, okrepčaj neznance, skloni se k nepomembnim stvarim, izogibaj se človeški praznini, požvižgaj se na dramo usode, konflikt raztrešči s krototom. Gibaj se v svojih barvah, dokler nimaš prav in ne postane šelestenje listov sladko. Pojdi skozi vasi. «

Tako je pred skoraj štiridesetimi leti neka ženska rekla nekemu moškemu na začetku neke dolge dramatične pesnitve *Skozi vasi*.

V mojem otroštvu je moja mati vedno znova, ko je bil za to čas in je čas to dovoljeval, pripovedovala o ljudeh iz njene vasi, slovensko Stara vas, po nemško Altes Dorf, ne zgodb, temveč kratke in vendar, vsaj za moja ušesa, nezaslišane prigode. Morda jih je mati pripovedovala tudi mojim sorojencem, a meni je, kot da sem bil njen edini poslušalec.

Ena njenih pripovedi je šla takole. Na neki kmetiji, že napol v gorah, je delala kot dekla neka norica (ali, kakor se je tedaj reklo, »ta slaboumna«). Gospodar kmetije jo je posilil in dobila je njegovega otroka, vlogo otrokove matere pa je prevzela hišna gospodinja. Dekla, prava mati otrokova, se otroku, strogo ji je bilo tako zabičano, ni smela približati. V otrokovih očeh je bila neka druga njegova mati. Nekega dne se je malo bitje, ki pa je že znalo govoriti, medtem ko se je samo igralo na robu posestva, ujelo v žičnato ograjo in vedno bolj in bolj se je zapletalo vanjo. Kričal je otrok in

kričal, dokler ni k njemu pritekla norica, »ta slaboumna«, ali, z besedo pripovedovalke v govoru področja med Svinjško planino in Karavankami, »trapa«. Kot bi mignil, je osvobodila otroka. In nato vprašanje otroka njegovi domnevni materi, ki to ni bila, ki je slednjič le pritekla k njemu – dekla je bila tedaj že spet nazaj pri svojem delu, v hlevu ali na polju: »Mati, zakaj ima trapa tako mehke roke?«

Tako kot so mi drobne pripovedi moje matere o tej in oni prigodi dale spodbude za moje življenje pisca, dolgo sedaj že skoraj vse življenje, [...] dale so mi tudi oblike, ritme ali, rečeno skromneje, življenjsko pomembne tresljaje in moči za let za moj zven in spev.

A prvi tresljaji in prve moči za moj let seveda niso prišli iz umetnosti, temveč so premaknili in prežemali otroka, kakršen sem bil, s slovensko-slovan-skimi religioznimi litanijami pod romanskimi obo-ki v cerkvi blizu mojega rojstnega kraja Stara vas. In tisti monotoni in obenem tako zelo melodični klici k nebesom me, sedaj sedeminsedemdesetletnika, še vedno prežemajo in navdihujejo. Šepetajo mi lestvi-ce nebeških melodij in kadenc, tudi brez melodije, tako, denimo, čudovite lavretanske litanijske klicke Materi Božji. Nekaj izmed morda sto imen in klicev naj jih, neprevedenih, navedem, enako tudi vsakokratni responzorij [Govor Nobelovega lavreata v nemškem jeziku se na tem mestu konča, nato sledi del govora v slovenskem jeziku.] »Prosi za nas!«

Mati Stvarnikova, prosi za nas!

Mati Odrešenikova, prosi za nas!

Sedež modrosti, prosi za nas!

Začetek našega veselja, prosi za nas!

Posoda duhovna, prosi za nas!
Posoda časti vredna, prosi za nas!
Posoda vse svetosti, prosi za nas!
Roža skrivnostna, prosi za nas!
Stolp Davidov, prosi za nas!
Stolp slonokosteni, prosi za nas!
Hiša zlata, prosi za nas!
Skrinja zaveze, prosi za nas!
Vrata nebeška, prosi za nas!
Zgodnja danica, prosi za nas!«

[...]

Nočem, pomembna beseda.
Terjam, pomembna beseda.

[...]

Terjam novo tradicijo ki ne temelji na nasilju.
Terjam novo skupnost ki ne temelji na egoizmu.
Terjam prenovljeno hišo ki ne temelji na molku.

[...]

Terjam drugačne cikle.
Terjam drugačne smrti.

[...]

Odzivam se in terjam.
In ne pristajam na brezizhodnost.

Anja Novak – Anjuta, *Slovenska narodna nebalada*
ali nebalada o Vorancu (2026)

La nation slovène

Plurale tantum. – Les discours.

Résumé

Qu'est-ce que la nation slovène ? Quels en sont les éléments discursifs ? Qu'en est-il des origines et de l'évolution de ces éléments ? Autrement dit, quelle est la généalogie du discours national slovène ? Quelle est sa vérité ? « Le discours », écrit Michel Foucault, « n'est guère plus que le miroitement d'une vérité en train de naître à ses propres yeux. » C'est précisément à cette question portant sur la vérité des discours nationaux slovènes que répond cet ouvrage.

Les réflexions de Foucault sur le discours en constituent donc le premier point de départ. Le deuxième part de la pensée de Hannah Arendt sur la violence comme une des constantes fondamentales de l'existence humaine. « Le fait est que », estimait Hannah Arendt, « dans certaines conditions, la violence – agir de façon imprévisible sans argument ni discours – est le seul moyen de rétablir l'équilibre de la justice. » À cette réflexion précieuse, aussi effroyable que lucide, il nous faut ajouter que, dans certaines conditions, ou plutôt dans des conditions indéfinies voire indéfinissables, la violence est toujours un moyen de renverser l'équilibre de la justice.

Et comme troisième point de départ de l'ouvrage, il y a l'idée d'Ernest Renan selon laquelle la nation est toujours le fruit de l'esprit. « Une nation est une âme, un principe spirituel », écrivait Renan. Avant de poursuivre ainsi : « Deux choses qui, à vrai dire, n'en font qu'une, constituent cette âme, ce principe spirituel : l'une est dans le passé, l'autre dans le présent. L'une est la possession en commun d'un riche legs de souvenir ; l'autre est le consentement mutuel, le désir de vivre ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l'héritage qu'on a reçu indivis. »

Benedict Anderson reprendra beaucoup plus tard cette idée de façon implicite, dans sa thèse sur la nation comme communauté imaginée, laquelle est, selon lui, unie par une camaraderie profonde et étroite, voire une fraternité : « C'est bien cette fraternité qui a fait que, au cours des deux derniers siècles, tant de personnes ont été disposées à tuer et, qui plus est, à mourir au nom de ces représentations limitées. » Les propos d'Anderson sont tout à fait louables, encore faut-il ajouter que les représentations portant sur la nation ne sont pas strictement limitées. Bien au contraire, les représentations de la nation sont sans limites, ce sont des idées singulières ou, encore mieux, ce sont des jeux discursifs sans limites, tout à fait illimités, pour le meilleur et pour le pire.

La nation comme fruit de l'esprit, prisonnière du discours et prise dans l'étau de la violence du pouvoir, tels sont les trois repères épistémologiques au fondement des réflexions et discussions sur la nation slovène, proposés dans cet ouvrage. Les discussions concernent le phénomène général de l'établissement d'une nation en tant que discours sur la nation, que l'on pourrait résumer de la façon suivante : lorsqu'on parle de la nation, on parle en réalité de discours sur la nation. Et lorsqu'on parle de discours sur la nation, on parle de violence, c'est-à-dire de lutte pour s'emparer du pouvoir. Il s'agit d'une lutte à deux fronts : en premier lieu, une lutte pour s'emparer du pouvoir sur la nation, quel que soit le sens qu'on donnera à ce concept discursif, et en second lieu, une lutte pour

s'emparer du pouvoir sur le discours sur la nation. Et lorsqu'on parle de nation, de discours et de lutte pour s'emparer du pouvoir, notre réflexion ne peut honnêtement pas échapper à la réalité que la violence est toujours présente dans les pensées, les paroles et les actes, ce qui n'est ni bestial ni irrationnel, comme le soulignait Hannah Arendt, mais profondément humain.

C'est donc dans ce contexte que s'est également construit le discours sur la nation slovène, le discours national slovène, ou plus précisément, que se sont construits les discours nationaux slovènes.

Il existe cinq discours nationaux slovènes dont les premières manifestations remontent au 18e siècle, quatre d'entre eux s'étant pleinement exprimé dans les années 1930, le dernier ayant été formulé à la fin des années 1980. À l'origine, il y a un petit ouvrage du critique dramatique et littéraire, Josip Vidmar, intitulé *Kulturni problem slovenstva* (Le problème culturel de la slovénité) datant de 1932, dans lequel il définissait tout à fait dans l'état d'esprit de Renan, la nation slovène en tant que phénomène culturel, en tant que communauté culturelle. « Nous les Slovènes », estimait Vidmar, « sommes une nation dans laquelle s'est forgée et vit une structure spirituelle particulière et unique, qui est la condition et la source de sa vie culturelle unique, et qui nous donne le droit et le devoir de construire notre propre culture. Nous construirons sur notre propre sol une nouvelle Athènes ou une nouvelle Florence. » Ce discours sur la nation que Vidmar a initié avec ce livret, nous le nommerons discours culturel national slovène.

En réponse immédiate aux considérations de Vidmar sur la nation, s'ensuivit une série de controverses de la part d'un communiste slovène préalablement staliniste, Edvard Kardelj, qui s'opposait fermement au discours culturel de Vidmar, le qualifiant d'« irrationnel », de « métaphysique », de « figé ». Dans le même temps, Kardelj se mit à élaborer une conception communiste de la nation slovène, élaborant de fait le discours national communiste slovène. Il résume sa façon de penser dans un ouvrage

intitulé *Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja* (L'évolution de la question nationale slovène), publié en 1939. La nation slovène y est envisagée selon une conception stalinienne qui s'inscrit dans la révolution communiste : les communistes slovènes ne reconnaissaient les Slovènes comme nation que dans la mesure où ils avaient ou auraient pris part à la révolution, sans quoi rien ne justifiait leur droit à se constituer comme nation. Il s'agissait d'une clause nationale communiste que l'un des premiers stalinistes slovènes, Dragotin Gustinčič, formula dans son œuvre intitulée *Nacionalni problem pri Slovencih* (Le problème national des Slovènes), publiée en 1932. De ce fait, nous l'appellerons désormais la clause nationale de Gustinčič.

C'est dans les années mille neuf cent trente, sous l'influence de la menace que représentaient alors les idéologies considérées comme impies, à savoir le rationalisme, l'individualisme et le marxisme, que s'est forgé un nouveau discours sur la nation slovène, à savoir le discours national catholique slovène. Celui-ci a pris sa forme définitive lors du IIe Congrès eucharistique yougoslave, qui s'est tenu en 1935 à Ljubljana, ainsi qu'au Congrès du Christ-Roi de Ljubljana quatre ans plus tard, en 1939. Le discours national catholique slovène était imprégné de la théologie du premier concile du Vatican qui peut se résumer par ces mots : « Loin du monde impie ! » Ainsi le discours national catholique slovène disposait-il lui aussi d'une clause nationale selon laquelle, soit la nation slovène était catholique, soit elle n'était pas une nation.

Le quatrième discours national slovène qui s'est forgé à la même époque, sera qualifié de discours personnaliste. Il s'est forgé au sein de la revue des intellectuels catholiques de la jeune génération, la revue *Dejanje* (Action), publiée entre 1938 et 1941. Ses fondateurs les plus engagés et les plus connus n'étaient autre que le poète Edvard Kocbek et l'historien Bogo Grafenauer. Dans ses réflexions, le premier s'est référé au personnalisme, à la pensée philosophique, théologique et politique telle que l'envisageait

le philosophe Emmanuel Mounier. Au cœur des réflexions de Kocbek sur la nation, se trouvait l'individu slovène, la personne, pour laquelle il revendiquait la souveraineté : « Nous voulons la souveraineté de l'individu slovène, pour qui la liberté intérieure sera la condition de sa liberté extérieure et la liberté extérieure le prix de sa liberté intérieure. Lorsque ses membres sont souverains, la nation elle-même est tôt ou tard souveraine. Et bien qu'accablée par de grandes violences, jamais elles ne l'affaibliront ni ne l'anéantiront. » Et Bogo Grafenauer fut le premier à offrir une définition complète et articulée de la nation, en s'inspirant de Renan et de l'idée qu'il se faisait de la nation comme fruit de l'esprit. La nation, écrivait Grafenauer, c'est tout d'abord notre conscience de nous-mêmes, c'est ensuite notre volonté d'être nous-mêmes et c'est enfin notre sacrifice pour nous-mêmes. Et tout cela émane de la force intérieure aussi bien de la nation que de chaque individu qui la compose. En chaque nation, écrivait-il, existe une force intérieure unique et naturelle, issue des épreuves qu'elle a traversées et de son évolution historique, qui lui confère son empreinte spirituelle. Les considérations historiques ont conforté Grafenauer dans sa conviction que les Slovènes constituent une nation.

L'héritage historique de la nation slovène et la souveraineté de l'individu slovène, tels étaient les deux axes du discours national personnaliste slovène. À ceux-ci s'ajoutait un autre axe idéologique ou politique : la conviction que la nation slovène ne peut vivre que dans une démocratie.

Mais l'époque ne se prêtait pas à une telle vision qui met au centre l'individu souverain et l'ordre constitutionnel démocratique. Les années 1930 et la décennie suivante furent marquées par les totalitarismes qui se sont affrontés de manière effroyable lors de la Seconde Guerre mondiale. Les Slovènes, pour qui la guerre fut jusqu'alors la plus grande épreuve, y ont également pris part. En effet, au cœur même de la Seconde Guerre mondiale, une guerre civile slovène a éclaté. Quatre discours nationaux slovènes, à savoir

culturel, communiste, catholique et personnaliste, s'y sont affrontés. Cette guerre civile slovène n'était pas en premier lieu une confrontation des différents concepts politiques ou constitutionnels, ni une simple lutte pour s'emparer du pouvoir. Cette guerre civile slovène était en premier lieu une confrontation des discours nationaux slovènes. Et ce fut une guerre pour s'emparer du pouvoir sur le concept de nation slovène. Dans cette guerre, le discours national communiste a remporté une victoire autoritaire et performative qui a ensuite imprégné pendant près d'un demi-siècle la conception de ce qu'est la nation slovène, l'interprétation de l'histoire nationale slovène et la conception du présent et de l'avenir national slovène.

La désagrégation du discours communiste national a commencé au milieu des années soixante-dix, cinquante ans après la victoire performative de la révolution communiste et en même temps que l'ordre constitutionnel communiste yougoslave présentait des signes de décomposition de plus en plus évidents. Alors a-t-on recommencé à imaginer la nation slovène. L'impulsion est venue du discours personnaliste qui s'est révélé être un héritage intellectuel précieux, une source d'inspiration jusqu'alors inégalée. Par ailleurs, les années quatre-vingt ont été marquées par une effervescence et un dynamisme débordant dans tous les domaines, qu'il s'agisse de la culture officielle et de la sous-culture, des mouvements et partis politiques naissants, et aussi des initiatives et des engagements de la société civile. Cette effervescence s'exprimait de façon variée et diversifiée, vivante et vibrante, de laquelle on réclamait d'une même voix trois choses : la liberté, la vérité et la justice, les trois valeurs sacrées de tous les discours nationaux slovènes. Cette triple exigence a été finalement formulée dans la Déclaration de Mai, lue devant une foule de dix mille âmes, le 8 mai 1989. Cette déclaration peut être considérée comme l'acte de naissance du discours national slovène contemporain. Puisqu'il fut prononcé au mois de mai, nous l'appellerons le discours national slovène de Mai. Au cœur de

celui-ci, il y a l'individu, l'individu souverain, l'individu souverain slovène, dont les principes fondamentaux sont la conscience que, tout d'abord, l'individu n'en est vraiment un qu'avec les autres, ensuite, qu'il veut être avec les siens, et enfin, qu'il [souhaite] faire, afin d'être et de rester ce qu'il est, c'est-à-dire un individu, tout ce qui est possible pour un individu souverain de bonne volonté. Et l'individu souverain souhaite disposer de son propre État national souverain doté d'un régime constitutionnel démocratique.

C'est sur cette conception de Mai de la nation slovène, sur ce discours national slovène de Mai, que repose aujourd'hui la Constitution slovène et que vit, au sein de celle-ci, la communauté politique ou nationale slovène. La conception de Mai de la nation slovène est le mât auquel sont attachés tous les autres discours nationaux slovènes, pour éviter que les sirènes ou les passions humaines les plus viles ou les plus nobles ne les précipitent dans la violence. Rappelons encore que, lorsqu'on parle de nation, on parle de discours sur la nation, et lorsqu'on parle de discours sur la nation, on parle de violence, c'est-à-dire de lutte pour s'emparer du pouvoir.

Dans la Déclaration de mai, l'idée de « nation slovène » relève d'un *plurale tantum*. Il abrite le discours slovène national culturel, personnaliste, communiste et catholique. En même temps, il renferme de nombreux autres discours nationaux slovènes qui sont encore en passe d'émerger, ou qui sont déjà advenus, mais qui demeurent ou éphémères, ou trop discrets, ou trop silencieusement exprimés en marge de leur époque. Avec ce discours national slovène de Mai et le concept de nation slovène qu'il a rétabli, toutes les clauses nationales considérées comme dépassées sur le plan civilisationnel et insoutenables sur le plan politique ou constitutionnel, ont été rejetées.

En même temps, le discours reprend les trois valeurs sacrées de tous les discours nationaux slovènes, c'est-à-dire la vérité, la justice et la liberté. La valeur la plus haute de tous les discours slovènes étant toutefois la langue slovène. Elle est la première et la plus

chère, toutes les autres en découlent et y reviennent, elles y naissent et s'y parachèvent, ou bien elles y trouvent leur fin si la parole se pervertit et que les valeurs sacrées sont ainsi profanées. Ce qui advient dès lors que nous renonçons à la mémoire de la vérité, une fois que nous renonçons à l'amour de la vérité.

Et quand bien même tout commencerait par les mots, le mot n'est pas au commencement. Au commencement, il y a la pensée. Et la pensée est un mystère. La genèse de la pensée est un grand mystère, et la mémoire joue un rôle considérable dans ce grand mystère. De la mémoire, par exemple, naît la pensée, que l'on peut conserver dans le cœur ou sous la peau, la pensée qui mène aux mots et guide nos actes, la pensée suivante : « Nous, les Slovénes ». La genèse de la pensée est un grand mystère. Le mystère, soyons tout à fait honnêtes, réside également dans l'idée-même de nation. La nation est toutefois le fruit de l'esprit, comme l'estimait Renan, et le fruit de l'esprit est toujours un mystère.

Qu'est-ce que la nation slovène ? La nation slovène est cette expression sous-cutanée « Nous, les Slovénes » en moi, la vérité, la justice, la liberté. La nation slovène est le mystère de la parole slovène.

Traduction du slovène : Anne-Cécile Lamy-Joswiak

Bibliografija

- Adamic Louis, *Laughing in the Jungle – The Autobiography of an Immigrant in America* (New York, London 1932).
- Althusser Louis, *Izbrani spisi* (Ljubljana 2000).
- Anderson Benedict, *Zamišljene skupnosti – O izvoru in širjenju nacionalizma* (Ljubljana 2007).
- Arendt Hannah, *O nasilju* (Ljubljana 2013).
- Assmann Aleida, *Erinnerungsräume – Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 2006).
- Assmann Aleida, *Die Wiedererfindung der Nation – Warum wir sie fürchten und warum wir sie brauchen?* (München 2020).
- Assmann Aleida, »‘Nation ist eine große Integrations-Maschine.’ – Aleida Assmann im Gespräch mit Andreas Karlaganis«, *Burgtheater Magazin* 2 (2019/20) 4–9.
- Aubert Roger, Leo XIII., *Theologische Realenzyklopädie*, ur. Gerhard Müller, Bd. XX (Berlin, New York 1990) 748–753.
- Badiou Allain, *Dvajseto stoletje* (Ljubljana 2005).
- Bajt Aleksander, *Bermanov dosje* (Ljubljana 1999).
- Berger Aleš (ur.), *Vitomil Zupan*, Interpretacije, ur. Niko Grafenauer (Ljubljana 1993).
- Bernik France, Dolgan Marjan (ur.), *Slovenska vojna proza* (Ljubljana 1988).
- Bernbach Udo, »*Blühendes Leid*« – *Politik und Gesellschaft in Richard Wagners Musikdramen* (Stuttgart, Weimar 2003).

- Bobič Pavlina (ur.), *Pragovi nasilja – Dolenjska in Bela krajina 1941–1943* (Ljubljana 2024).
- Bohinjski teden – Zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939 (Ljubljana 1940).
- Bor Matej, *Raztrganci – Drama v treh dejanjih* (Ljubljana 1946).
- Brejc Tomaž, *Slovenska umetnost 1880–1918 – Čas prebujenja* (Ljubljana 2022).
- Bučar France, *resničnost in utvara* (Maribor 1986).
- Cankar Ivan, *Knjiga za lahkomišelnike* (Ljubljana 1926).
- Cankar Ivan, *Kako sem postal socialist in drugi spisi*, ur. Primož Vitez (Ljubljana 2018).
- Cankar Izidor (ur.), *Pisma Ivana Cankarja – Drugi del* (Ljubljana 1948).
- Ćosić Vuk, *Nacija – kultura: venec vencev vencev* (Ljubljana 2022).
- Debeljak Aleš, *Individualizem in literarne metafore naroda* (Maribor 1998).
- Delavec Mira, *Josipina Urbančič Turnograjska – Prva slovenska pesnica, pisateljica in skladateljica* (Gradec, Potrna 2012).
- Delavec Mira, *Ogledalo slovenskega srca – Josipina Urbančič Turnograjska – Zbrano delo* (Mače pri Preddvoru 2024).
- Dežman Jože (ur.), *Poročilo Komisije vlade Republike Slovenije za reševanje prikritih grobišč 2005–2008* (Ljubljana 2008).
- Dežman Jože (ur.), *Resnica in sočutje – Prispevki k črni knjigi titoizma*, Poročilo Komisije vlade Republike Slovenije za reševanje prikritih grobišč 2009–2011 (Ljubljana 2011).
- Dežman Jože (ur.), *Pravica do groba – Republika Slovenija in vojni grobovi*, 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanih prikritih grobišč (Ljubljana 2021).
- Dolar Mladen, *Od kod prihaja oblast?* (Ljubljana 2021).
- Đilas Milovan, *Novi razred – Analiza komunističnega sistema* (Ljubljana 2014).
- Ferenc Mitja, »Poklon slovenskim žrtvam na napačnem kraju zločina«, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na*

- zgodovino, ur. Mitja Ferenc, Branka Petkovšek (Ljubljana 2006) 153–164.
- Fischer Jasna (ur.), *Slovenska novejša zgodovina – Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1984–1992*, 1 (Ljubljana 2005).
- Foucault Michel, *Vednost – oblast – subjekt* (Ljubljana 2006).
- Forst Rainer, *Normativität und Macht – Zur Analyse sozialer Rechtfertigungsordnungen* (Berlin 2015).
- Fortič Jakopič Tina, Ličina Marko (ur.), *Kruha in iger – Slikarstvo Toneta Kralja 1941–1945* (Ljubljana 2023).
- Gellner Ernest, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).
- Gestrin Ferdo, *Svet pod Krimom*, ur. Oto Luthar (Ljubljana 2016).
- Godeša Bojan (ur.), *Druga svetovna vojna na Slovenskem 1941–1945*, Slovenska novejša zgodovina 1, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992 (Ljubljana 2005) 573–799.
- Grafenauer Niko, Dimitrij Rupel (ur.), *prispevki za slovenski nacionalni program*, Nova revija – Mesečnik za kulturo, VI/57.
- Grdina Igor, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe – Kulturnozgodovinske študije* (Ljubljana 2006).
- Griesser-Pečar Tamara, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana 2004).
- Grivec Franc, *Narodna zavest in boljševizem* (Ljubljana 1944).
- Grum Peter, »Glasbena podoba evharističnega kongresa v Ljubljani 1935 – Med liturgično prenovi in zunanjim učinkom«, *Glasba kot sredstvo in predmet v procesih sakralizacije profanega in profanacije sakralnega*, ur. Aleš Nagode, *Muzikološki zbornik*, L/2 (2014) 199–212.
- Gustinčič Dragotin, *Das nationale Problem der Slowenen* (Moskva 1933), tipkopis.
- Handke Peter, *Immer noch Sturm* (Berlin 2010).

- Hanisch Ernst, *Der lange Schatten des Staates – Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Österreichische Geschichte 1890–1990, ur. Herwig Wolfram (Wien 1994).
- Hobsbawm E. J., *Nations and nationalism since 1780 – Programme, myth, reality* (Cambridge 1990).
- Horvatinčić Sanja, Žerovc Beti (ur.), *Shaping Revolutionary Memory – The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia* (Berlin 2023).
- Hribar Spomenka, »Katoliška akcija«, *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, XIII/144 (1994) 120–127.
- Hribar Spomenka, »Katoliška akcija in ljubljanski evharistični kongres«, *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, XIII/145-146 (1994) 166–180.
- Hribar Spomenka, »Aut – aut. Del 1, O ideološkem in političnem ločevanju«, *Delo*, 55/45 (2013) 12–14, *Sobotna priloga*, 23. februar 2013.
- Hribar Spomenka, »Aut – aut. Del 2, Princip avtoritarnosti in totalitarnosti«, *Delo*, 55/51 (2013) 14–16, *Sobotna priloga*, 3. marec 2013.
- Inkret Andrej, *In stoletje bo zardelo – Kocbek, življenje in delo* (Ljubljana 2011).
- Jeglič Anton Bonaventura, *Jegličev dnevnik – Znanstvenokritična izdaja*, ur. Blaž Otrin idr. (Celje 2015).
- Jenko Marko, Žerovc Beti (ur.), *Življenja spomenikov – Druga svetovna vojna in javni spomeniki v Sloveniji 1945–1980 – Študentska dokumentarna razstava*, Moderna galerija, 17. 6.–31. 12. 2017, katalog razstave (Ljubljana 2018).
- Jenko Marko (ur.), *Monument – Drago Tršar – Monumentalnost in množica – Pregledna razstava monumentalnega kiparstva*, Moderna galerija, Ljubljana, 14. junij–30. september 2018, katalog razstave (Ljubljana 2018).
- Jerše Sašo, *Sociodiceja predmoderne. Ustvarjanje družbenega smisla v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (Ljubljana 2022).

- Jerše Sašo, *Angelus novus. O sedanji preteklosti. – Prihodnosti.* (Ljubljana 2023).
- Jerše Sašo (ur.), *Leukhup! Kmečko uporništvu v obdobju predmoderne – Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije* (Ljubljana 2017).
- Jerše Sašo, Lahl Kristina (ur.), *Endpunkte. Und Neuanfänge – Geisteswissenschaftliche Annäherungen an die Dynamik von Zeitläuften* (Wien, Köln 2022).
- Jerše Sašo (ur.), *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire* (Ljubljana 2025).
- Juhant Janez, *Lambert Ehrlich, prerok slovenskega naroda* (Ljubljana 2022).
- Kermauner Taras, *Dramatika narodnoosvobodilnega boja*, 1, *Naša sveta stvar (leva)* (Ljubljana 1998).
- Kirn Gal, *Partizanski protiarhiv. O umetniških in spominskih prelo-mih jugoslovanskega NOB* (Ljubljana 2022).
- Kmecl Matjaž (ur.), *Obdobje slovenskega narodnega preporoda*, Obdobja 11 (Ljubljana 1989).
- Knigge Volkhard, »Zur Zukunft der Erinnerung«, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25–26/2010 (21. Juni 2010) 10–16.
- Kocbek Edvard, *Osvobodilni spisi I.*, ur. Peter Kovačič Peršin (Ljubljana 1991).
- Kocbek Edvard, *Osvobodilni spisi II.*, ur. Peter Kovačič Peršin (Ljubljana 1993).
- Kocijančič Matic, »Mit o Antigoni in poveljni poboji v slovenski literarni percepciji«, *Slavistična revija*, 70/1 (2022) 1–11.
- Kočevar Vanja, »Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? – Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku«, *Zgodovinski časopis*, 73/1-2 (2019) 88–116, 73/3-4 (2019) 366–411, 74/1-2 (2020) 38–95.
- Kočevar Vanja, »Teorije in praksa raziskovanja zgodovine slovenske identitete«, *Kronika*, 72/3 (2024) 427–462.

- Komelj Miklavž, *Kako misliti partizansko umetnost?* (Ljubljana 2009).
- Koritnik Andrej (ur.), *Ahac. Knjiga o Dušanu Pirjevcu* (Ljubljana 2021).
- Kos Matevž, *Leta nevarnega življenja. Pet fragmentov o slovenski literaturi in drugi svetovni vojni* (Ljubljana 2019).
- Kosi Jernej, *Kako je nastal slovenski narod – Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Kosi Jernej, Stergar Rok, »Kdaj so nastali 'lubi Slovenci'? – O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda«, *Zgodovinski časopis*, 70/3-4 (2016) 458–488.
- Kralj Vladimir, »Sodobna slovenska dramatika (1945 –2000)«, *Slavistična revija – Časopis za jezikoslovje in literarne vede*, 2/53 (2005) 101–117.
- Kralj Vladimir, »Dominik Smole, Antigona«, *Naša sodobnost*, 8/8 (1960) 857–859.
- Kuret Niko, *Igra o kraljstvu božjem* (Ljubljana 1939).
- Kužnik Robert, *Maksim Gaspari – Iz naroda za narod* (Cerknica 2022).
- Leerssen Joep, *National Thought in Europe – A Cultural History* (Amsterdam 2010).
- Lešnik Doroteja, Tomc Gregor, *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo* (Ljubljana 1995).
- Levstik Vinko A., *Tri odprta pisma o narodni spravi*, predgovor Ljubo Sirc (s. l. s.d.).
- Lončar Dragotin, *Politično življenje Slovencev. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta)* (Ljubljana 1921).
- Mann Thomas, *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Berlin 1918).
- Martelanc Ivan (ur.), *II. Evharistični kongres za Jugoslavijo v Ljubljani 1935* (Ljubljana 1936).

- Martelanc Ivan, Premrov Josip (ur.), *VI. Congressus Internationalis Christi Regis – VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja, Ljubljana 25. – 30. VII. 1939* (Ljubljana 1940).
- Maron Gottfried, Pius XI., *Theologische Realenzyklopädie*, ur. Gerhard Müller, Bd. XXVI (Berlin, New York 1996) 674–677.
- Matjan Andrej, *Mitološka konstrukcija 27. aprila – Analiza govorov ob praznovanju dneva osvobodilne fronte*, diplomsko delo (Ljubljana 2008).
- Maver Aleš (ur.), *Slovenec sem* (Prevalje 2022).
- Melik Vasilij idr. (ur.), *Edvard Kardelj - Sperans in slovensko zgodovinisje* (Ljubljana 1980).
- Mikuž Jure, *Spomenik revolucije Draga Tršarja* (Ljubljana 2010).
- Mikuž Metod, »Ljubljana – mesto heroj«, *Zgodovinski časopis*, 35/12 (1981) 5–13.
- Milčinski Fran, *Dnevnik 1914–1920* (Ljubljana 2000).
- Močnik Rastko, *3 teorije – Ideologija, nacija, institucija* (Ljubljana 1999).
- Močnik Rastko, *O pisanju zgodovine* (Ljubljana 2015).
- Mohar Katarina, *Likovna oprema Ljudske skupščine Ljudske Republike Slovenije – Umetnostno naročilo in njegov kontekst*, doktorska disertacija (Ljubljana 2015).
- Moix Candide, *La pensée d'Emmanuel Mounier* (Paris 1960).
- Mounier Emmanuel, *Manifeste au service du personnalisme* (Paris 1936).
- Možina Jože, *Slovenski razkol – Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana 2019).
- Muhovič Jožef, *Umetnost v živem in mrtvem kotu* (Ljubljana 2025).
- Müller Jan-Werner (ur.), *Memory & Power in Post-War Europe – Studies in the Presence of the Past* (Cambridge 2002).
- Nora Pierre, *Présent, nation, mémoire* (Paris 2011).
- Pahor Boris, Rebula Alojz (ur.), *Edvard Kocbek – Pričevalec našega časa* (Trst 1975).
- Pelikan Egon, *Tone Kralj in prostor meje* (Ljubljana 2016).

- Perenič Urška, *Josip Jurčič (1844–1881) – Pripovednik svojega in našega časa* (Ljubljana 2021).
- Perenič Urška, *Luize Pesjakove pesmi za slovensko mladost v zrcalu bidermajerja* (Celje 2022).
- Perenič Urška, *Ivan Tavčar (1851–1923) – Na valovih življenja* (Ljubljana 2023).
- Peršič Janez, »Kardeljevo razumevanje etnogeneze Slovencev«, *Problemi*, 12/1984, 13–14.
- Pesek Rosvita, *Osamosvojitev Slovenije – Ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?* (Ljubljana 2007).
- Pirjevec Jože, *Tito in tovariši* (Ljubljana 2020).
- Pirjevec Jože, *Partizani* (Ljubljana 2020).
- Pirjevec Dušan, *vprašanje o poeziji, vprašanje naroda* (Maribor 1978).
- Podberšič Renato (ur.), *V imenu ideologije – Obrazi totalitarizmov na Slovenskem* (Ljubljana 2020).
- Pučnik Jože, »Perverzne proslave«, *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, ur. Niko Grafenauer, XIV/156–157(1995) 1–12.
- Puhar Alenka, *Prvotno besedilo življenja – Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju* (Zagreb 1982).
- Puhar Alenka, »Svet zaskrbljenih malih ljudi«, *Stojan Kerbler – Retrospektiva*, Moderna Galerija, Ljubljana, 25. 10. 2018–27. 1. 2019, katalog razstave, ur. Lara Štrumej (Ljubljana 2018).
- Rajšp Vincenc (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996).
- Reemtsma Jan Philipp, »Wozu Gedenkstätten?«, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25–26/2010 (21. Juni 2010) 3–9.
- Reinhardt Max, *Regiebuch zu Hugo von Hofmannstahls Jedermann*, Bd. I, *Faksimile*, Bd. II, *Edition & Kommentare*, ur. Harald Gschwandtner idr. (Wien 2020).
- Renan Ernest, »Kaj je narod«, *Napredna misel – Časopis za napredno kulturo*, II/3 (1914) 110–125.
- Repe Božo, *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945* (Ljubljana 2015).

- Repe Božo (ur.), *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast)*, Viri 17, ur. France M. Dolinar (Ljubljana 2002).
- Rogelj Škafar Bojana, *Ljudska umetnost med domom in svetom – Zbirki slovenske ljudske umetnosti SEM in ljudske umetnosti državljanov NSK skupine IRWIN* (Ljubljana 2021).
- Rogelj Škafar Bojana, *Maksim Gaspari – Ustvarjanje podobe naroda* (Ljubljana 2025).
- Rupel Dimitrij (ur.), *kocbekov zbornik* (Maribor 1987).
- Russell Bertrand, *The Practice and Theory of Bolshevism* (London 1920).
- Sarasin Philipp, *Zgodovinopisje in analiza diskurza* (Ljubljana 2018).
- Schilling Erik, »Wer spricht? Gattungstheoretische und narratologische Überlegungen zu Thomas Manns *Betrachtungen eines Unpolitischen*«, *Thomas Manns »Betrachtungen eines Unpolitischen« nach 100 Jahren – Neue Perspektiven und Kontexte*, ur. Erik Schilling (Frankfurt am Main 2020) 47–62.
- Schmitt Carl, *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen* (Berlin 2002).
- Simoniti Vasko, »Ali obstaja koncept slovenske zgodovine«, *Problemi*, 12/1984, 10–12.
- Simoniti Vasko, »Urejevalci sveta in zgodovine«, *Nova revija – Mesečnik za kulturo*, XXVIII/324–326 (2009) 3–17.
- Simoniti Vasko, »O položaju, vlogi in pomenu kmeta v zadnjih petsto letih – Ob obletnici kmečkega upora 1515«, *Leukhup! Kmečko uporništvu v obdobju predmoderne – Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana, Brežice 2017) 22–29.
- Skinner Quentin, *Vision of Politics*, Volume I, *Regarding Method* (Cambridge 2003).
- Slavič Matija, *Katoliška akcija* (Ljubljana 1929).
- Slovenski lik*, IX. umetniška razstava, Ljubljana 1941, katalog – *Arte slovena*, IX. esposizione d'arte, Lubiana 1941, catalogo, 15. V. 1941–31. V. 1941 XIX.

- Sperans [Edvard Kardelj], *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana 1939).
- Stalin Joseph, *Marxism and the National and the Colonial Question* (New York 1935).
- Stanonik Marija (ur.), *Brez križa in imena – Slovensko pesništvo na drugi strani med drugo svetovno vojno in po njej* (Ljubljana 2022).
- Stergar Rok, »Endloses Ende, unbestimmter Neuanfang – Die Entstehung des ersten Jugoslawien aus zeitgenössischen Perspektiven«, *Endpunkte. Und Neuanfänge – Geisteswissenschaftliche Annäherungen an die Dynamik von Zeitläuften*, ur. Sašo Jerše, Kristina Lahl (Wien, Köln 2022) 199–214.
- Strlič Nataša (ur.), *Plakatna afera 1987* (Ljubljana 2009).
- Svetina Ivo, *V imenu matere*, Gledališki list SNG Drama Ljubljana, XCVIII/7 (Ljubljana 2018).
- Štih Bojan, *Kratke in izmišljene zgodbe iz let 1941–1945* (Ljubljana 1988).
- Štih Peter, Vidmar Luka, Kosi Jernej, Gabrič Aleš, *Temelji slovenstva*, ur. Aljoša Harlamov, Nina Žitko Pucer (Ljubljana 2021).
- Štih Peter, Zwitter Žiga (ur.), *O mojstrih in muzi – Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (Ljubljana 2018).
- Štih Peter idr. (ur.), *Na obeh straneh Alp – Slovensko-avstrijska zgodovina* (Ljubljana 2025).
- Štuhec Miran (ur.), *Aristokracija jezika in duha – Antologija slovenske esejistike po drugi svetovni vojni* (Ljubljana 2005).
- Tinqun, *La contribution à la guerre en cours* (Paris 2009).
- Troha Gašper, »Partizanska dramatika (1941–1945)«, *Primerjalna književnost*, 26/1 (2003) 75–94.
- V znamenju Osvobodilne fronte – Dokazila o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini XXI* (Ljubljana 1943).
- Veber France, *Knjiga o Bogu* (Celje 1934).
- Veber France, *Nacionalizem in krščanstvo – Kulturna pisma Slovencem* (Ljubljana 1938).
- Verginella Marta, *Meja drugih – Primorsko vprašanje in zgodovinski spomin* (Ljubljana 2009).

- Vidmar Josip, »H. von Hofmannsthal: Slehernik. Misterij«, *Ljubljanski zvon*, LI/9 (1931) 559.
- Vidmar Josip, *Kulturni problem slovenstva* (Ljubljana 1932).
- Vidmar Josip, *Presoje* (Maribor 1980).
- Vode Angela, *Skriti spomin* (Ljubljana 2004).
- Vodopivec Peter, »Poizkus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinopisja z vidika odnosa zgodovina – ideologija (Teze za razpravo)«, *Problemi*, 12/1984, 6–9.
- Vodopivec Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države – Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Welzer Harald, »Erinnerungskultur und Zukunftsgedächtnis«, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25–26/2010 (21. Juni 2010) 16–23.
- Ušeničnik Aleš, *Izbrani spisi*, V. zvezek (Ljubljana 1940).
- Zajc Marko, »Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/60 (2020) 152–171.
- Vitomil Zupan Vitomil, *Rojstvo v nevihti – Dramska reportaža v treh dejanjih* (Ljubljana 1945).
- Zupan Vitomil, *Apokalipsa vsakdanjosti. Človek je lep, ah, Človek je pameten, oh, Pogubila ga bo svoboda ...* (Ljubljana 1988).
- Zupan Vitomil, *Pesmi iz zapora* (1948–1954), 7 knjig (Ljubljana 2006).
- Zwitter Fran, »Slovenski politični preporod 19. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike«, *Sodobnost*, XII/11 (1964) 1061–1080, XII/12 (1964) 1197–1208.
- Žalec Bojan, *Spisi o Vebri* (Ljubljana 2002).
- Žerovc Beti, »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vekomaj«, *Delo*, 64/59 (2017) 26–28, *Sobotna priloga*, 18. marca 2017.
- Župančič Oton, *Zbrano delo – Tretja knjiga*, ur. Josip Vidmar, Dušan Pirjevec (Ljubljana 1959).

Župančič Oton, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, ur. Joža Mahnič (Ljubljana 1984).

Župančič Alenka in Matej, »Edo Mihevc in Oton Župančič – Nastanek in usoda pesmi Domovina je ena«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 50 (2014) 221–231.

Imensko kazalo

A

Adamič Louis 33–35
Althusser Louis 14, 204
Anderson Benedict 13–14, 22, 105
Arendt Hannah 12–13, 180, 210
Assmann Aleida 13
Aubert Roger 126
Avguštin iz Hipona, svetnik 109

B

Bajt Drago 29
Batič Stojan 65
Berger Aleš 181
Bermbach Udo 145
Bežek Nikolaj 64
Birolla Gvido 27
Biti Vladimir 181
Bleiweis Janez 19
Bobič Pavlina 99
Böll Heinrich 70
Bonaventura Jeglič Anton 126
Bor Matej → glej Pavšič, Vladimir
Brejc Tomaž 26–27
Brodar Tone → glej Kardelj
Edvard
Broz Josip - Tito 92, 202
Brzulja Pavle 69
Bučar France 183, 194–195

C

Cankar Ivan 22, 25, 28–32, 40,
57, 77, 89, 200
Cankar Izidor 25
Capuder Andrej 195
Churchill Winston 79

Č

Čerin Josip 133
Čermelj Lavo 23–24

D

Delavec Mira 28
Destovnik Karel - Kajuh 177
Dežman Jože 67
Dolar Mladen 90
Dolgan Milena 155
Dolinar France Martin 207
Dostojevski Fjodor Mihajlovič 33

Đ

Đilas Milovan 46–47, 173, 180

E

Ehrlich Lambert 126, 162–163
Engels Friedrich 171
Evangelist Krek Janez 115–116
Fajfar Tone 80, 83

Ferdinand I. Habsburško–
 Lotarinški, cesar 19
 Ferenc Mitja 67, 195
 Filipič France 49
 Fortič Jakopič Tina 159, 163
 Foucault Michel 11–12, 22, 168,
 209
 Franc Jožef I. Habsburško–
 Lotarinški, cesar 19

G

Gabrič Aleš 19
 Gaspari Maksim 27, 145, 164
 Gestrin Ferdo 162
 Glanz Vinko 56–57
 Godeša Bojan 162
 Goljevšček Alenka 199
 Golouh Rudolf 23–24
 Gorki Maksim 33
 Gradišnik Janez 195
 Grafenauer Bogo 49–50, 102–
 107, 168–175, 205–206
 Grafenauer Niko 195–196,
 199–200
 Grdina Igor 29–30
 Grebenc Oton 27
 Griesser-Pečar Tamara 162
 Grivec Franc 138
 Grujić Nikola 203
 Grum Peter 125
 Gustinčič Dragotin 50–55, 59,
 154, 162, 166, 173
 Gustinčič Ilija 51

H

Hainz Jože 170
 Handke Peter 176, 213
 Händl Friedrich 144
 Hanisch Ernst 24
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 113

Herod Veliki 164
 Hlond August 120–121, 133, 143
 Hobsbawm Eric John 13
 Hofmannstahl Hugo von 145
 Horvatinčič Sanja 66
 Hribar Ivan 26
 Hribar Spomenka 83, 86, 187–
 188, 195
 Hribar Tine 195, 199, 210–211
 Hriberšek Franc 69

I

Inkret Andrej 70, 83, 175–176

J

Jakič Vladimir 155
 Jambrek Peter 199
 Jančar Drago 162, 199
 Janez Evangelist, svetnik 189
 Janez Krstnik 164
 Janžekovič Janez 139–140
 Jenko Marko 56, 66
 Jerovšek Janez 199
 Jerše Sašo 11, 13, 22, 60, 67, 89,
 189, 195, 210
 Jezus Kristus 127, 144, 183–185,
 189
 Juhant Janez 127
 Jurčič Josip 28
 Jurišič Leja 176

K

Kačič Mila 147
 Kalin Boris 66
 Kalin Zdenko 57, 64–65
 Kant Immanuel 33
 Kardelj Edvard 43, 45–53, 63, 71,
 93, 132, 166, 175
 Karlin Andrej 126
 Karlovšek Jože 27

Kastelic Jože 95–96, 170
 Kermauner Taras 195
 Kermavner Dušan 49
 Kidrič Boris 65, 93, 101, 175
 Kimovec Franc 121, 125
 Kirn Gal 195
 Klein Richard 203
 Kobe Boris 65
 Kobilca Ivana 25–27
 Kocbek Edvard 56, 69–73, 77–78,
 80, 82–84, 91–93, 96–103,
 106–111, 139, 152–153, 166–
 168, 174–179, 181, 186–187,
 195, 199–201, 206, 208–210
 Kocijančič Matic 85
 Kolenc Bara 176
 Komelj Miklavž 77
 Kopitar Jernej 18–19
 Korošec Anton 51, 133
 Kos Matevž 162
 Kosi Jernej 18–19
 Kosovel Srečko 200
 Košuta Miroslav 71
 Kovačič Peršin Peter 98, 101, 153,
 178
 Kraigher Alojz 25
 Kralj Franc 155
 Kralj Tone 158, 162–165, 167
 Kravos Marko 71
 Krečič Jela 202
 Kučan Milan 188, 192
 Kuhar Lovro 51, 200
 Kundera Milan 77
 Kuret Niko 146
 Kus-Nikolajev Mirko 112–113
 Kužnik Robert 28

L

Layer Leopold 133
 Leben Stanko 34

Leerssen Joep 13
 Leiler Ženja 202, 204
 Lenin Vladimir Iljič Uljanov
 112–113, 171
 Leon XIII., papež 126
 Lešnik Doroteja 162
 Ličina Marko 159, 163
 Linhart Anton Tomaž 18
 Ljubić Milan 68
 Lorenzetti Ambrogio 59–60
 Lhotke Fran 23
 Luka Evangelist, svetnik 183
 Luštek Miroslav 157
 Luthar Oto 162

M

Mack Friderik 129
 Maček Ivan 56
 Maček Jože 56
 Mahnič Anton 138–139
 Mahnič Joža 33, 76
 Maister Rudolf 57
 Majar Ziljski Matija 19–21
 Mann Thomas 99–100
 Maron Gottfried 126
 Martelanc Ivan 120–124, 129,
 133–135, 141–143, 145–147
 Marx Karl 70, 112, 138, 171
 Melik Vasilij 48–49, 56
 Mihevc Edo 64
 Miklošič Fran 21
 Mikuž Jure 56, 61–62
 Mikuž Metod 49, 78
 Mlakar Pia 23
 Mlakar Pino 23
 Močnik Rastko 13
 Mohar Katarina 56, 58–59
 Moravec Dušan 29
 Moreau François-Xavier 124
 Mounier Emmanuel 110

Možina Jože 162
Müller Gerhard 125–126
Murn Josip 200
Mušič Vladimir Braco 60, 65

N

Nagode Aleš 125
Natlačen Marko 121, 160–163
Nietzsche Friedrich 33
Nora Pierre 11
Novak Anja – Anjuta 216

O

Ocvirk Anton 29–30, 32

P

Pahor Boris 70, 72–73, 80, 83,
85, 91–93, 173
Paulin Marta 176–177
Pavček Tone 207
Pavšič Vladimir 160
Pelikan Egon 139, 158–159
Perenič Urška 28
Perko Lojze 155, 157
Perovšek Jurij 48, 51, 150
Peršuh Ivo 129, 146, 162–163
Pesek Rosvita 183
Pesjakova Luiza 28
Peter II. Karađorđević, kralj 133
Petkovšek Branka 195
Piazza Adeodato Giovanni 121
Pij IX., papež 125
Pij XI., papež 126
Pij XII., papež 121
Pirjevec Dušan 39, 74, 115
Pirjevec Jože 45, 162
Pirnat Janez 65
Pitamic Leonid 121, 128–129, 140
Plečnik Jože 120
Pleterski Janko 48–49

Poniž Denis 195
Premrl Stanko 125
Premrov Josip 120–124, 129,
146–147
Prešeren France 21, 40–41, 57,
77, 95, 107, 200
Prežihov Voranc → glej Kuhar
Lovro
Prijatelj Ivan 38
Puhar Alenka 22, 99
Putrih Karel 57–58

R

Rajšp Vincenc 102, 171
Ravnikar Edvard 56, 66
Rebula Alojz 70, 73, 80, 92–93
Reinhardt Max 145
Renan Ernest 13, 17–18, 39
Repe Božo 162
Rogelj Škafar Bojana 27–28
Roosevelt Franklin Delano 79
Rozman Franc - Stane 65
Rožanc Marjan 199
Rožman Gregorij 120, 143,
152–153
Rupel Dimitrij 83, 86, 187–188,
195, 199–201, 210
Rus Veljko 199
Russell Bertrand 46

S

Schmidt Snoj Malina 177
Schopenhauer Arthur 33
Schwarz Klaus 125
Sekovanič Krizostom 133
Shakespeare William 33
Sič Albert Franc 27
Simoniti Vasko 22
Slavič Matija 126
Smole Dominik 85, 90

Smrekar Hinko 27
 Snoj Jože 195, 199
 Spengler Oswald 33
 Sperans → glej Kardelj, Edvard
 Srebrnič Josip 138, 141–142
 Stalin Joseph 48, 53, 113, 171
 Stergar Janez 48
 Stiplovšek Miroslav 48
 Strlič Nataša 202
 Strossmayer Josip Juraj 26
 Sveti Pavel, apostol 133, 143
 Sveti Peter, apostol 133, 143
 Swiezawski Stefan 129

Š

Šantel Saša 27
 Šnuderl Makso 98–99
 Štefan, svetnik 185
 Štih Peter 19, 21, 23, 102, 171
 Štrekelj Ivan 64, 155
 Štrumej Lara 22
 Šuklje Rapa 34
 Šuštar Alojzij 188, 190

T

Tavčar Ivan 28
 Tertulijan 135
 Tolstoj Lev Nikolajevič 33
 Tomc Gregor 162, 199
 Touchard Pierre-Aimé 110
 Trocki Lev 112–113
 Tršar Drago 60–61, 63
 Trubar Primož 40, 57, 77
 Turnograjska Josipina → glej
 Urbančič Toman Josipina

U

Urbančič Toman Josipina 28
 Urbančič Ivan 195–196
 Ušeničnik Aleš 138–140

V

Vajkard Valvazor, Janez 57
 Veber France 129–132, 135,
 138–140
 Verginella Marta 24
 Vesel Ferdo 25
 Vidmar Josip 39–41, 43–46, 48,
 50, 55, 74–76, 83–84, 115,
 145, 160, 166–167, 177
 Vidmar Luka 19
 Vitez Primož 22
 Voglar Dušan 29
 Vrhovnik Majda 65

W

Wagner Richard 144–145
 Wolfram Herwig 24

Z

Zajc Marko 86
 Zlobec Ciril 71
 Zois Žiga 18–19, 57
 Zupan Vitomil 68–69, 91–92,
 103, 111, 160–161, 179, 181
 Zwitter Fran 49, 170

Ž

Žalec Bojan 129, 138
 Žerovc Beti 66, 86
 Žnidaršič Rok 86
 Župančič Alenka 64
 Župančič Matej 64
 Župančič Nace 33, 34
 Župančič Oton 25, 33–39, 41,
 64, 73–77, 88, 115, 117–
 118, 145, 200

Umetniška dela, ki spremljajo besedilo knjige, so nastala v okviru desete edicije razstavno-prodajnega projekta glasbenih plakatov *appointMENT*, vizualnega dela programa festivala glasbenih odkritij *MENT*.

Različni avtorji in avtorice so ustvarili plakate za posamezne slovenske glasbene izvajalce letošnje edicije festivala, pri čemer jim je kot izhodiščni vir navdiha služila njihova glasba.

Dela so bila ustvarjena leta 2026 v tehniki *giclée* tiska, producent projekta je Galerija DobraVaga / Kino Šiška.

Avtorju in avtoricam del se zahvaljujemo za prijazno dovoljenje za objavo.

Str. 16 > Lar Nikolaj Leskovar x Lottie & Lerro

Str. 42 > Ana Rogač x Falesia

Str. 94 > Tinkara Nemec Herkness x mal pre mal

Str. 182 > Lara Frelih x Liamere

Slovenski narod

Plurale tantum. – Diskurzi.

Avtor: Sašo Jerše

Recenzenta: Urška Perenič, Luka Vidmar

Lektura: Milan Žlof

Prevod povzetka v francoski jezik: Anne-Cécile Lamy-Joswiak

Oblikovanje in prelom: Jure Preglau

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Ljubljana, 2026

Prva izdaja

Naklada: 150

Cena: 19,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega programa Slovenska zgodovina (P6-0235)

na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovativno dejavnost iz proračuna Republike Slovenije.

Esejska različica besedila knjige je bila objavljena v zbirki esejev *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire.* – Sašo Jerše, »O slovenskem narodu – Protokol stoletne razprave«, *Slovenski kraji spomina, lieux de mémoire*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2025) 339–426.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/zalozbaul/>

DOI: 10.4312/9789612977948

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v

Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=271555843

ISBN 978-961-297-798-6

E-knjiga

COBISS.SI-ID=271595523

ISBN 978-961-297-794-8 (PDF)